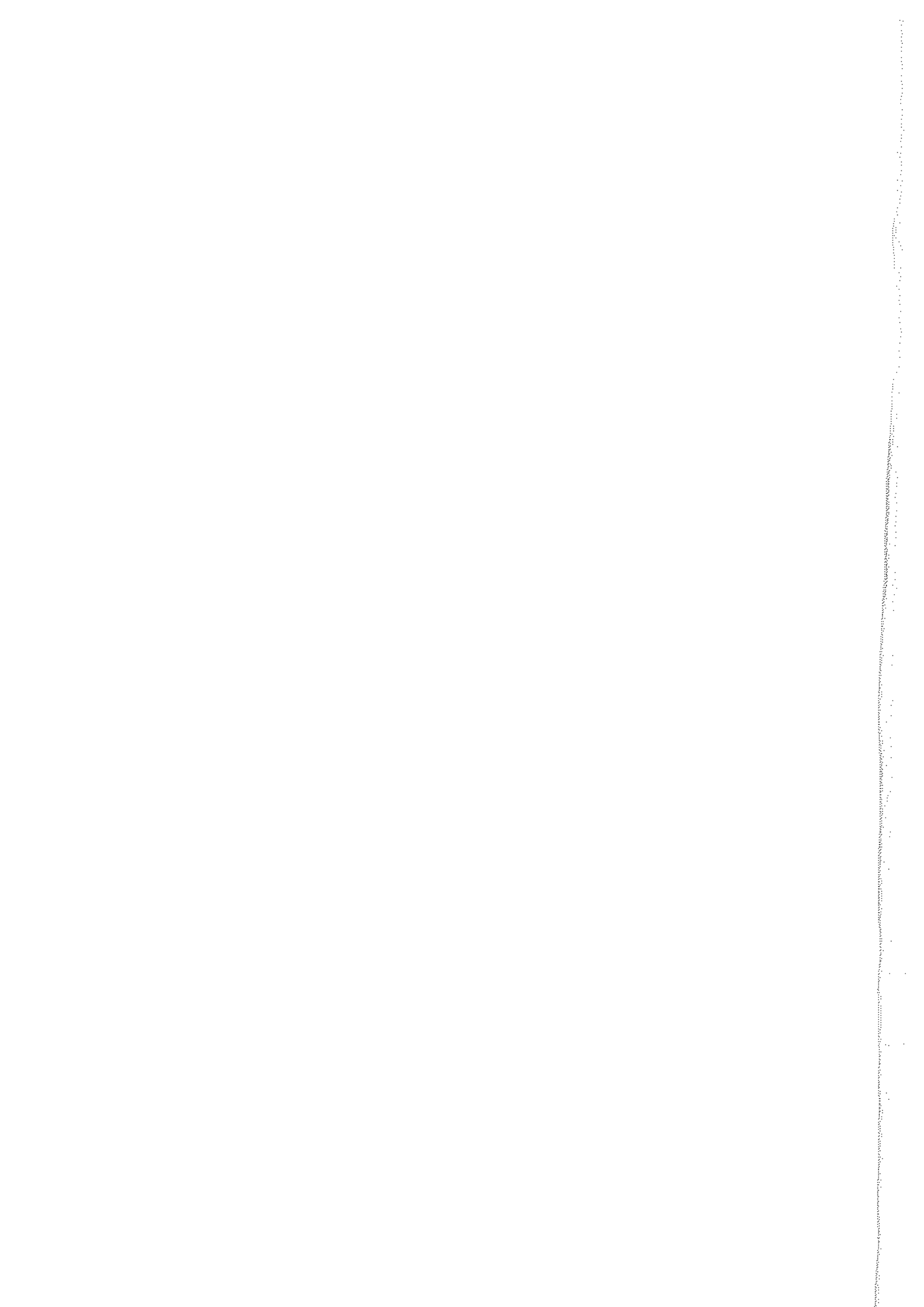

Slavearbeiderne fra øst

Sovjetiske krigsfanger
i Norge 1941–45

Marianne Neerland Soleim

Innhold

Forkortelser.....	7
Forord.....	9

Kapittel 1

Innledning.....	11
Beskrivelse av krigsfangene.....	14
Sovjetiske krigsfanger i tysk krigsøkonomi.....	17
Tyske planer for Russeneinsatz i Norge.....	23

Kapittel 2

Antallet sovjetiske krigsfanger.....	27
Krigsfanger ved Østfronten, antall og bakgrunn.....	27
Antall sovjetiske krigsfanger i Norge.....	32
Fanger fra Murmansk-fronten.....	36

Kapittel 3

Krigsfangesystemet.....	41
Organiseringen i Tyskland.....	42
Organiseringen i Norge.....	52
Krigsfangevesenet underlegges SS.....	53
Kriegsgefangenen Bezirkskommandant i Norge.....	58
Stalagene i Norge.....	62
Arbeidsbataljoner.....	66
Luftwaffen-baubataillone og Kriegsmarine.....	73

Kapittel 4

Organisation Todt.....	75
Norge: Einsatzgruppe Wiking.....	76
Nordlandsbanen.....	85
Veiarbeid og befestninger.....	90
Organisation Todts leire i Norge.....	94
Sivile tvangsforflyttede sovjetiske arbeidere.....	96

Kapittel 5

Repatriering.....	100
Norsk politikk og repatrieringsspørsmålet.....	101
Norske myndigheter og samarbeidet med SHAEF....	105

Den sovjetrussiske repatrieringskommisjonen	111
Eks-fanger tilbake til Sovjetunionen.....	113
“Disputed Persons”	128
Hjemkomsten	137

Kapittel 6

Konklusjon.....	149
-----------------	-----

Bibliografi

Forkortelser

AAA	Das Amt Ausland/Abwehr
AOK	Armeeoberkommando
AWA	Allgemeines Wehrmachtamt
DOBN	Deutsche Oberbefehlshaber Norwegen
GG	Generalgouvernement
HSSPF	Der Höhere SS-und Polizeiführer
OKH	Oberkommando des Heeres
OKW	Oberkommando der Wehrmacht
OT	Organisation Todt
RSHA	Reichssicherheitshauptamt
SD	Sicherheitsdienst der SS
SHAEF	Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force Mission Norway
SS	Schutzstaffel der NSDAP
WASt	Wehrmachtauskunftsstelle
WBN	Wehrmachtbefehlshaber Norwegen
WFSt/L	Der Wehrmachtführungsstab/Abt. Landesverteidigung
WiRüAmt	Das Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt
WRA	Wirtschafts- und Rüstungsamt, OKW

Forord

De sovjetiske krigsfangene må plasseres blant de emner som etterkrigstidens historieskriving har glemt, men ikke blant de emner som nordmenn har forsøkt å fortrenge. Hensikten med å transportere sovjetiske krigsfanger til Norge var først og fremst å utnytte deres arbeidskraft. Den stadig økende deporteringen av sovjetiske krigsfanger i årene 1941–1945 vitnet om en nærmest uutømmelig ressurs for arbeidskraft til tyske prosjekter i Norge. Sentralt innen Wehrmacht ble det opprettet en rekke stillinger og institusjoner for organisering av krigsfangevesenet. Systemet ble overført til de enkelte land hvor sovjetiske krigsfanger ble plassert.

I Norge ble det tyske krigsfangevesenet styrt etter direktiver fra sentralledelsen i Berlin. Avgjørende for sovjetiske krigsfangers tilværelse her i landet synes å ha vært om det politiske synet på sovjetiske krigsfanger var sterkere enn idéen om en rasjonell utnyttelse av fangenes arbeidskraft blant de ansvarlige på lavere plan i leiradministrasjonen. Med dette var det tilfeldighetene som rådet og ble avgjørende for den enkelte krigsfanges situasjon i leirene.

Overføringen av det store antallet sovjetiske krigsfanger til Norge representerte for nordmennene et brutalt møte med tysk krigsfangepolitikk. En rå krigshverdag som i utgangspunktet utviklet seg på Østfronten, med mishandling og utsulting av sovjetiske krigsfanger, ble overført hit til landet. Genèvekonvensjonen av 1929 hadde som mål å sikre krigsfangers rettigheter, men Tyskland mente at de ikke var bundet av den i behandlingen av sovjetiske krigsfanger, fordi Sovjetunionen aldri hadde ratifisert avtalen.

Ved den raske repatrieringen av sovjetborgere fra Norge hører vi lite om motvilje fra eks-fangenes side, og bruk av tvang fra de allierte. På grunnlag av undersøkte kilder ser det ut til at langt de fleste ønsket å reise hjem, og at de tok det for

gitt at de ville bli hjemsendt. Spørsmålet om tvangsrepatriering gjorde seg gjeldene først etter at repatrieringen av de fleste frigitte sovjetiske krigsfangene var gjennomført og problemene omkring de som ikke ønsket å returnere, såkalte "disputed" (omstridte), skulle avgjøres.

Kapittel 1

Innledning

Totalt ble om lag 100 000 sovjetiske krigsfanger sendt til Norge i årene 1941–45 for å gjennomføre Hitlers storstilte byggeplaner i vårt land. Disse planene omfattet utbygging av Nordlandsbanen, riksvei 50 (E6), tunnelbygg og etablering av befestninger og flyplasser. Atlanterhavsvollen (Festung Norwegen) ble bygget i form av en mengde bunkere og kanonstillinger, hvor formålet var å hindre en eventuell alliert invasjon. Behovet for sovjetisk arbeidskraft i Norge stod derfor i nær forbindelse med synet på Norge som et skjebneområde. Krigsfangenes innsats fikk stor betydning for utbyggingen av norsk infrastruktur, og de medvirket på lang sikt til moderniseringen i Norge. Krigsfangene ble plassert i fangeleire fordelt over hele Norge, 2/3 ble plassert i de nordligste fylkene og Nord-Trøndelag.

I Tyskland opprettet Wehrmacht en rekke stillinger og institusjoner for organisering av krigsfangevesenet. Systemet ble overført til de enkelte land hvor sovjetiske krigsfanger ble plassert. I Norge hadde Wehrmachtbefehlshaber Norwegen ansvaret for organiseringen av krigsfangene, mens Luftwaffe og Kriegsmarine hadde ansvaret for de kontingenter med krigsfanger som ble tildelt dem. Det tyske krigsfangevesenet her i landet ble styrt etter direktiver fra sentralledelsen i Berlin. Ansvarsforholdet lå først og fremst hos sentralledelsen i Tyskland, og det var her avgjørelsene ble tatt vedrørende sovjetiske krigsfanger som skulle sendes til Norge. Krigsfangesystemet i Tyskland var preget av en "polykratisk"

struktur hvor personlige egenskaper hos tyske tjenestemenn og uformelle forbindelser hadde større betydning enn reell makt i kraft av politisk ledende stillinger. Med en delvis delegering av ansvaret for sovjetiske krigsfanger til Organisation Todt, var grunnlaget lagt for en overføring av polykratiet i krigsfangesystemet i Tyskland til Norge.

Et særtrekk ved krigsfangesystemet i Norge var den sterke vektleggingen av prosjekter innen infrastruktur, som gjorde det nødvendig å stadig etablere nye leire. Det at hærens Bezirkskommandant ikke maktet å gjennomføre oppgaven som en koordinerende institusjon mellom de tre forsvarsgrenene, skapte en vanskelig situasjon for stalagene (hovedleirene). Deres rolle var å være en overordnet og samordnende funksjon for krigsfangesystemet, men resultatet ble at de endte opp som hærens redskap, og forholdet til Luftwaffe, marine og Organisation Todt var preget av uklare grenser. Rikskommisariatet ble stående på sidelinjen, maktesløs i maktkampen. Denne maktkampen foregikk uavhengig av skriftlige direktiver og formell kompetanse, slik at krigsfangesystemet, på samme måte som andre deler av det tyske styringssystemet, i praksis ble et lappeteppesystem mer enn et egentlig system.

Det er noe uenighet angående antallet sovjetiske krigsfanger som døde under oppholdet i Norge, men tallet ligger trolig omkring 13 000. Med så mange døde, var disse krigsfangene krigens klart største tapere på norsk jord i løpet av krigsårene. Tapstallet for denne gruppen var høyere enn det samlede tap av menneskeliv for Norges vedkommende.¹ Bare et fåtall av de sovjetiske falne i Norge er registrert med navn av krigsgravtjenesten, for de øvrige nasjonaliteter utenlandske falne er navnelistene nå stort sett komplette.² Med disse

---

1 Ifølge Statistisk sentralbyrås tabell fra 1948, var det i alt 10 263 norske krigsdødsfall 1940–1945. I tabellen fra SSB er det en summeringsfeil; 3976 dødsfall på norsk jord og 6284 dødsfall i utlandet, gir et antall på 10 260. Tapet blant sovjetiske soldater under den siste offensiven på Murmanskfronten var på 15 773, derav 2122 på norsk jord. (*Norge i Krig*, bd. 8, 1987: 37) Ifølge Krigsgravtjenesten er det registrert 11 500 tyske falne i Norge.

2 Krigsgravtjenesten, mars 2002, notat Eiliv Thorheim.

fangene ble et stykke katastrofal, østeuropeisk okkupasjons erfaring overført til Norge. Det faktum at Sovjetunionen ikke hadde godkjent og underskrevet Genèvekonvensjonen av 1929,³ ble fra tysk side brukt som argument for at de ikke var forpliktet til å følge reglene i konvensjonen. For de sovjetiske krigsfangene som ble sendt til Norge, betød dette at de ble overlatt til en svært uviss skjebne i tyske fangeleire, og verken norske eller internasjonale organisasjoner fikk tillatelse til å hjelpe dem.

Litt over 84 000 frigitte sovjetiske statsborgere ble sendt tilbake til Sovjetunionen fra Norge i løpet av to hektiske sommermånedene i juni/juli 1945. Antallet omfattet både sivile sovjetiske tvangsarbeidere og krigsfanger. Mange nordmenn har stilt spørsmålet om hvordan det gikk med de hjemvendte sovjetiske fangene. De frigitte sovjetiske krigsfangene som ble sendt fra Norge, fikk ikke den hjemkomsten de forventet, eller fortjente, etter å ha opplevd flere års krigsfangenskap. Likevel er det klart at mottakelsen av krigsfangene ikke var fullt så dramatisk som vestlige forfattere og ulike "øyenvitner"⁴ har beskrevet den. Ulike forfattere har i hovedsak skildret deres skjebne med den antakelse at de enten ble henrettet eller sendt til fangeleire i Sibir. Senere tids historieforskning i Russland gir et noe annet bilde. Viktor N. Zemskov har analysert tallmaterialet fra arkivet til den russiske føderasjon (GARF) over repatrierte sovjetiske borgere, fra både sovjetiske og alliert-kontrollerte soner i tidsperioden 1944–51. Antallet som ble sendt til spesialleire underlagt NKVD (folkekommissariat for indre anliggende), var langt lavere enn spekulasjonene hadde angitt.

---

3 Christian Streit, *Keine Kameraden Die Wehrmacht und die Sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945* (Stuttgart: 1991), s. 226; Alfred Streim, *Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im „Fall Barbarossa“* (Heidelberg: 1981), s. 33–34. Jf. også RW/41/13, OKW/AWA/Chef Kriegsgef.-WFSt/Org.(II), Nr.2000/43 geh., Führerhauptquartier den 30.Mai 1943.

4 Ifølge mannskap om bord i *Stella Polaris* som fraktet sovjetiske fanger tilbake til Sovjetunionen, ble noen eks-fanger henrettet straks etter at de var forhørt. Men ingen hadde sett dette.

Beskrivelse av krigsfangene

Jeg har valgt å benytte betegnelsen “sovjetiske krigsfanger”, og ikke “russiske krigsfanger”, selv om det på norsk hold er den sistnevnte betegnelsen som oftest assosieres med disse fangene. Sovjetiske historikere påpeker gjerne at bare den førstnevnte termen er den riktige, men i norsk litteratur og på folkemunne er det i hovedsak betegnelsen “russefanger” eller “russiske krigsfanger” som er blitt brukt. Til tross for at ulike nasjonaliteter var representert, ble de likevel av nordmenn betraktet som en enhetlig gruppe. Tidligere krigsfanger har også fremhevet at nordmennene kalte dem “russiske krigsfanger”.⁵ Dette var naturlig siden “sovjetisk” var et temmelig nytt begrep på denne tiden, og en hadde ikke på norsk noe utviklet tilsvarende substantiv. I det tyske kildematerialet er både “Russische” og “Sowjetische” benyttet som betegnelse for krigsfangene.

En kategorisering av de sovjetiske krigsfangene viser at dette dreide seg om flere nasjonalitetsgrupper. Om lag halvparten av de som ble repatriert fra Norge i 1945 var av stor-russisk nasjonalitet, men også ukrainere, hviterussere, georgiere, tatarer og andre mindre nasjonaliteter var representert blant krigsfangene. En tredjedel av de repatrierte ble ikke oppført med nasjonalitet. Gjennom ikke-angrepspakten med Hitler, som ble undertegnet den 23. august 1939, fikk Stalin adgang til å ta kontroll over nye områder som grenset til Sovjetunionen i vest. Dette var Finland, Estland, Latvia, Litauen og Bessarabia. Bortsett fra Finland ble alle disse områdene innlemmet i Sovjetunionen.⁶

Foruten inndelingen etter nasjonaliteter, ble krigsfangene inndelt etter en annen type kategorier. De vanlige krigsfangene, det vil si menige soldater i Den røde armé, utgjorde de aller fleste. Den andre gruppen var sivil arbeidskraft. Dette var sivile sovjetiske tvangsarbeidere eller

5 For eksempel skriver den tidligere krigsfangen Feodor Mezentsev i sin selvbiografiske bok *I konsentrasjonsleir bak Polarsirkelen* (1997) at “nordmennene kalte oss russiske krigsfanger, ikke sovjetiske”.

6 Martin McCauley, *The Soviet Union 1917–1991* (New York: 1993), s. 136–137.

“Ostarbeiter” (østarbeidere),⁷ “Fremdarbeiter” (fremmedarbeidere).⁸ Sistnevnte gruppe bestod av annen ikke-sovjetisk arbeidskraft som ble sendt til de okkuperte områdene, og må vel betraktes i kategorien frivillig arbeidskraft. I de alliertes “Final Report” ble det slått fast at antallet “displaced persons” i Norge var omlag 9000 personer ved frigjøringen.⁹ Størsteparten av disse må ha vært østarbeidere og et fåtall fremmedarbeidere som var sendt til Norge. Årsaken til at tyskerne importerte arbeidskraft var at det var vanskelig å skaffe tilstrekkelig norsk arbeidskraft. Tyskernes forsøk på å tvangsutskrive nordmenn til filetarbeid og andre “særlig samfunnsviktige arbeidsoppgaver” hadde ikke gitt tilstrekkelig gode resultater. Tvangsutskrivningen av østarbeidere var også preget av tyskernes rasistiske ideologi. Ifølge generalfullmektig for alle krigsfangers arbeidsinnsats, Fritz Sauckel, skulle østarbeidere i Norge ikke gis noen fordelaktige betingelser, men utelukkende være underordnet tysk straffe- og sivilrett. Ifølge det norske sosialdepartementet var østarbeidere likevel beskyttet av de norske arbeidsrettigheter.¹⁰

Den tredje gruppen var flyktninger som hadde fulgt med Wehrmacht og Waffen SS under tilbaketrekningen for å unngå å bli sendt tilbake til Stalin. Denne siste kategorien må

-
- 7 Under første verdenskrig var “Ostarbeiter” en vanlig betegnelse på russisk-polske arbeidere, i motsetning til polakker som hadde tysk-prøyssisk statsborgerskap. Under annen verdenskrig ble den benyttet som betegnelse på sivile arbeidere fra det tidligere Sovjet.
- 8 Betegnelsen “Fremdarbeiter” henviser i hovedsak til sivile arbeidere, men i dagligtale betød dette alle ikke sovjetiske utenlandske arbeidere. Dette var en eldre betegnelse, som ble benyttet i Tyskland i fredstid allerede før 1914. “Zwangarbeiter” var ikke en egen kategori, men henviser til en vurdering av skjebnen til tvangsarbeiderne, med tanke på forholdene omkring rekruttering og deres leve- og arbeidsvilkår innenfor det tyske riket.
- 9 I rapporten ble det påpekt at majoriteten av de 9000 Displaced Persons i Norge, hadde kommet hit frivillig og at de var i forholdvis bra form. Jf. RA, Final Report, Prisoners of War executive, Headquarters Allied Land Forces Norway. H.Q. B.L.F.N. Oslo 14. Dec 45. Men med tanke på at østarbeiderne var tvangsendt til Norge blir det feil å hevde at dette var frivillig arbeidskraft.
- 10 Robert Bohn, *Reichskommissariat Norwegen. “Nationalsozialistische Neuordnung” und Kriegswirtschaft* (München: 2000), s. 377.

betraktes som "Hilfswillige" (frivillige) som arbeidet for tyskerne. Disse var ikke tvangsarbeidere, og hadde følgelig bedre levevilkår enn de andre kategoriene. Materialet oppgir ikke hvor mange av denne siste gruppen som befant seg i Norge i krigsårene.

I alle tyske krigsfangeleire og større arbeidskommandoer ble sovjetiske krigsfanger som var pålitelige sett fra tysk synsvinkel og ellers egnet seg, sortert ut til arbeid som "Lagerpolizei" (leirpoliti). Dette ble gjort for å opprettholde orden og disiplin blant krigsfangene, samt skaffe tilstrekkelig mannskap til bevoktning av fangene.¹¹ Valget av denne typen vaktmannskap ble foretatt på grunnlag av de nasjonaliteter som ble ansett som verdifulle i det tyske rase-hierarkiske systemet. Nasjonalitetskategoriene skulle utsorteres til opplæring som hjelpevakter i følgende grupper: Volgatyskere, ukrainere, hviterussere, latviere, estlendere og litauere. Disse krigsfangene skulle etter en viss prøvetid, løses fra krigsfangenskapet og få status som "Heeresgefolge".¹² Blant de sovjetiske krigsfangene kunne det være personer som var både hjelpevakter og såkalte Vlasov-soldater.¹³ Andre tilhørte bare én av disse kategoriene.

De jugoslaviske krigsfangene som ble sendt til Norge, ble behandlet som politiske fanger. I motsetning til de sovjetiske og polske krigsfangene ble de jugoslaviske til å begynne med ikke anerkjent som krigsfanger av tyskerne.¹⁴ De ble holdt i leire som var underlagt Reichskommissar Terboven, bevoktet av Hirdvaktbataljonen og antallet dødsfall var svært høyt før deres krigsfangestatus ble endret.¹⁵ Etter april 1943 ble de anerkjent som krigsfanger, vaktholdet ble nå besørget av SS-

11 RH/20/20/204, Anlage zu Tagebuch - Nr .3058/41 geheim v.8.9.41. Anordnungen für die Behandlung sowjetischer Kr.Gef. in allen Kriegsgefangenenlagern.

12 RH/20/20/224, Oberkommando der 20.(Gebirgs)-Armee, O.Qu./Qu.2 Nr.1 100/42. 11.7.42.

13 Sovjetiske krigsfanger som kjempet på tysk side. "Heeresgefolge" var egne enheter med hjelpevakter knyttet til den tyske hæren.

14 Først i 1943 ble de jugoslaviske fangene anerkjent som krigsfanger av OKW. En ordre som viser dette er blant annet Keitels ordre av den 8. juli 1943, RW 41/13.

15 Nils Christie, *Fangevoktere i konsentrasjonsleire* (Oslo: 1972), s. 44, 59.

vaktbataljoner, og forholdene ble bedre. En annen gruppe politiske fanger var tyske straffanger som tilhørte "Strafgefangenenlager-Nord". Dette var fanger som var dømt av Wehrmacht-domstoler for sabotasje eller desertering og av den grunn uønsket i Wehrmacht som soldater.¹⁶ På bakgrunn av en stadig økende mangel på arbeidskraft som truet tysk krigsøkonomi, bestemte Hitler høsten 1941 at sovjetiske krigsfangers arbeidskraft skulle utnyttes.

Sovjetiske krigsfanger i tysk krigsøkonomi

Etter angrepet på Sovjetunionen viste det seg at tyske bedrifter og krigsindustrien hadde behov for en kraftig økning av arbeidskraften. De måtte hente den blant andre grupper enn tyske arbeidere. I de okkuperte østområdene var det særlig nødvendig med ny arbeidskraft til nybygg, gjenoppbygging og opprettholdelse av industri og jordbruk. I Norge var det et stort behov for arbeidskraft til Hitlers storstilte byggeplaner. For å løse spørsmålet om arbeidskraft i Tyskland, Norge og andre okkuperte områder ble det bestemt at sovjetiske krigsfanger og tvangsarbeidere skulle benyttes som arbeidskraft. I tilknytning til avgjørelsen påpekte Heinrich Himmler: "Vi er således nødt til å benytte oss av russiske mennesker. Det er klart at ikke hvilken som helst sovjetrusser kan komme i betraktning for en slik oppgave, ettersom russeren helt fra begynnelsen av tjuårene systematisk er blitt skolert og indoktrinert i bolsjevikisk retning".¹⁷ På grunnlag

16 Betegnelsen "Moorsoldaten" (myrsoldater) ble brukt om de første politiske fanger som ble plassert i konsentrasjonsleiren Bøgermoor, Dörpen ved Aschendorf i Emsland i 1934. Leiren lå i et stort myrområde, hvor fangene arbeidet med torvskjæring og drenering. Senere ble det bygd en rekke slike leire i Emsland. 2600 ble i 1942 transportert fra Emsland til Finnmark og Nord-Troms, hvor de ble satt til vei- og festningsarbeid. I deres papirer var det stemplet "Rückkehr nach Deutschland unerwünscht". Likevel ble mange av disse fangene gjeninntatt i de militære rullene og sendt til straffeenheter på Østfronten. Ved krigsslutt var det bare ca. 230 av disse fangene igjen i en fangeleir i Harstad, og de ble på nytt internert under Wehrmachts jurisdiksjon i fangeleiren Rohrbrunn i Brevik som tyske kriminelle. Jf. Norsk Krigsleksikon 1940–45. Oslo 1995.

17 Eugen Kogon, *SS-staten* (Oslo: 1981), s. 174.

av dette ble det bestemt at enkelte grupper blant sovjetiske krigsfanger skulle velges ut etter visse kriterier. Fangenes yrkesmessige bakgrunn og sunnhetstilstand ble avgjørende for utvelgelsen. Dessuten skulle den skje på grunnlag av krigsfangenes nasjonalitet, samt visse forsvars- og sikkerhetspolitiske retningslinjer. Fanger som politisk sett ikke kunne godtas, skulle utelukkes, og politiske kommissærer skulle derfor ikke benyttes som arbeidskraft.¹⁸ Fangene som ble sendt til de ulike områder, skulle arbeide i isolerte kolonner og under svært streng bevoktning. Øst-Preussens Gauleiter, Erich Koch, som Hitler utnevnte til rikskommissær for Ukraina, uttalte dette på følgende vis: "Vi er en overlegen rase, som må huske at den usleste tyske arbeider rasemessig og biologisk er tusen ganger mer verdifull enn befolkningen her".¹⁹ En slik holdning overfor ukrainske arbeidere stod i skarp kontrast til sjef for generalstaben i 20.Geb.-Armee, Rovaniemi, Ferdinand Jodls mer positive syn på ukrainere som hjelpevakter.

Tyskernes dilemma var at de måtte holde i live deres fiender som en potensiell kilde til arbeidskraft, om de skulle vinne krigen. På samme tid følte de at de var omringet av fiender og derfor tvunget til å ta livet av så mange som mulig. Dilemmaet mellom å gi den fiendtlige befolkningen lite tilfredsstillende behandling, men samtidig ha behov for deres arbeidskraft er beskrevet av Norbert Elias i hans bok *The Germans* (1996).²⁰ Dette var et dilemma som ville ha fulgt tyskerne i overskuelig fremtid, hadde de vunnet krigen.²¹

Like etter angrepet på Sovjetunionen hadde ledere innen våpenindustrien i Ruhr fremmet et forslag om å bruke sovjetiske krigsfanger som arbeidskraft, men myndighetene tok ikke disse forespørselene seriøst.²² Årsaken var at tanken

---

18 RH/20-20/205, Oberkommando der Wehrmacht. Az 2 f 24.90 a Kriegsgef. (I bG/IV,2) Nr. 6577/41. Berlin-Schöneberg, den 14.10.41

19 Sitert etter Harald Ofstad, *Vår forakt for svakhet. En analyse av nazismens normer og vurderinger* (1971), s. 27.

20 Norbert Elias, *The Germans* (Cambridge: 1996).

21 Ibid., s. 370.

22 Ulrich Herbert, *Hitler's foreign workers. Enforced foreign labour in Germany under the third Reich* (Cambridge: 1997), s. 143.

om å benytte sovjetisk arbeidskraft var lite populær blant ledende nasjonalsosialister. De baserte seg på at tyske soldater skulle returnere raskt fra fronten etter seieren over Sovjetunionen og dekke behovet for arbeidskraft. Allikevel ble det på et møte i Wirtschafts- und Rüstungsamt (WRA) i Oberkommando der Wehrmacht (OKW) den 4. juli 1941 foreslått at krigsfanger som bare snakket russisk kunne benyttes som arbeidskraft. På denne måten kunne man omgå problemet med bolsjevikisk propaganda. Etter WRAs oppfatning var isolerte arbeidsgrupper under bevoktning den eneste forsvarlige måten å organisere de sovjetiske krigsfangenes arbeidskraft på. Det ble også lagt frem overslag over antallet arbeidere det var behov for i det tyske riket. Arbeidsministeriet og kontoret for de tyske fire-års planene slo fast at sovjetisk arbeidskraft var absolutt nødvendig.²³

Det forelå ingen planer offisielt om å benytte sovjetiske krigsfangers arbeidskraft i det tyske riket sommeren 1941. Hitler hadde gitt uttrykkelig beskjed om at det var forbudt å utnytte sovjetiske krigsfanger som arbeidere i Tyskland. I Retningslinjene til OKW fra 16. juni var ordren at krigsfangenes arbeidskraft ikke skulle benyttes i tysk økonomi, bare til de mest nødvendige arbeidsoppgaver underordnet troppene. Det ble vist til Haagkonvensjonene av 1899 og 1907, og Genèvekonvensjonen av 1929 som hadde fastsatt at krigsfangers arbeidskraft ikke skulle brukes til krigsformål.²⁴ Dette viser at tyskerne på dette tidspunktet i alle fall i noen grad fulgte konvensjonen av 1929 når det gjaldt bruk av krigsfangers arbeidskraft. Forbudet mot å utnytte krigsfangenes arbeidskraft for økonomiske formål innen det tyske riket var likevel ikke absolutt. Ved tilfeller hvor det var behov for krigsfangenes arbeidskraft, skulle de holdes i isolerte arbeidsgjenger under streng bevoktning. Hovedsakelig gjaldt det arbeid for å dekke de tyske troppenes behov. I løpet av høsten 1941 hadde omkring 700 000 sovjetiske krigsfanger vært benyttet som tvungen arbeidskraft av Wehrmacht.²⁵ Omfanget av fanger som ble benyttet som

23 Ibid., s. 144–147.

24 Christian Streit, *Keine Kameraden...*, s. 74.

arbeidskraft var altså forholdsvis stort allerede på et tidlig tidspunkt av krigen. I slutten av september 1941 beordret Reichsführer SS Heinrich Himmler kommandanten ved konsentrasjonsleiren Auschwitz Rudolf Höss, å bygge en krigsfangeleir for 100 000 fanger.²⁶ Ifølge Himmlers planer skulle bare sovjetiske krigsfanger plasseres i denne leiren. Han ønsket å benytte krigsfangenes arbeidskraft i et større industrikompleks som skulle plasseres like ved leiren. Industrianleggene skulle benyttes til fremstilling av syntetisk kautsjuk og drivstoff. På grunn av de omfattende ressursene det tyske militæret satte inn i angrepet på Sovjetunionen, ble ikke Himmlers planer realisert i den størrelsesorden han ønsket. OKW overlot til SS en mindre mengde sovjetiske krigsfanger til arbeid i konsentrasjonsleiren (Auschwitz-Birkenau).²⁷

Etter ytterligere diskusjoner omkring sovjetiske krigsfangers arbeidskraft (*Russeneinsatz*), og problemene med den stadig økende mangelen på arbeidskraft som truet den tyske krigsøkonomien, besluttet Hitler ved en ordre den 31. oktober 1941 at de sovjetiske krigsfangenes arbeidskraft skulle utnyttes etter behov i den tyske krigsøkonomien. Denne avgjørelsen var svært viktig og representerte et klart brudd med tidligere politikk ovenfor de sovjetiske krigsfangene.²⁸ Tidligere hadde krigsfangenes matrasjoner blitt kraftig redusert,²⁹ selv om tyskerne visste at dette betød den sikre død for svært mange. Etter avgjørelsen ble fangenes matrasjoner

---

25 Herbert, *Hitlers foreign workers...*, s. 140.

26 Jan Erik Schulte, *Zwangsarbeit und Vernichtung: Das Wirtschaftsimperium der SS* (Schöningh: 2001), s. 337–338.

27 Reinhard Otto, *Wehrmacht, Gestapo und sowjetische Kriegsgefangene im deutschen Reichgebiet 1941/42* (München: 1998), s. 187.

28 Herbert, *Hitlers foreign workers...*, s. 144–147.

29 Dette gjaldt rasjonene til sovjetiske krigsfanger i de okkuperte østområdene, Generalgouvernement, Norge og Romania. For krigsfanger som ikke var i arbeid ble kjøtt fjernet fra matrasjonen, ukerasjonen med fett ble redusert fra 200g til 70g og poteter fra 8500g til 5000g. Hvis det var mulig skulle halve potetrasjonen erstattes med andre rotfrukter. Brød skulle lages av hirse og bokhvete. Jf. BA/MA, RH/20/20/205, Gen St d H/Gen. Qu/Iva (III,2) Az 960 Nr.I/23738/41 geh. H.Qu.OKH., den 21. Oktober 41.

økt, for at de skulle bli i stand til å arbeide. Avgjørelsen til Hitler var også den første innrømmelse fra tysk side av at krigsmålene i øst ikke var nådd. Det tyske riket var blitt tvunget til et kompromiss på grunn av krigsøkonomien. Tyskerne måtte foreta en industriell mobilisering, der kravene til rasjonell effektivitet ikke var forenlig med det nazistiske verdensbilde.

Hitler og hans generaler ble med dette konfrontert med virkeligheten i en krig mellom industrinasjoner. En holdning som gikk ut på å ta livet av flest mulig innbyggere i de okkuperte områder, kunne ikke kombineres med en krigføring som hadde feilberegnet det menneskelige potensiale hos tyskerne. Tyskernes krigføring tømte alle arbeidsressurser og behovet for arbeidskraft var enormt, noe man ikke hadde tatt hensyn til i planleggingen av felttoget mot øst. Dette ledet uunngåelig til at de ble stadig mer avhengig av utenlandsk arbeidskraft. For å øke produktiviteten måtte det skaffes tilstrekkelige mengder utenlandske arbeidere, og de sovjetiske krigsfangene ble på den måten en av de viktigste kildene til nødvendig arbeidskraft.

Etter avgjørelsen om *Russeneinsatz*, fremholdt RSHA (Reichssicherheitshauptamt) og partiledelsen lenge at denne kategorien fanger skulle arbeide i egne isolerte kolonner. Etter protester fra ulike arbeidsgivere gikk en bort fra dette. Det ble i stedet lagt vekt på at tyske arbeidere skulle fungere som oppsynsmenn og vakter for de sovjetiske krigsfangene etter 1942. Dette endret situasjonen for krigsfangene på arbeidsplassene temmelig radikalt i forhold til krigsfangeleirene. Som regel hadde de vært strengt overvåket i leirene, men på arbeidsplassene kunne de oppføre seg mer individuelt enn tidligere. Deres velferd var med dette avhengig av de tyske arbeidernes holdninger, så vel som de tyske formenn på arbeidsplassene. Ved Kruppkonsernets anlegg i Tyskland ble det i mange tilfeller meldt om slett behandling av sovjetiske borgere, men i de fleste tilfeller var det ikke tyske arbeidere men formenn som var involvert. På samme tid var det åpenbart at tyske arbeidere ikke følte noe ansvar for de utenlandske arbeidernes skjebne utenfor arbeidsplassen. En

form for dobbelt hierarki utviklet seg ved Krupp, basert på rasistiske kriterier på den ene siden og produktivitet på den andre. Jo mer de forsøkte å øke utenlandske arbeideres produktivitet, desto mer strevde ulike ledere med å opprettholde prinsippene i den rasistiske ideologien.³⁰ Dette viser klart dilemmaet mellom avhengigheten av fiendens arbeidskraft og behandlingen av "mindreverdige" fanger, som tyskerne stod overfor.

Det var fremdeles Wehrmacht som hadde det overordnede ansvaret for de sovjetiske krigsfangene i det tyske riket etter avgjørelsen om *Russeneinsatz*, og det var naturlig at det først og fremst var virksomhet innen Wehrmacht som skulle prioriteres.³¹ Ansvaret for fangenes arbeidskraft utenfor Wehrmachts virksomhetsfelt skulle tillegges Minister für Bewaffung und Munition, Fritz Todt eller arbeidsministeren, Franz Seldte.³² Allerede en uke etter Hitlers ordre, utarbeidet Göring detaljerte retningslinjer for bruk av de sovjetiske krigsfangenes arbeidskraft. Han foretok flere endringer i forhold til de tidligere avgjørelsene. For det første ble arbeidet innen industrien i større grad rettet inn mot de mer særskilte behov innenfor krigsøkonomien. Gruvedrift ble gitt høyeste prioritet, dernest jernbanene, våpenindustrien, jordbruk, bygningsbransjen og verksteder. For det andre skulle sovjetiske arbeidere benyttes i Tyskland og erstatte arbeidere fra andre land som "spiste mye og produserte lite", ifølge Göring. For det tredje ble det gitt rom for unntak fra regelen om at alle sovjetiske krigsfanger skulle arbeide i isolerte grupper, men fabrikker med bare sovjetiske arbeidere ble fortsatt ansett som det idéelle. Til slutt ble forholdene omkring administrasjonen endret, ved at Görings avdeling for fire-års planene (Geschäftsgruppe Arbeitseinsatz) var den eneste ansvarlige autoritet for arbeidskraften utenfor Wehrmacht.³³ Med det var både Minister für Bewaffung und Munition

---

30 Herbert, *Hitlers foreign workers...*, s. 227-231.

31 BA Berlin, R83, FC 3256, Abschrift zu Va 5135/2108. Berlin den 3. Dezember 1941.

32 Christian Streit, *Keine Kameraden...*, s. 205.

(Todt) og arbeidsministeren (Seldte) ekskludert. Dette representerte også første steget mot en sentralisering av organiseringen av arbeidskraften.

Som for Tysklands vedkommende utgjorde behovet for arbeidskraft grunnlaget for avgjørelsen om å sende fangene til Norge. Et viktig moment i denne sammenheng er at avgjørelsen om å bruke sovjetiske krigsfangers arbeidskraft i Norge ble tatt allerede kort tid etter at tyskerne startet offensiven mot Sovjetunionen.

Tyske planer for *Russeneinsatz* i Norge

Diskusjonen om hvorvidt sovjetiske krigsfanger skulle benyttes som arbeidskraft var nokså uklar og forvirrende, helt til den endelige avgjørelsen ble tatt og bekreftet i november 1941.³⁴ Generalfullmektig for arbeidsinnsats i Tyskland, Fritz Sauckel, bestemte hvor fangene skulle sendes og sørget for at store mengder sovjetiske krigsfanger og tvangsarbeidere ble deportert til Norge. Det faktum at sovjetiske krigsfanger ankom til landet allerede i august 1941, før den endelige avgjørelsen om *Russeneinsatz* var tatt, tyder på uklare kommandolinjer omkring tildeling av arbeidskraft.

Okkupasjonsmaktens prosjekter krevde langt mer arbeidskraft enn hva det stramme norske arbeidsmarkedet kunne tilføre. Norske arbeidere ytte tidvis også sterk motstand og nektet å utføre arbeid for fienden. Dette fikk store økonomiske konsekvenser for den tyske administrasjonens planer. Prekær mangel på arbeidskraft i Norge er derfor trolig forklaringen på at sovjetiske krigsfanger ble sendt til landet så kort tid etter angrepet på Sovjetunionen. Korrespondansen mellom de ulike avdelingene innen Reichskommissariat viser tydelig at avdelingen Arbeit und Sozialwesen forsøkte å drive

---

33 Besprechung vom 7.11.1941 über den Einsatz von Sowjetrussen. Originaldokument i Gerd R. Ueberschär, "Dokumente zum 'Unternehmen Barbarossa' als Vernichtungskrieg im Osten", i (Hrsg) Gerd Ueberschär og Wolfram Wette, *Der Deutsche Überfall auf die Sowjetunion* (Frankfurt am Main: 1999) s. 330-331.

34 BA Berlin, R83, FC 3256, Gruppe Arbeitseinsatz, II-A. So/I 103 a2. 6.11.1941.

frem en avgjørelse om å sette krigsfanger i arbeid i Norge. Wehrmachtledelsen i Berlin var derimot mer tilbakeholdne i dette spørsmålet.

Det ble opplyst at Wehrmacht var "innvilget" 20 000 krigsfanger den 5. august 1941,³⁵ og den 11. samme måned ble de tildelt nye 5000 krigsfanger.³⁶ Flere transporter med sovjetiske krigsfanger ble sendt direkte til Nord-Norge denne måneden. I desember 1943 ga kommanderende general i "Polarbereich" (området Narvik–Kirkenes) uttrykk for hvor verdifull sovjetiske krigsfangers arbeidsinnsats var i dette området. Men han påpekte også det betenkelige i at dette var fanger fra den bolsjevikiske armé, som var tyskernes fiende i en kamp på liv og død. Ifølge generalen var arméens eneste mål for krigsfangene å opprettholde deres arbeidskraft og øke deres arbeidsytelse.³⁷ Uttalelsen viste at til tross for *Untermensch*-ideologien var tyskerne mest opptatt av behovet for krigsfangenes arbeidskraft. I Norge, som i Tyskland, representerte de sovjetiske krigsfangene et nødvendig onde. På den ene side var de fanger fra den bolsjevikiske arméen, på den annen side hadde krigsøkonomien gjort tyskerne avhengig av deres arbeidskraft for å kunne gjennomføre de storstilte byggeprosjektene til Hitler.

I 1943 begynte Organisation Todt ved Einsatzgruppe Wiking på Tysklands største og mest kostbare prosjekt i Norge, "Nordlandsbahn". Planene til Hitler gikk ut på en utbygging av jernbanelinjer på strekningene Mo–Fauske–Narvik og Nordreisa–Kirkenes. Hitler brukte betegnelsen "Den arktiske jernbane" på hele prosjektet, men strekningen i Finnmark ble droppet til fordel for utbyggingen av Nordlandsbanen. I kildene brukes "Nordlandsbahn" som betegnelse for prosjektet.³⁸ Bakgrunnen for Hitlers ordre om forsering av Nordlandsbanen var militære og

35 BA Berlin, R83, FC 3256, Berlin, den 5.8.41, fs.nr.2009.

36 BA, Berlin, R83, FC 3256, Gruppe Arbeitseinsatz. Oslo, den 11.08.1941.

37 RA, Riksadvokatens krigsforbryterarkiv eske 34, Der Kommandierende general LXXI.A.K. Qu.Az.III/G Nr.896/43 geh., K.H.Qu., den 6.12.1943.

38 Alan S. Milward, *The Fascist Economy in Norway* (Oxford: 1972), s. 275.

forsyningsmessige hensyn. Tyskerne hadde behov for malm fra Kiruna i Sverige til krigsindustrien, og de nordfinske gruvene dekket mesteparten av deres behov for nikkel.³⁹ Motsatt vei kunne Nordfronten få tilsendt forsyninger fra Tyskland langs norskekysten, eller landverts gjennom Norge.

Krigshandlingene i 1940 hadde bekreftet at full marinebeskyttelse langs norskekysten var et tvilsomt alternativ på grunn av faren for en sjøoperasjon i regi av de allierte styrker, og transport over Østersjøen og Finland var både tidkrevende og risikabelt.

En stor andel av krigsfangene ble plassert i Nord-Norge, særlig i Nordland, hvor Nordlandsbanen og riksvei 50 (E6) skulle bygges ut. Det er vanskelig å anslå det korrekte antallet sovjetiske krigsfanger til enhver tid, på grunn av at leirene ble flyttet etter hvert som strekninger av riksveien og jernbanen ble ferdig. I oktober 1944, etter Finlands kapitulasjon, ble alle byggeanlegg nord for Torkilseng i Sørfold innstilt, og bare en tredjedel av det påbegynte arbeidet på veien fra Fauske til Drag ble gjennomført.⁴⁰ Det var tidligere tilført store mengder arbeidere til disse prosjektene, og mesteparten var krigsfanger.⁴¹ I tillegg til arbeidet med jernbanen, krevde bygging av festningsanlegg mye arbeidskraft.

Wehrmacht, ved generaloberst Falkenhorst, fikk det overordnede ansvaret for de krigsfangene som ble satt inn for å bygge jernbanen mellom Møsjøen og Narvik. Tidligere hadde Falkenhorst opprettet et eget "Befehlsstelle" i Finland, og fra 20. januar 1942 ble dette omorganisert til en egen kommando kalt "Armeeoberkommando (AOK) Lappland". Fra sommeren 1942 endret den navn til "Gebirgs-AOK 20 Lappland" og hadde kommandoen både over tyske og finske styrker. Krigsfangene i Kirkenes-området var under Gebirgs-AOKs ansvar. Tyskerne var overbevist om at russerne hadde

---

39 Joachim Petersen, *Hitlers Polar Eisenbahn* (Podzun-Pallas-Verlag, 1992), s. 11.

40 Franz W. Seidler, *Die Organisation Todt. Bauen für Staat und Wehrmacht 1938-1945* (Koblenz: 1987), s. 59.

41 Emilia Denkiewicz-Szczepaniak, "Polske OT-tvangsarbeidere og krigsfanger i Norge under annen verdenskrig", *Historisk tidsskrift*, nr. 2 (1997): 276.

til hensikt å gå så langt sørover i Norge som til Narvik. Derfor besluttet de å opprette den såkalte Lyngen-linjen som forsvarslinje. Dette krevde store ressurser, fordi alle festningsanlegg, veier og broer knyttet til denne linjen skulle være ferdig innen 1. mai 1945. I Kvesmenes-Lyngen-området ble et høyt antall sovjetiske krigsfanger i oktober 1944 satt inn i arbeidet med Lyngen-linjen.⁴² Sett under ett var det en omfattende byggevirkosomhet tyske styrker gjennomførte, med sovjetiske krigsfanger som arbeidskraft.

---

42 Tromsø, 28. juli 1945.

Kapittel 2

Antallet sovjetiske krigsfanger

Det har tidligere vært utarbeidet flere oversikter av antallet sovjetiske krigsfanger i Norge, men disse er langt fra fullstendige. Kartlegging av antallet sovjetiske krigsfanger er viktig med tanke på økt bevissthet og kunnskap om denne fangekategorien som offergruppe i den tyske krigsfangepolitikken. Hitlers ordrer vedrørende behandling av krigsfangene og utnyttelsen av deres arbeidskraft var viktige milepæler i krigsfangepolitikken. Ordrene ble retningsgivende for at krigsfanger i det hele tatt ble sendt til Norge og i hvilket antall. Undersøkelsen omfatter en beregning av antallet sovjetiske krigsfanger som var i Norge, og i den forbindelse er det viktig å se på transporten av krigsfangene og gjennomstrømninger i løpet av krigsårene. Til slutt i dette kapitlet er krigsfangene som ble tatt på Murmansk-fronten og deres verdi for tysk etterretning beskrevet.

Krigsfanger ved Østfronten, antall og bakgrunn

Problemer vedrørende krigsfanger under annen verdenskrig var i større grad av ideologisk karakter enn tilfellet var under første verdenskrig.⁴³ Hitlers rasistiske *Weltanschauung* (verdensbilde) var basert på overbevisningen om den ariske rases overlegenhet over den slaviske. Hitler trodde at hans

---

43 Allan Rosas, *The legal status of prisoners of war. A study in International Humanitarian Law Applicable in Armed Conflicts* (Helsinki: 1976), s. 77-78.

ideologi, kombinert med en destruksjon av Sovjetunionens militære slagkraft, var nøkkelen til totalt herredømme i Europa og resten av verden. Ifølge Hitlers lære var bolsjevismen det nasjonalsosialistiske tyske folkets dødsfiende. I *Mein Kampf* (1927) utviklet Hitler en rasistisk ideologi med omfattende, og ikke minst faretruende, implikasjoner for Sovjetunionen. Ifølge Hitler ble Sovjetunionen ledet av en "jøde-bolsjevisk klikk",⁴⁴ som symboliserte alt nazistene hatet. Han mente det var jødene som satt med hele makten i Sovjetunionen, og at bolsjevismen var jødedommens forsøk på å oppnå verdensherredømme.

Hitlers holdninger til slaverne/russerne var preget av kontinuitet med hensyn til tenkningen omkring *Untermensch*-ideologien, og utenrikspolitikken ble et viktig virkemiddel i kampen om et større *Lebensraum*. Han anså utenrikspolitikken for å være en konstant kamp om territorium mellom ulike folkeslag og deres stater, en kamp hvor Tyskland gjennom nasjonalsosialismen enten "vil bli en verdensmakt eller gå under".⁴⁵ Målet var "å bringe landområdet i samklang med folketallet" og "sikre det tyske folk den jord her i verden som det har rett på".⁴⁶ Om den russiske stat uttalte Hitler: "Organiseringen av russisk statsform var ikke resultatet av slavernes statspolitiske evner i Russland, men tvert imot kun et vidunderlig eksempel på det germanske elements statsdannende virksomhet i en uekte rase".⁴⁷ Her dreide det seg blant annet om vikingenes grunnleggelse av den gammelrussiske staten på 800-tallet. Den uekte rase var slaverne/russerne som nazistene mente var mindreverdige *Untermenschen*. Disse holdningene representerte ikke bare Hitlers visjoner på et tidligere tidspunkt, men de kom senere til å danne grunnlaget for hans utenrikspolitikk overfor Sovjetunionen. Dette viser kontinuiteten i holdningene hos Hitler.

---

44 Adolf Hitler, *Mein Kampf*, dansk oversettelse (1925/27, 1989), s. 188.

45 Ibid., s. 194.

46 Ibid., s. 184, 186.

47 Ibid., s. 188.

Med avgjørelsen om å gjennomføre *Operation Barbarossa* (det tyske angrepet på Sovjetunionen), kombinerte Hitler de ideologiske og strategiske elementer i politikken. Våren 1941 erklærte Hitler at det forestående felttog mot øst hadde fire målsetninger. Den første var utryddelsen av den "jødisk-bolsjevikiske" ledelse i Sovjetunionen. Den andre var undertvingelse av den slaviske befolkningen. Tredje målsetning var anskaffelse av koloniområder for tyske nybyggere i de beste deler av Russland, og fjerde målsetning var ønsket om et selvstyrt "Großraum" Kontinentaleuropa under tysk herredømme.⁴⁸ Hitlers felttog mot Sovjetunionen vinteren 1941/42 var basert på en Blitzkriegstrategi, med en kort og intensiv krig uten store tap som mål. Han ønsket å unngå at hele den tyske økonomien ble overført til krigsproduksjon og ville ikke belaste tilgangen på knappe råmaterialer eller påtvinge den tyske sivile befolkningen for store oppofrelser.⁴⁹ Både hæren og Wehrmacht aksepterte Hitlers motiver, og den antibolsjevikiske holdningen var fremtredende innen de tyske eliter.

I en studie av tyske fronttroppers forbrytelser i Hviterussland 1941–44 skriver den tyske forskeren Christian Gerlach om massedrapene på sovjetiske krigsfanger. Han ser massebord på sovjetiske krigsfanger som en logisk fortsettelse av nedslaktingen på slagmarken. Krigsfangene var besværlige og ble gjenstand for hat og frustrasjon. Kommissærer, politruker (politiske instruktører), jødiske krigsfanger og troppsoffiserer ble ofte skutt etter initiativ både fra den tyske overkommandoen og ledere på lavere plan.⁵⁰ Hitler bekreftet at han førte krig mot "det slaviske folket" i Sovjetunionen, ved å uttale at han ikke så noen forskjell på tyske kriminelle som fortjente å dø og udyrene som befant seg i krigsfangeleirene i øst.⁵¹ Historikeren Ulrich Herbert har påpekt at de sovjetiske fangene som ble tatt til fange på

48 Christian Streit, *Keine Kameraden...*, s. 26.

49 Alan Bullock, *Hitler and Stalin. Parallel Lives* (London: 1991), s. 607.

50 Christian Gerlach, "Verbrechen deutscher Fronttruppen in Weißrußland 1941–1944", i Karl Heinrich Pohl (Hg.) *Wehrmacht und Vernichtungspolitik* (Göttingen: 1999), s. 95.

51 John Robert Bengtson, *Nazi war aims* (Illinois: 1962), s. 97.

Østfronten i krigens første fase i det hele tatt fikk en svært utilstrekkelig forpleining. Av det totale antallet på 3 350 000 sovjetiske krigsfanger i 1941, døde hele 1 400 000 før utløpet av november. Totalt døde mer enn 2 000 000 sovjetiske krigsfanger av underernæring og tyfus, eller ble myrdet av Einsatzgruppens enheter før februar 1942.⁵² Innen faglitteraturen ser det ut til å være enighet omkring tallmaterialet som Herbert presenterer. Dette er også det mest troverdige tallmaterialet.

Et par måneder før angrepet på Sovjetunionen holdt Hitler en lengre tale for omkring 250 offiserer av høy rang ved hærens overkommando (Oberkommando des Heeres – OKH). I talen beskrev Hitler nærmere hva han mente med *Weltanschauung* (verdensbilde) og bekreftet med dette at kampen mot Sovjetunionen dreide seg om mer enn en kamp om våpenstyrke. Generalstabsjef Franz Halder noterte i krigsdagboka samme dag at dette var to ideologiers kamp om verdensherredømme. Kampen mot Russland dreide seg om en tilintetgjørelse av de bolsjevikiske kommissærer og den kommunistiske intelligentsia. Den nye staten skulle være en sosialistisk stat, men uten egen intelligentsia. Kommissærer og GPU-folk ble betraktet som forbrytere og måtte behandles deretter.⁵³ Med dette var en total rettsløshet etablert, og Wehrmacht kunne gjennomføre massedrapene på sovjetiske krigsfanger.

Hitlers tale dannet grunnlaget for den senere holdningen overfor sovjetiske krigsfanger fra tysk side. Når systemet var satt i gang, med Hitler som leder og *Weltanschauung* som en forpliktende kraft, utviklet dette en egen selvforsterkende dynamikk.⁵⁴ Etter Hitlers tale i mars 1941 ble det utarbeidet retningslinjer for hvordan tyske offiserer skulle avgjøre hvem som var politiske kommissærer blant de sovjetiske krigsfangene. Disse skulle straks fjernes fra de andre fangene,

---

52 Herbert, *Hitlers foreign workers...*, s. 141.

53 Franz Halder, *Kriegstagebuch*, bd. 2, *Von der geplanten Landung in England bis zum Beginn des Ostlandfeldzuges (1.7.1940–21.6.1941)*. Bearbejdet von Hans-Adolf Jakobsen (Stuttgart: 1963), s. 336–337.

54 Elias, *The Germans*, s. 385.

for å hindre at de spredte propaganda. Utvelgelsen av kommissærene skulle helst skje ved samlesteder for fangene, og senest i gjennomgangsleirene (Dulags). Fienden var ikke bare soldater i Den røde armé, men også folk innen forvaltning og partiorganisasjonen i okkuperte områder. Disse kommissærene ble ikke anerkjent som soldater, slik at bestemmelsene om behandling av krigsfanger ikke ble gjort gjeldende for dem av OKW. Det ble bestemt at "zivile Kommissare" skulle overleveres til de ulike Einsatzkommandoer, "Truppenkommissare" skulle derimot skytes på stedet.⁵⁵ Dette var i strid med folkerettslige grunnregler om human behandling av krigsfanger.

Den formelle anordningen om likvidering av visse kategorier sovjetiske krigsfanger ble gitt ved den såkalte "Kommissarbefehl" den 6. juni 1941. De politiske kommissærer ble ansett for å være ansvarlig for all motstand i den sovjetiske hæren, og en måtte forvente en hatefull, grusom og umenneskelig behandling av tyske soldater som ble tatt til fange. Tyskerne hevdet at de politiske kommissærene var opphavsmennene til de barbariske asiatiske kampmetoder som russerne brukte. De representerte derfor en fare for tyskernes sikkerhet og mulig tap av de erobrede områder. De skulle derfor, når de ble fanget i kamp eller gjorde motstand, "grundsätzlich sofort mit der Waffe zu erledigen".⁵⁶ Dette betød at de i prinsippet skulle drepes. "Kommissarbefehl" representerte med det et brudd med den mest elementære regelen innen folkeretten om krigsfangers rett til å bli menneskelig behandlet.

Noe av årsaken til det høye antallet sovjetiske krigsfanger var blant annet en mengde deserteringer i Den røde armé sensommeren 1941. Den 22. august 1941 la hele det russiske

---

55 Kommissarbefehl-Dokumente, Dokument nr. 6, Hans-Adolf Jakobsen, "Kommissarbefehl und Massenexekutionen sowjetischer Kriegsgefangener" i *Anatomie des SS-Staates*, bd. 2 (Freiburg: 1965), s. 211–212.

56 Kommissarbefehl-Dokumente, Dokument nr.12, Hans-Adolf Jakobsen, "Kommissarbefehl und Massenexekutionen sowjetischer Kriegsgefangener" i *Anatomie des SS-Staates*, bd. 2 (Freiburg: 1965), s. 225.

436. infanteriregiment ned våpnene ved Mogilev i Hviterussland. Regimentet ble ledet av oberst Ivan Nikitich Kononov som uttrykte et ønske om å slåss mot Josef Stalin og det kommunistiske systemet.⁵⁷ Kononov deserterte av samme grunn som general Andrej Andrejevitsj Vlasov, som i september 1942 etablerte den såkalte Vlasov-hæren med 800 000 soldater fra Den røde armé. Vlasov-hæren kjempet sammen med tyske soldater i krigen. General Vlasov var blitt tatt til fange ved Volkhov i juli 1942, og hans avgjørelse om å desertere hadde bakgrunn i bitre erfaringer fra krigens første år. Ifølge redegjørelser fra hans tilhengere var Vlasovs opprør en reaksjon på sovjetiske militære myndigheters "brutalitet, inkompetanse og uansvarlighet". Vlasov hadde et håp om at hans hær skulle utvikle seg til en russisk nasjonal armé med Tyskland som alliert. Men denne idéen viste seg etter hvert å være svært naiv. Hitlers krig var ikke bare rettet mot Stalin eller bolsjevismen alene, men mot eksistensen av Sovjetunionen som nasjon.⁵⁸ Vlasov-hæren fikk aldri noen selvstendig posisjon i forhold til Wehrmacht.

Antall sovjetiske krigsfanger i Norge

Mange dokumenter med opplysninger om de sovjetiske krigsfangene i Norge ble brent av tyskerne like før kapitulasjonen. OKW/WASts personalarkiv for sovjetiske krigsfanger befinner seg i Podolsk i Russland, men dette materialet har det ikke vært mulig å få tilgang til. Av den grunn er det bare et begrenset utvalg samtidig materiale som beskriver krigsfangenes skjebne i Norge. Grunnlaget for tallmaterialet over antallet sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945 er samlet fra flere typer kilder. I hovedsak dreier det seg om materiale fra tyske arkiv i Freiburg og Berlin. Dette er arkivet etter Wehrmachtbefehlshaber Norwegen (WBN), Gebirgs-Armeeoberkommando 20 Lappland, OKW "bestand

57 Nikolai Tolstoy, *Victims of Yalta* (London: 1977), s. 40.

58 Mikhail Heller og Aleksandr Nekrich, *Utopia in power. The History of the Soviet Union from 1917 to the present* (New York: 1986), s. 431.

an Kriegsgefangene”, R-50 I/Organisation Todt, OT-Einsatzgruppe Wiking og R83/Reichskommissar für die besetzten norwegischen Gebiete “Labour in Norway”.

Transportlistene utarbeidet av “Transportoffizier” hos Wehrmachtbefehlshaber gir en god dokumentasjon av transporten av de sovjetiske krigsfangene som ble sendt fra Tyskland til Norge. Disse listene viser overføringene av krigsfangene i perioden juli 1941 til desember 1943. En stor andel av soldatene som ble tatt til fange i Sovjetunionen juni 1941 ble først sendt til Tyskland og deretter til Norge. Transportlistene avdekker at svært mange sovjetiske krigsfanger ble sendt med skip fra den såkalte “Stettin-Linie”⁵⁹ til Norge.

Mange av krigsfangene som ble sendt til Norge, var inndelt i arbeidsbataljoner allerede ved avreisen. De ble forflyttet fra Tyskland som hele enheter sammen med tyske offiserer, vaksoldater og administrativt personale.⁶⁰ Transportoffiserens rapport “Tätigkeitsbericht” eller “Monatsbericht”, beskriver forsendelser med krigsfanger til og fra Norge.

Tabell 1 på neste side viser det totale antallet sovjetiske krigsfanger sendt til Norge. De 9758 sovjetiske krigsfangene som er oppført under 1945 i tabellen, er beregnet utfra differansen mellom antallet fanger den 12. desember 1944 og 1. april 1945. De om lag 9000 sivile sovjetiske tvangsarbeidere er oppført i en egen rubrikk i tabellen, fordi de tyske talloppgaver ikke har inkludert disse. Inkludert i tallmaterialet ovenfor er også krigsfanger som ble sendt fra Norge til Nord-Finland og tilbake igjen. Det er ikke mulig å tallfeste hvor mange som ble sendt til Nord-Finland, men i kildene er det oppgitt at 8–9000 sovjetiske krigsfanger ble sendt derfra til

---

59 Størsteparten av transportene med sovjetiske krigsfanger til Norge gikk fra Stettin i Tyskland.

60 War Crimes Investigation Branch, Norway. Rapport, London (1946): 33.

Norge høsten 1944.⁶¹ Siden vi vet at om lag 13 700 sovjetiske krigsfanger døde og at 84 351 ble repatriert, må det ha vært en del fanger som ikke ble registrert i de tyske talloppgavene.

Til tross for at tabellen ovenfor oppgir litt over 93 000 fanger, kan vi på bakgrunn av antallet repatrierte og døde anta at nærmere 100 000 sovjetiske krigsfanger ble sendt til Norge under andre verdenskrig.

Tabell 1: Antall sovjetiske krigsfanger sendt til Norge 1941–45

	januar–juni	juli–desember	sum
1941	–	3253	3253
1942	8320	11836	20156
1943	21427	11800	33227
1944	10657	7267	17924
1945	9758	–	9758
Ostarbeiter			9000
		Sum	93318

Kilder: Tätigkeitsbericht, Wehrmachtbefehlshaber Norwegen/OKW, Bestand an Kriegsgefangene 1941–1944, 1.1.1945/RA, Final Report, Prisoners of War executive

Som det fremgår av tabell 1, ble de første transportene med sovjetiske krigsfanger sendt til Norge i august 1941. Tätigkeitsbericht til Wehrmachtbefehlshaber Norwegen fra august og september 1941 viser at fire transporter med sovjetiske krigsfanger ble sendt fra Stettin i Tyskland og direkte til Nord-Norge dette året. Det ankom til sammen 3253

61 PRO, War Crimes in Norway, War Crimes Investigation Branch, Norway 32 Eaton Square, London, S.W.1. 21st March 1946: 48–51.

krigsfanger, to transporter i august og to i september.⁶² I Wehrmachts månedsrapport for august 1942 ble det gitt opplysninger om fangetransporter til Norge. Det ble fremholdt at tilførsler av krigsfanger som arbeidskraft ville komme til å fortsette. Det var vanskeligheter med innkvartering av krigsfangene som var tildelt den tyske marinen i Bergen, og avgang for skipene *Askari*, *Wolsun* og *Kerkplein* var forsinket på grunn av mistanke om tyfus og flekkfeber ombord.⁶³

I 1942 ankom til sammen 20 156 sovjetiske krigsfanger til Norge. Et av skipene, *Palatia*, ble senket den 21. oktober nær Utvåre øst for Lindesnes. Skipet var på vei til Ålesund med 1000 sovjetiske krigsfanger om bord og 885 av disse druknet.⁶⁴ Før dette skjedde ble krigsfanger som skulle settes i arbeid i Nord-Norge, transportert direkte dit med skip. Men etter denne hendelsen ombestemte tyskerne seg og sendte alle transporter først til Sør-Norge, før de ble sendt videre med tog.

I virksomhetsrapporter for årene 1941–43 er fangene oppført i henhold til de ulike arbeidsbataljonene de tilhørte, eller de er oppført som russiske/sovjetiske krigsfanger.

Transportoffiserens rapporter for 1944 og 1945 mangler, men tre Tätigkeitsberichte for året 1944 gir informasjon om to transporter med sovjetiske krigsfanger.⁶⁵ I utgangspunktet ble det bestemt at transporter med krigsfanger skulle sendes til Norge med 10 dagers intervall, men dette lot seg ikke gjennomføre, og transportene ankom med 5 dagers intervall. Derfor var det ikke mulig å følge de oppsatte planene for videre transport av fangene til de ulike arbeidssteder etter ankomsten til Norge, på grunn av for mange transporter. Dessuten var forholdene omkring innkvartering av krigsfangene ikke avklart.⁶⁶ Problemene med transportavviklingen og innkvarteringen viser at planleggingen fra tysk side var lite gjennomtenkt. Antallet krigsfanger var

62 BA/MA, RW, TB, W.B.Norwegen, TO, august/september 1941.

63 BA/MA, RW 39/89, Wehrmachtbefehlshaber Norwegen, Monatsbericht august 1942, 16. september 1942.

64 BA/MA, RW 39/v,30, TB, A.O.K Norwegen/O.Qu./Qu.oktober 1942.

65 BA/MA, RW 39/191, TB, A.O.K Norwegen/O.Qu./Qu.2, mars 1944.

66 BA/MA, RW 39/193, TB, A.O.K Norwegen/O.Qu./Qu, mai 1944.

åpenbart ikke tilstrekkelig, så det ble bedt om ytterligere forsterkninger.⁶⁷ I Tätigkeitsbericht for juli 1944 opplyser Armeoberkommando Norwegen at overføringen av 15 000 krigsfanger var gjennomført.⁶⁸ Etter Hitlers anordning skulle disse krigsfangene brukes i jernbanebyggingen.⁶⁹ Dette viser at behovet for arbeidskraft var høyt i månedene før den tyske tilbaketrekningen fra Finland og Finnmark høsten 1944.

Noen dager etter det tyske angrepet på Sovjetunionen ble de første sovjetiske krigsfangene tatt på Murmansk-fronten. Flere samleleire for krigsfanger ble etablert ved fronten, og herfra ble fangene sendt videre til Stalag Elvenes, Petsamo eller andre arbeidsplasser ikke langt unna.

Fanger fra Murmansk-fronten

En viss andel av krigsfangene som havnet i Norge ble fanget på Murmansk-fronten. I slutten av juni 1941 meldte tyske styrker at hittil var 65 soldater fra 14. divisjon, 95. Infanteri Regiment Murmansk, tatt til fange.⁷⁰ Rapportene til Gebirgskorps Norwegen om deres virksomhet i dette området gjengir detaljerte forhør av de sovjetiske krigsfangene. På grunnlag av disse forhørsrapportene er det tydelig at tyskerne var opptatt av å skaffe informasjon om fangenes navn, alder, yrke, omstendighetene omkring kampene og sovjetiske militære planer i dette området.

Etter forhørene av krigsfanger tatt på Murmansk-fronten uttalte Generalkommando Gebirgskorps Norwegen abteilung Ic at de hadde fått opplysninger om forsterket russisk innsats. De russiske troppene måtte anses for å være mangelfullt utdannet, men likevel utholdende i kamp og med fysisk god kapasitet. Det hadde vært vanskelig å avgjøre hvilken avdeling

---

67 BA/MA, RW 39/191, TB, A.O.K Norwegen/O.Qu./Qu, mars 1944.

68 BA/MA, RW 39/195, TB, A.O.K Norwegen/O.Qu./Qu.juli 1944.

69 BA/MA, RW 39/195, TB, A.O.K Norwegen/O.Qu./Qu.juli 1944.

70 NA, T314, 621, KTB Geb. AKXXI/Ic. Fernspruch an A.O.K Norwegen. K.H.Qu., den 30.6.1941. Fangene tilhørte 14. Divisjon, 95. Infanteri Regiment, 2.Btl. Divisjons- og regimentsstaben var plassert i Murmansk, og her var også bataljonsstaben og bataljon 1 plassert. Jf. Forhør av sju krigsfanger datert 30.6.1941.

de tilhørte, fordi fangenes merker eller distinksjoner, knapper og skulderstykker angivelig var fjernet av "souvernirjegere". Fangene skulle etter forhør overføres til samleire snarest mulig.⁷¹ I den samme avdelingens rapport om krigsfangene til Armeeoberkommando Norwegen befehlsstelle Finland er beskrivelsen skarpere og mer detaljert. Her ble det uttalt at fangene ga et frastøtende inntrykk. De var utholdende, og enkelte av de sårede hadde, med stort blodtap og uten forpleining, holdt ut tilbaketrekkingen over 35 km. Fangene hadde primitiv tankegang, lav intelligens og var allment ukjent med militære forhold, ifølge rapporten.

Årsklassene blant fangene lå mellom 1910 og 1920. Innkalling til militærtjeneste hadde delvis skjedd i juli 1940 og til dels først etter det tyske angrepet på Sovjetunionen.⁷² En av fangene som ble avhørt av Gebirgskorps Norwegen i begynnelsen av juli 1941, ga opplysninger om de politiske kommissærene. Han fortalte at ved bataljonene var det ingen politiske kommissærer, men derimot ved regimentstaben. Ved hver bataljon befant det seg en "politisk instruktør", men de fleste av disse lederne hadde ikke returnert fra permisjon. I tillegg oppga fangen at mange sovjetiske soldater etter angrepet hadde skjult seg i terrenget.⁷³ Etter noen dager hadde antallet fanger tatt på Murmansk-fronten økt til 113, og av disse hadde 11 overgitt seg etter eget initiativ.⁷⁴ To av overløperne uttalte at de hadde vervet seg til tysk tjeneste på grunn av at de ikke hadde fått mat på tre dager.⁷⁵

---

71 NA, T314, 621, KTB Geb. AKXXI/lc. Generalkommando Gebirgskorps Norwegen Abt.Ic. An 2. Gebirgsdivision 3. Gebirgsdivision. K.H.Qu., den 1.7.1941.

72 NA, T314, 621, KTB Geb. AKXXI/lc. Generalkommando Gebirgskorps Norwegen Abt.Ic. Nr. 89/41 geh. An Armeeoberkommando Norwegen Befehlsstelle Finnland. K.H.Qu., den 1.7.1941.

73 NA, T314, 621, KTB Geb. AKXXI/lc. Generalkommando Gebirgskorps Norwegen. K.-Gefangenen-Vernehmung. K.H.Q., den 1.7.1941.

74 NA, T314, 621, KTB Geb. AKXXI/lc. Fernspruch. An AOK Norwegen. K.H.Qu., den 4.7.1941.

75 NA, T314, 621, KTB Geb. AKXXI/lc. Fernspruch. An A.O.K Norwegen. 5.7.41.

Det ser ut til at krigsfanger fra Murmansk-fronten ble overført til Stalag Titowka og Stalag Parkkina (Petsamo) i første omgang. Deretter ble de sendt til Stalag Elvenes, Kolosjoki (i nærheten av Nikel) og andre arbeidsplasser.⁷⁶ En krigsfange som var tatt av 6.Gebirgsdivision, hadde stukket av fra en partisanavdeling i oktober 1941. I forhøret forklarte han at han hadde overgitt seg til tyskerne fordi han hatet sovjetsystemet. Han oppga også at det ikke befant seg noen Politruk ved arméstabens partisanavdeling i Murmansk. Stemningen allment var preget av kamptrøtthet og disiplinen ble opprettholdt ved hjelp av terror. De politiske kommissærene bega seg etter sigende ikke lenger til de fremste frontlinjer, fordi mange allerede var skutt av egne tropper.⁷⁷ Også disse fangene ga uttrykk for at forpleiningen av de sovjetiske soldatene som tjenestegjorde på Murmansk-fronten var utilstrekkelig. Soldatene måtte bruke lønna til å kjøpe mer mat.

I april-mai 1942 rettet de sovjetiske styrkene sin offensiv mot tyskernes støttepunkt ved Litsa-elven. Men ettersom tyskerne hadde fått forhåndsinformasjon om den sovjetiske offensiven av en krigsfange, resulterte dette bare i nok et blodbad, hvor tapene først og fremst var på sovjetisk side.⁷⁸ Tyske styrker førte fra vinteren 1942 egne lister over overløpere. Disse ble registrert med tjenestegrad, våpengren, nasjonalitet, alder, antall og årsak til overgang. Avdeling Ic, ved 20.Gebirgs-Armee, meldte i desember 1942 at det totalt var 70 overløpere i månedene juli-oktober og syv i november. De fleste overløperne var russere, et mindre tall ukrainere og hviterussere. Omtrent halvparten oppga kamptrøtthet som årsak til overgivelsen, en fjerdedel motstand mot bolsjevismen. Den resterende fjerdedelen oppga årsaker som utilstrekkelig

---

76 NA, T314, 623, KTB. Generalkommando Gebrirgskorps Norwegen. Abt.Ic. Nr.472/41 geh. K.H.Qu.,den 18.12.1941.

77 NA, T314, 626, KTB Russland 2. 6.Geb.Division Abt.Ic. Div.St.Qu, 17.10.1941.

78 På 1990-tallet erkjente russiske historikere at tyske beregninger som tilsa at 6-8000 sovjetiske soldater døde under denne offensiven, var riktige. Jf. Lars Gyllenhaal og James F. Gebhardt, *Slaget om Nordkalotten* (Rosvik: 2001), s. 54.

forpleining, frykt for straff, flygeblad-propaganda, familie i tysk-okkupert område, og to stykker hadde ikke gitt noen årsak.⁷⁹ Med tanke på den dårlige forpleiningen på russisk side, var det naturlig at soldatene raskt ble utslitt og kanskje av den grunn lettere overga seg til fienden.

I Gebirgskorps Norwegens krigsdagbøker fra Murmansk-fronten ble antallet krigsfanger bare registrert de første dagene etter at det tyske angrepet startet. Kildene oppga ikke den totale mengden sovjetiske krigsfanger for hele dette området. Det eneste tallmaterialet som ble oppgitt, viste antallet krigsfanger etter juni 1941 ved en av de tyske divisjonene. Den eneste kilden som sier noe om dette er 6. Gebirgsdivisions rapport fra et krigsfange-forhør nr. 165 i midten av april 1942.⁸⁰ Antakelig omfattet dette tallet bare de krigsfanger som var tatt av 6. Gebirgsdivision. Det er uklart om dette var antallet krigsfanger for én eller flere måneder. Å beregne det totale antallet krigsfanger på dette tidspunktet ved Murmansk-fronten, lar seg derfor ikke gjøre på grunnlag av disse rapportene. Den aktuelle forhørsrapporten fra april 1942 viste at det dreide seg om en sovjetisk overløper. Han hadde gitt verdifull informasjon til Gebirgskorps Norwegen om den russiske marine i nord.⁸¹ Ti dager senere ble det opplyst at overløperen skulle sendes til Stalag Elvenes og derfra til AOK Lappland. Ifølge Gebirgskorps Norwegen var marinen interessert i ytterligere forhør av ham.⁸² Informasjon gitt av krigsfanger ble også sendt til Luftwaffes ledelse i Nord-Norge, plassert i Kirkenes. I januar 1942 mottok de opplysninger om flyplassene i Sjonguj, Murmansk, Vajenga, Kildinstroj og Murmasji.⁸³ De detaljerte rapportene fra krigsfange-forhørene

---

79 NA, T314, 632, KTB Russland 3. Generalkommando XIX.(Geb.)A.K. Abt.Ic Nr.182/42 geh. K.H.Qu., den 13.12.1942.

80 NA, T314, 626, KTB Russland 2. Generalkommando Gebirgskommando Norwegen Abt.Ic. K.H.Qu., den 18.4.42.

81 NA, T314, 626, KTB Russland 2. Generalkommando Gebirgskorps Norwegen Marine-Sachbearbeiter Abt.Ic. K.H.Qu., den 8.4.42.

82 NA, T314, 626, KTB Russland 2. Generalkommando Gebirgskorps Norwegen Abt.Ic. K.H.Qu., den 18.4.42.

83 NA, T314, 626, KTB Russland 2. Generalkommando Gebirgskorps Norwegen Abt.Ic. K.H.Qu., den 4.1.42.

viser at tyske styrker brukte mye ressurser på dette, og Gebirgskorps Norwegen mente også at forhørene ga dem verdifull informasjon.

All slags informasjon ble gitt av krigsfangene i forhør. Vinteren 1942 oppga en krigsfange i forhør at omtrent 90 prosent av soldatene i byggebataljon 14. ved Murmansk, var straffanger. Han mente dessuten at de uten det tyske angrepet ville ha krepert uansett, på grunn av en elendig forpleining og utilstrekkelig vinterbekledning.⁸⁴ Dette kunne nok ha vært et vikarierende motiv, men likevel viser opplysningene at forholdene for de sovjetiske soldatene var vanskelige, og som nevnt ovenfor var dette en av årsakene til at soldatene overga seg til tyske styrker. En detaljert oversikt over antallet sovjetiske krigsfanger tatt ved Murmansk-fronten som endte opp i Norge, lar seg ikke fremskaffe. Overløperne ga tyskerne blant annet detaljerte beskrivelser av de strategiske planene til Den røde armé ved Murmansk-fronten og navnene på ledende russiske offiserer.

---

84 NA, T314, 632, KTB Russland 3. Gen.Kdo.XIX.(Geb.)A.K. Ic K.H.Qu., 25.11.1942.

Kapittel 3

Krigsfangesystemet

En analyse av krigsfangevesenet gir oss svar på i hvilken grad dette systemet i Norge var et direkte resultat av utviklingen av krigsfangevesenet i Tyskland. Sentralt her er de ulike stillinger og institusjoner innen krigsfangevesenet i Tyskland og undersøkelsen av hvorvidt ansvarsforholdet for krigsfangene i Norge tilsvarte forholdene i sentralledelsen. Det vil si spørsmålet om hvorvidt krigsfangesystemet i Norge hadde samme polykratiske struktur som krigsfangesystemet i Tyskland. Vi skal også se på omorganiseringen av krigsfangevesenet sentralt og i Norge høsten 1944, for å avgjøre hvorvidt omorganiseringen medførte store endringer for krigsfangene. Kommandantene i hver enkelt krigsfangeleir i Norge mottok ordrer av Wehrmachtbefehlshaber Norwegen – det vil si øverstkommanderende for det militære i Norge. De ulike hovedleirene (Stalag) med tilhørende underleire, såkalte arbeidsbataljoner, i Norge er undersøkt med hensyn på antallet fanger i leirene og hvordan krigsfangenes arbeidskraft ble benyttet i de ulike områdene. Wehrmacht hadde det overordnede ansvaret for krigsfangene, med Organisation Todt som dels rivaliserende, men også samarbeidende, part ved ulike byggeprosjekt. Både Wehrmacht og Organisation Todt mottok ordrene fra sentralledelsen i Tyskland. Forholdet mellom de to institusjonene utviklet seg til et system med konkurrerende kompetanse, som tidvis resulterte i diskusjoner omkring tildelingen av krigsfanger til de ulike prosjekter.

Organiseringen i Tyskland

På sentralt tysk nivå hadde enkeltpersoners lederegenskaper og ulike maktorganer avgjørende betydning for utviklingen av systemet. Den økonomiske planleggingen som følge av "fireårs-planen" utviklet seg i løpet av 1941 og 1942 til et komplekst system innen det tyske byråkratiet. Den faktiske beslutningsprosessen ble endret og var avhengig av den varierende utviklingen av personlige forbindelser og grupperinger. Det var Hermann Göring, Fritz Todt og Albert Speer som hadde nøkkelrollene i denne utviklingen. Personlig lojalitet og ambisjoner fikk avgjørende betydning i beslutningsprosessen. Involverte bedrifter og ledere fra den private økonomiske sektor var viktige, og deres betydning må ikke undervurderes. Speer var ikke personlig opptatt av raseideologi, men oppførte seg mer som en upolitisk teknokrat. Hans avansement hadde grunnlag i Hitlers personlige tillit til ham. I arbeidet som arkitekt bidro Speer aktivt til utvidelsen av konsentrasjonsleirsystemet, og som ansvarlig for rustningsindustrien ble han en viktig person for totaliseringen av krigen.⁸⁵

Generalfullmektig for arbeidskraft (GBA),⁸⁶ Fritz Sauckel, hadde ansvaret for all utenlandsk arbeidskraft som ble sendt til Tyskland og de okkuperte områdene. Sauckel var også ansvarlig for forsendelsene av sovjetiske krigsfanger til Norge. Han forsøkte å bedre på de katastrofale forholdene for krigsfangene, østarbeiderne og fremmedarbeiderne under hans ledelse. Men anstrengelsene for å bedre tilstandene varte ikke lenge, og hans holdning overfor arbeiderne var først og fremst preget av at dette dreide seg om annenrangs borgere.⁸⁷ Etter krigens slutt påpekte Sauckel i avhør at Speer-ministeriet fungerte som et gigantisk kompleks uten de vanlige administrative fremgangsmåter som kjennetegner et byråkrati.

---

85 Jost Dülffer, "Albert Speer – Management für Kultur und Wirtschaft", i R.Smelser/R.Zitelmann (Hrsg.), *Die Braune Elite. 22 biographische Skizzen* (Darmstadt: 1990), s. 270.

86 Rainer Zitelmann og Ronald Smelser, *Die Braune Elite I* (Darmstadt: 1990), s. 237.

87 Ibid., s. 244.

Systemet var fragmentert, med private bedrifter involvert i statlige komiteer og bedriftsmonopol. Hva som var privat og hva som var offentlig var ikke mulig å avgjøre.⁸⁸ Speer var opptatt av å få gjennomført arbeidsprosjektene og ikke av forholdene de sovjetiske krigsfangene arbeidet under. Det har vært påpekt at levevilkårene til særlig de sovjetiske og polske arbeiderne, blant annet i Essen i Tyskland, i stor grad var avhengig av leirledelsens og den tyske leirstabens holdning.⁸⁹

Tyskland hadde den 21. februar 1934⁹⁰ undertegnet Genèvekonvensjonen av 1929, og ifølge konvensjonen var krigsfangene "underkastet de lover, reglementer og bestemmelser, som gjelder for den stats hær i hvis makt de befinner sig".⁹¹ Krigsfanger i tysk varetekt var under ledelse av OKW. Unntatt var krigsfanger fra det fiendtlige luftvåpen og marine, de ble tildelt Luftwaffe⁹² eller Kriegsmarine.⁹³ OKW i Tyskland bestemte hvor mange krigsfanger som skulle sendes til Norge. De hadde også ansvaret for transporten av krigsfangene.

Alle krigsfanger som befant seg i tysk varetekt, stod under ledelse av OKW. Men på det territoriale plan skilte man mellom OKW-området og OKH-området. OKW-området var de deler av Tyskland og okkuperte land der det var plassert

88 Martin Broszat, *The Hitler State* (London/New York: 1996), s. 324–325. Speer ble i dommen fra Nürnberg i september 1946 dømt for rvangsflyttingen av utenlandske arbeidere, og etter rettens mening hadde han bare av produksjonstekniske grunner handlet mot Himmlers planer. Speer hadde uten å nøle satt Himmlers fanger fra konsentrasjonsleirene i arbeid, og i tillegg presset på for å sette de sovjetiske krigsfangene i arbeid innen rustningsindustrien. I saken mot Speer ble det påpekt at han ikke hadde lagt frem noen menneskelige eller etiske synspunkter i kravet om å benytte disse fangenens arbeidskraft og dermed bidratt til at kravene ble virkeliggjort. Jf. Albert Speer, *Erindringer* (Oslo: 1978), s. 457.

89 Herbert, *Hitlers foreign workers...*, s. 217.

90 Birgit Koch, *De sovjetiske, polske og jugoslaviske krigsfanger i tysk fangenskap i Norge 1941–1945*, hovedoppgave i historie (Oslo: 1988), s. 21.

91 Genferkonvensjonen av 27. juli 1929 om behandling av krigsfanger, kap 3. Om straffebestemmelser overfor krigsfangene. 1. Almindelige bestemmelser. Oslo 1945.

92 BA/MA, RH/20/20/224, Oberkommando der 20. Gebirgs-Armee, O.Qu./Qu.2, rätigkeitsbericht für die Zeit vom 1.8.–31.8.1942, 8.8.42.

okkupasjonsarméer. Området omfattet blant annet Wehrmachtbefehlshaber Ostland, Ukraina og Norge. OKH-området omfattet Operationsgebiet des Heeres og Bereich der Deutschen Heeresmission in Rumänien.⁹⁴ Forordningen "Kommissarbefehl" den 6. juni 1941 kom til å regulere krigsfangevesenet i øst, og grunnreglene for hvordan de sovjetiske krigsfangene skulle behandles var med det fastlagt. I tillegg ble retningslinjene for sikkerhetspolitiet (Sipo) og sikkerhetstjenesten innen SS (SD) gitt ved Einsatzbefehl nr. 8 den 17. juli 1941. Sjefen for Sipo og SD Reinhard Heydrich hadde ansvaret for utformingen av Einsatzbefehl nr. 8, og ga med dette retningslinjer for gjennomføringen av henrettelsen av politiske kommissærer og andre grupper innen Den røde armé.⁹⁵ Kort tid etter ble Einsatzbefehl nr. 9 gitt av Heydrich. Ordren inneholdt retningslinjer for og fortegnelse over krigsfangeleirene for sovjetiske krigsfanger i Wehrkreis I (Østpreussen) og Generalgouvernement (GG).

Tabell 2 på neste side viser hvilke leire dette gjaldt. I denne fortegnelsen over krigsfangeleirene, ble det dessuten påpekt at Oflag kunne benyttes som Stalag (hovedleir). I Stalag var det plassert underoffiserer, menige og enkelte sivile. Oflag var leire for offiserer og andre likestilte. Dulag skulle etter meddelelse fra OKW plasseres i operasjonsområdet (OKH), og alt etter de stedlige betingelser skulle disse leirene ligge så nært fronten som mulig.⁹⁶ De ulike Dulags fungerte som første samlested for sovjetiske krigsfanger som var tatt i kamp.

93 Begge disse grenene innen Wehrmacht var inndelt i egne organisasjoner og hadde egne krigsfangeleire. Kriegsmarine hadde egne leire for marinepersonell som ble tatt til fange. Et tett samarbeid mellom krigsfangeledelsen innen OKW og Luftwaffe ble opprettholdt særlig på grunn organisasjonenes samme problemer vedrørende krigsfangene. Dette gjaldt krigsfangenenes arbeidsinnsats, behandlingen av fangene og flukt blant krigsfangene. Jf. RW/41/13, Bestimmungen über das Kriegsgefangenenwesen 30. mai 1943.

94 BA/MA, RH/20/20/205, OKW Az 2 f 24.23a Kriegsgef.-(II,2) Nr.7979/41, Berlin 2. oktober 1941.

95 BA/MA, RH/20/20/204, OKW Az. 2 f 24.11 AWA/Kriegsgef. (I) Nr. 3058/41 g-2 Anl.-Berlin 8.9.41.

96 Hans-Adolf Jacobsen, "Kommissarbefehl und Massenexekutionen sowjetischer Kriegsgefangener" i *Anatomie des SS-Staates*, bd. 2 (Freiburg: 1965), s. 249.

Tabell 2: Krigsfangeleire Wehrkreis I og Generalgouvernement	
Wehrkreis I (Østpreussen)	Generalgouvernement (GG)
1. Oflag 63 Prökuls	1. Stalag 324 Ostrow-Mazowiecka
2. Oflag 53 Heydekrug	2. Stalag 316 Sielce
3. Oflag 60 Scirwindt	3. Stalag 307 Biala-Podlaska
4. Oflag 52 Schützenort (Ebenrode)	4. Stalag 319 Chelm
5. Oflag 56 Prostken	5. Stalag 325 Zamosz
6. Oflag 68 Suwalki	6. Stalag 327 Jaroslaw
7. Stalag 331 Fishborn-Turosel	
8. Oflag 57 Ostrolenka	

Kilde: Hans Adolf Jacobsen 1965.

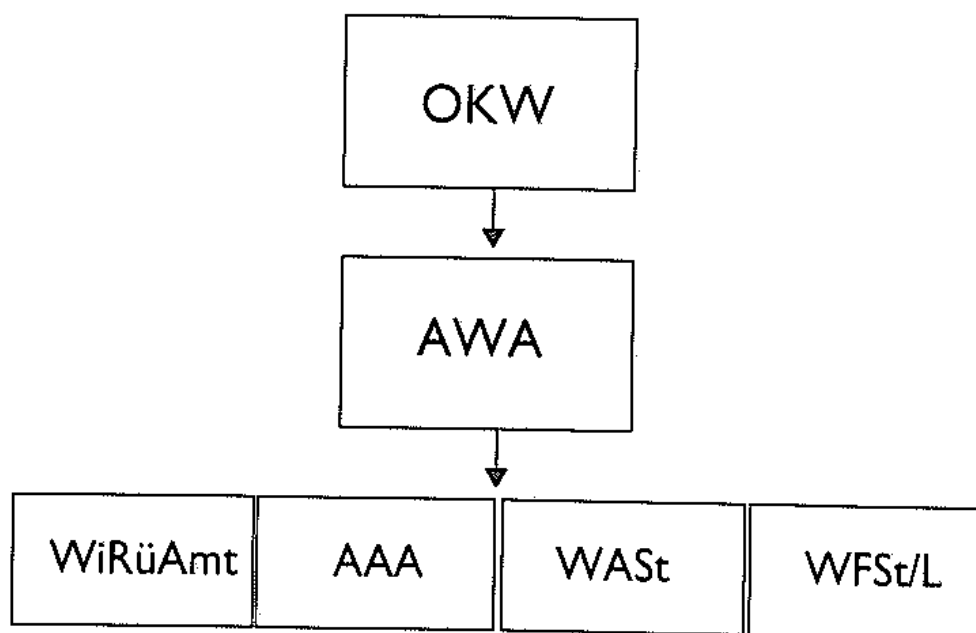
General Hermann Reinecke ledet OKWs krigsfangeorganisasjon Oberkommando der Wehrmacht Allgemeines Wehrmachtsamt (OKW/AWA) med ansvar for krigsfange i OKW-området.⁹⁷ Underordnet ham var AWA/Chef der Abt. Kriegsgefangenen oberstløytnant Breyer,⁹⁸ som hadde ansvaret for inndeling, bekledning og bevoktning av

97 BA/MA, RH/20/20/204, OKW Az 2 f 24.11 AWA/Kriegsgef.(I) Anordnungen für die Behandlung sowjetischen Kriegsgefangener, 8.9.1941.

98 BA/MA, RH/20/20/205, OKW Az 2 f 24.23a Kriegsgef.-(II,2) Nr.7979/41, Berlin 2. oktober 1941.

krigsfangene, samt deres arbeidsinnsats. Foruten AWA befattet følgende underavdelinger innen OKW seg med arbeidsoppgaver tilknyttet krigsfanger i 1941, som illustrasjon 1 viser:

Illustrasjon 1: OKW Krigsfangeorganisasjonen Berlin 1941

Kilde: BA Berlin R83 og BA/MA RH

Das Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt (WiRüAmt), hadde ansvaret for spørsmål vedrørende krigsfangenes arbeidsinnsats.⁹⁹ Das Amt Ausland/Abwehr (AAA), var ansvarlig for folkerettslige spørsmål,¹⁰⁰ etterretning, samt retningslinjene for de ulike yrkeskategoriene blant sovjetiske krigsfanger.¹⁰¹ Der Wehrmachtauskunftsstelle (WAST), hadde

99 BA, Berlin, R83 FC 3256, Der Reichsarbeitsminister Va 5135/1351, Einsatz von sowjet.Kriegsgefangenen, Berlin 4. Sept.1941.

100 BA/MA, RH/20/20/224, anlage 3, Einstellung von volksdeutschen Kriegsgefangenen sowjetrussischer Staatsangehörigkeit in die deutsche Wehrmacht. (A.H.M 1942 Nr.574), Der Chef des Oberkommando der Wehrmacht Keitel OKW 17.5.1942 2f/m 10 1655/42 g, WFSt (II).

101 BA, R83 FC 3256, Der Reichsarbeitsminister V a 5135/1623, an das Oberkommando der Wehrmacht-Amt Ausl./Abw.- Berlin 14. oktober 1941.

oppsynet med registreringen av krigsfangene og kartlegging av antallet dødsfall.¹⁰² Der Wehrmachtführungsstab/Abt. Landesverteidigung (WFSt/L), arbeidet med spørsmål omkring behandling av krigsfangene.¹⁰³ Dette viser at det allerede eksisterte et omfattende system knyttet til spørsmål omkring krigsfangene, men det skulle bli ytterligere utvidet i 1942.

I sammenheng med de organisatoriske forberedelsene vedrørende krigsfangevesenet i "Fall Barbarossa" ble avdelingen for krigsfanger OKW/AWA utvidet den 1. januar 1942.¹⁰⁴ Ny sjef var generalmajor Hans von Graevenitz. Avdelingen ble delt i tre underavdelinger.¹⁰⁵

Som en følge av omorganiseringen av krigsfangevesenet den 25. september 1944, ble stillingen som generalinspektør fjernet. Omorganiseringen i september 1944 medførte også at General Reinecke mistet det meste av ansvaret innen krigsfangevesenet da Himmler overtok.¹⁰⁶ Reinecke var likevel gjennom størsteparten av krigen en viktig person i tilknytning til den militære ledelsens behandling av krigsfangene.

---

102 BA/MA, RH/20/20/234, Oberkommando der 20.Geb.Arme, O.Qu./Qu.2. Nr.588/43 geh, Besondere Anordnungen für das Kriegsgefangenenwesen Nr.2, 10) Abnahme von Personalpapieren O.K.H./Gen.Qu., 6. juli 1943.

103 BA, Berlin, R83 FC 3256, Chef OKW/WFSt. (L) Nr. 003150/41 AWA/Kriegsgef. Nr 8770/41 vom 24.12.1941, Bereitstellung von Kr.Gef. für die heimische Rüstungswirtschaft.

104 Inntil dette tidspunktet var det general Reinecke som hadde ansvaret for å undertegne alle avgjørelser vedrørende de sovjetiske krigsfangene. I de fleste tilfeller gjaldt dette avvikene fra kodifisert krigsfølkerett. Avdeling for krigsfanger ble ved utvidelsen omdannet og fikk navnet "Chef des Kriegsgefangenenwesens im OKW".

105 1) Staben, som stod for den sentrale administrasjonen av alle spørsmål som angikk krigsfanger, 2) Avdeling "Allgemeines Kriegsgefangenenwesen", som hadde ansvaret for spørsmål som flytting av fanger, de tyske krigsfangene hos fienden, det internasjonale Røde Kors, samt andre oppgave, 3) Avdeling "Organisation des Kriegsgefangenenwesens", var ansvarlig for all fangetransport, ledelsen av leirene og krigsfangenes arbeidsinnsats. Jf. RH/49/12, Stabes, Kriegs-Gefangenen-Bau u.Arb.Batl.4, 558/44. Streit, *Keine Kameraden...*, s. 328.

106 Streit, *Keine Kameraden...*, s. 68.

Krigsfangene som ble tatt i den tyske hærens Operationsgebiet, var OKHs ansvar. Generalstaben og Generalkvartermester for hæren (sjef for forsyningen) hadde ansvaret for inndeling, bevoktning, forpleining og arbeidsinnsats av krigsfangene innenfor OKH-området. Visse grupper av krigsfanger var imidlertid på ulike tidspunkt utenfor OKHs ansvarsområde. Dette gjaldt krigsfanger i bygge- og arbeidsbataljoner, som tilhørte "Chef der Heeresrüstung und Befehlshaber des Ersatzheeres".¹⁰⁷ Den andre gruppen var krigsfangene som ble tildelt Luftwaffe. Disse ble ledet av "Reichsminister der Luftwaffe und Oberbefehlshaber der Luftwaffe". I operasjonsområdet var det hærens generalstab og "Quartiermeister" som hadde ansvaret for forpleining og innkvartering av krigsfanger. I OKW-området var det OKW, Kriegsmarine eller Luftwaffes overkommando som hadde ansvaret for dette. Ansvaret for klær til krigsfangene i begge områder hadde "Chef der Heeresrüstung und Befehlshaber des Ersatzheeres".¹⁰⁸

Det ble opprettet ulike stillinger og institusjoner innen Wehrmacht som hadde ansvaret for organiseringen av krigsfangevesenet i det enkelte land. Illustrasjon 2 viser hvem som hadde den overordnede stillingen og de ulike institusjoner underordnet denne. Øverst var "Kommandeure der Kriegsgefangenen" som ble etablert i Tyskland og i andre land. Tyskland var inndelt i Wehrkreise.¹⁰⁹ For Wehrkreis I (Østpreussen) befant Kommandeur der Kriegsgefangenen seg i Königsberg, og for Generalgouvernement (GG) var han i Lublin. For de øvrige områder var Kommandeur der Kriegsgefangenen stasjonert i Rowno (Ukraina) og Riga

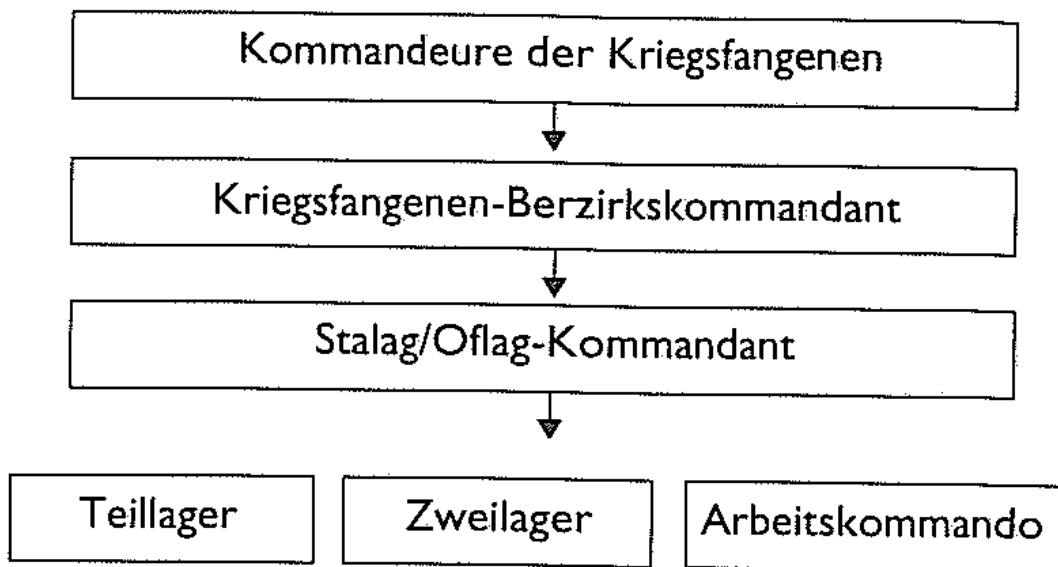
107 BA/MA, RH/20/20/204, OKH Chef der Heeresrüstung und Befehlshaber des Ersatzheeres, Az.62 f VA/Ag V III/V 3 (Ve), Berlin 30. august 1941.

108 BA/MA, RH/20/20/205, OKW Az. 2 f 24.23a Kriegsgef.-(II,2) Nr.7079/41, Berlin 2. oktober 1941.

109 BA, Berlin R83, FC 3256, Der Generalinspektor für das deutsche Straßenwesen, Gesamte Einsatzgruppe Osten, Berlin-Charlottenburg 13, d.20.11.41. Tyskland ble i 1941 inndelt i 17 "Wehrkreise" (WK), med romertall som kjennetegn. Hver WK ble ledet av generalkommandoen (WKKdo) ved armeekorpsene. "Kommandeure der Kriegsgefangenen" i hver WK (Kdre.Kgf) var underordnet generalkommandoen eller Wehrmachtbefehlshaber.

(Ostland).¹¹⁰ Kommandørene innen hver Wehrkreis kunne etter egen vurdering opprette stillinger innen planlegging av krigsfangevesenet, men utnevning av leirkommandanter og deres stedfortredere var forbeholdt OKW. Som regel var det eldre, ikke stridende offiserer som ble utnevnt til slike stillinger.

Illustrasjon 2: Krigsfangevesenet innen Wehrmacht i okkuperte områder

Kilde: DOBN eske 008, Verwaltung alliierter Kgf. 4.9.45

Det neste trinnet i krigsfangeorganisasjonen, Kriegsgefangenen-Berzirkskommandant, var plassert i de ulike Reichskommissariatene og i Generalgouvernement. Disse "Distriktskommandantene" var underordnet "Kommandeure der Kriegsgefangenen" og overordnet de ulike krigsfangeleirene som var plassert i deres område. De ulike underleirene, Teillager, Zweiglager og Arbeitskommando var underlagt Stalag rent forvaltningsmessig. Teillager var plassert i nærheten av hovedleiren, og Zweiglager lå gjerne langt unna

¹¹⁰ BA, Berlin R83, FC 3256, Der Generalinspektor für das deutsche Straßenwesen, Gesamte Einsatzgruppe Osten, Berlin-Charlottenburg 13, d.20.11.41.

hovedleiren. Arbeidskommandoene ble etablert utenfor Stalagene (hovedleirer) i ulike områder, hvor det krevdes at krigsfangene skulle plasseres i nærheten av arbeidsplassen.¹¹¹ Disse kommandoenes størrelse varierte og var avhengig av krigsfangenes arbeidskapasitet. Ved fronten ble krigsfangene organisert i gjennomgangsleirer (Dulag). Disse fungerte som samlingsleirer for fanger som skulle transporteres videre. Slike leirer ble bare etablert innenfor OKHs område. Ifølge generaloberst Franz Halder skulle den enkelte kommandant ved de ulike troppene ha ansvaret for henrettelsene av bolsjevikiske kommissærer og politisk intelligentsia.¹¹² Denne kategorien krigsfanger skulle henrettes på stedet og ikke sendes videre til samleleirene.

Ved Stalag II D Stargard/Pommern skulle det ifølge planen bygges en krigsfangeleir for 10 000 "Russen",¹¹³ og leiren fungerte etter etableringen som opplæringsleir for de eldre offiserene.¹¹⁴ Retningslinjene for organiseringen av krigsfangevesenet i "Fall Barbarossa",¹¹⁵ og anordninger for behandlingen av sovjetiske krigsfanger i Wehrkreis I og Generalgouvernement ble gitt av "Chef der OKW" Keitel den 16. juni 1941.¹¹⁶ Krigsfangene i disse to områdene skulle tas hånd om av en "Kriegsgefangenen-Heimatorganisation". I de øvrige områdene skulle det opprettes egne leirer for krigsfangene ifølge bestemmelsene i Barbarossa-ordren. Disse krigsfangene skulle holdes atskilt fra alle øvrige kategorier av krigsfanger.¹¹⁷ Bestemmelsen om å holde de sovjetiske

---

111 RA, DOBN, eske 008, Verwaltung alliierter Kgf. 4.9.45. DOBN er forkortelse for Deutsche Oberbefehlshaber Norwegen.

112 The Halder Diaries, The Private War Journals of Colonel General Franz Halder. Colorado 1976: 846.

113 BA/MA, RH/49, findbuch.

114 Otto, *Wehrmacht, Gestapo und sowjetische Kriegsgefangene...*, s. 28.

115 "Fall Barbarossa"; operasjon Barbarossa var navnet for det tyske angrepet på Sovjetunionen som startet den 22. juni 1941.

116 BA/MA, RH/20/20/204, OKW Az. 2 f 24.11 AWA/Kriegsgef. (I) Nr. 3058/41 g-2 Anl.-Berlin 8.9.41. Wehrkreis I omfatter Østpreussen og det som i forordningen er benevnt som Generalgouvernement, er tidligere Polen.

117 Jacobsen, "Kommissarbefehl und Massenexekutionen sowjetischer Kriegsgefangener", s. 239.

krigsfangene atskilt fra de øvrige gruppene med krigsfanger, ble gitt for å hindre at de kunne planlegge sabotasje eller fluktforsøk. Keitels forordning fastsatte ansvarsforholdene innen krigsfangevesenet i østområdene. Ansvarsforholdet var fremdeles delt mellom OKW og OKH etter forordningen. OKH hadde som tidligere ansvaret for operasjonsområdet. OKW hadde ansvaret for Tyskland, Generalgouvernement (GG) og de okkuperte områdene, hvor Wehrmachtbefehlshaber var stasjonert i såkalte Reichskommissariat. Forordningen fastsatte reglene for krigsfangevesenet i "Fall Barbarossa" med plassering og organisering for "Kommandeure der Kriegsgefangenen" innen OKH og OKW.¹¹⁸ Ifølge forordningen var det kommandørens oppgave å utnytte leirenes kapasitet, men eventuelle flyttinger av krigsfanger skulle bare skje etter ordre fra OKW. Til tross for disse retningslinjene ble transport av sovjetiske krigsfanger til Tyskland gjennomført, fordi dette etter hvert ble hva OKW kalte "et nødvendig onde".¹¹⁹ I juli 1942 ga Chef Kriegsgefangene OKW en instruks for "Kommandeurs der Kriegsgefangenen".¹²⁰ Instruksen ga kommandøren ansvaret for overvåkingen av alle krigsfangeleirene, samt rollen som kontaktledd for krigsfangenes arbeidsinnsats.

All autoritet i både Stalag og Oflag (krigsfangeleirer for offiserer) lå hos leirkommandanten. Disse samarbeidet tett med en Abwehr-kommandant. Dette var som regel en kaptein eller løytnant som hadde ansvaret for politiske saker. Han hadde ansvaret for å undersøke den politiske stemningen i leiren, bekjempe motstandsbevegelser, samt forhindre flukt og opprør. Av sikkerhetsårsaker ble ikke flere nasjonaliteter

---

118 Ibid., s. 239.

119 BA, Berlin, R83 FC 3256, Der Reichsarbeitsminister, Nr. V a 5135/1189, Arbeitseinsatz sowjetischer Kriegsgefangener Berlin 14. august 1941.

120 BA/MA, RH/20/20/224, Oberkommando der 20. Gebirgs-Armee, O.Qu./Qu.2, tätigkeitsbericht für die Zeit vom 1.7.-31.7.42, 15.8.42.

samlet i samme krigsfangeleir.¹²¹ Dette ble ikke konsekvent gjennomført her i landet, hvor flere nasjonaliteter kunne bli plassert i samme leir.

Organiseringen i Norge

Norge tilhørte OKW-området, og Wehrmachtbefehlshaber i Norge hadde det overordnede ansvaret for organiseringen av krigsfangene. Men de tyske militære øverstkommanderende i Norge ble fullstendig styrt av overkommandoen i Tyskland, og deres innflytelse var i realiteten svært begrenset.

Wehrmachtbefehlshaber overtok ansvaret for fangene når de var kommet til Norge, og han mottok ordrene direkte fra OKW eller OKH. Chef Kriegsgefangene ved OKW ga instruksene for bevoktning, inndeling av krigsfangene i arbeidskommandoer og fordelingen av fangenenes arbeidsinnsats. Wehrmacht bestod av våpengrenene Kriegsmarine, Heer og Luftwaffe. Krigsfangene som tilhørte Luftwaffe og Kriegsmarine, var på samme måte som ellers i OKW- og OKH-området underlagt sin respektive overkommando i Berlin. Ansvaret for forpleiningen av de sovjetiske krigsfangene i Norge hadde hærens generalstab og "Generalquartiermeister".¹²² Hærens generalstab var også ansvarlig for innkvartering og i november 1941 ga sjef for generalstaben i AOK et "Überblick über die Versorgungslage".¹²³ "Chef der Heeresrüstung und Befehlshaber des Ersatzheeres" hadde ansvaret for klær til krigsfangene.¹²⁴

Da Tyskland angrep Sovjetunionen i juni 1941, ble 19. og 36. armee korps sendt til Finland. Kort tid før angrepet etablerte generaloberst Falkenhorst "Befehlsstelle Finland" og

121 Szymon Datner, *Crimes against Pows. Responsibility of the Wehrmacht* (Warszawa: 1964), s. 8-9.

122 BA/MA, RH/20/20/205, OKH Gen St d H/ Gen Qu/Iva (III,2), Az 960 Nr.1/23738/41 geh., H.Qu.OKH 21. oktober 1941.

123 BA/MA, RH/20/20/205, Generalkommando Gebirgskorps Norwegen, Qu.Nr 536/41 geheim, 15.11.1941.

124 BA/MA, RH/20/20/205, OKW Az.2 f 24.23a Kriegsgef.-(II,2). Berlin 2. oktober 1941.

ledet de tyske militære operasjoner fra Finland i et halvt år. I januar 1942 ble organiseringen endret, og AOK Lappland/ 20. Gebirgs-Armee overtok ansvaret for tyske hærstyrker i Finland og Øst-Finnmark.¹²⁵ Generaloberst Falkenhorst ble beordret tilbake til Oslo i begynnelsen av januar 1942.¹²⁶ Wehrmacht ga det fysiske maktgrunnlaget for den tyske okkupasjonen, men Falkenhorst ville at Norge skulle ledes som et operasjonsområde der de militære også hadde oppgaver innen forvaltning. Hans ønske hadde bakgrunn i at Terboven, som hadde ansvaret for det sivile styret gjennom Reichskommissariat, hadde problemer med å skille strengt mellom sivil og militær autoritet.¹²⁷ Terbovens viktigste oppgave skulle være å overvåke og lede den norske økonomien. Målet var til enhver tid å gi den tyske økonomien mest mulig støtte og Wehrmacht den nødvendige støtte.¹²⁸ Men Reichskommissariatets arbeidsområder var ikke klart avgrenset og spesialisert. Resultatet var at det ikke ble avklart hvor kompetansen for hovedavdeling nasjonaløkonomi ("Volkswirtschaft") og de andre avdelingene under Reichskommissariat skulle plasseres.

"Kommandeure der Kriegsgefangenen" i Tyskland hadde et overordnet ansvar for krigsfangene i Norge. Ansvarsforholdet for krigsfangene i Norge tilsvarte forholdene i sentralledelsen. Krigsfangesystemet i Tyskland med dets polykratiske struktur, der uformelle forbindelser og personlige egenskaper hadde større betydning enn formell makt, ble overført til krigsfangesystemet i Norge

Krigsfangevesenet underlegges SS

SS fikk det overordnede ansvaret for krigsfangevesenet både sentralt og i Norge høsten 1944. Etter ordre fra Hitler med virkning fra 1. oktober 1944 ble krigsfangevesenet

125 Koch, *De sovjetiske, polske og jugoslaviske krigsfanger...*, s. 28.

126 Earl F. Ziemke, *The German Northern Theatre of Operations 1940-1945* (Washington: 1959), s. 213.

127 Magne Skodvin, *Norsk historie 1939-1945* (Oslo: 1991), s. 101.

128 Robert Bohn, "Det tyske Reichskommissariatet i Norge 1940-1945", i Stein Ugelvik Larsen (red.), *I Krigens kjølvan* (Oslo: 1999), s. 123.

omorganisert.¹²⁹ Reichsführer SS, Heinrich Himmler, fikk ifølge ordren ansvaret for “forvaringen av samtlige krigsfanger og internerte så vel som krigsfangeleire og innretninger med bevoktning”. Himmler hadde, etter attentatet mot Hitler den 20. juli samme år, blitt utnevnt til befalhavende for reservearméen.¹³⁰ Omorganiseringen representerte begynnelsen på siste fase av krigsfangenes tilværelse i tysk forvaring. Ordren gjaldt hele krigsfangevesenet, og etter omorganiseringen var kommandantene for krigsfangene underlagt “Der Höhere SS und Polizeiführer”,¹³¹ som fikk tittelen “Der Höhere Kommandeur der Kriegsgefangenen”. Ansvaret for krigsfangevesenet ble med dette tatt ut av hendene på OKW, men de beholdt ansvaret for spørsmål som gjaldt Genèvekonvensjonen av 1929, tyske krigsfanger som befant seg i fiendens varetekt og forhold knyttet til Tysklands allierte. Inspektøren for krigsfangevesenet (OKW) fikk ansvaret for disse oppgavene.¹³² Omorganiseringen ga altså bare OKW en begrenset innflytelse.

I oktober 1944 utnevnte Himmler SS-Obergruppenführer, Chef des SS-Hauptamtes Gottlob Berger til sjef for krigsfangevesenet. Berger fikk ansvaret for de tyske vaktmannskapene, personalsaker blant kommandantene i krigsfangevesenet og leirkommandantene, krigsfangenes arbeidsinnsats, forsvarsanliggender og samarbeidet med Reichsführer SS.¹³³ Når det gjaldt krigsfangenes arbeidsinnsats delte Berger ansvaret for dette med SS-Obergruppenführer, Chef des SS-Wirtschafts-und Verwaltungshauptamtes Oswald Pohl.

---

129 BA/MA, RH/20/20/257, Qu.2, TB für die Zeit vom 1.11.–30.11.1944, 15.Dezember 1944.

130 Streit, *Keine Kameraden...*, s. 289.

131 BA/MA, RH/20/20/257, Oberkommando der 20. Gebirgs-Armee Qu.2, TB für die Zeit vom 1.10.–31.10.1944, 14. November 1944.

132 Streit, *Keine Kameraden...*, s. 290.

133 Berger beordret enda en “utvelgelse” blant krigsfangene i januar 1945. Ifølge hans ordre skulle alle sovjetiske krigsfanger som spredte negativ propaganda mot innrulling i Vlasov-armeen, øyeblikkelig bli fjernet fra de aktuelle arbeidsplasser og overlatt til sikkerhetstjenesten. Streit, *Keine Kameraden...*, s. 292.

Ansvar for sikkerhet i tilknytning til krigsfangevesenet ble delt mellom Pohl og Chef der Sicherheitspolizei, SS Obergruppenführer Dr. Ernst Kaltenbrunner.¹³⁴ Samarbeidet med Kaltenbrunner ble etablert på grunn av det økende antallet fanger som flyktet. En av hovedårsakene til omorganiseringen var nettopp å forhindre flukt blant krigsfangene. Himmler hadde allerede i slutten av september 1944 gitt en forordning med hensyn til sikkerheten i leirene. I forordningen påpekte han at alle leire skulle undersøkes for å avdekke eventuelle planer om opprør.¹³⁵ Et viktig spørsmål er hvor store endringer omorganiseringen betød for de sovjetiske krigsfangene.

Etter omorganiseringen beholdt Reinecke, sjef for OKW/AWA, ansvaret for "Inspekteur für das Kriegsgefangenenwesen im OKW", kontakten med utenriksstjenesten, beskyttelsesmakten (Wehrmacht) og det internasjonale Røde Kors. Reinecke hadde dessuten ansvaret for å rapportere om politisk virksomhet blant krigsfangene og samarbeidet i denne sammenheng med parti- og sivilmyndighetene sentralt. Denne omstruktureringen av reservearméen og krigsfangevesenet hadde dessuten en symbolsk betydning. Ledelsen innen Wehrmacht hadde betraktet en integrasjon innen SS, ved at SS fikk sterkere innflytelse, som en trussel helt siden 1939. De hadde fryktet for at en slik samordning ville føre til verre behandling av krigsfanger fra ulike land. Men kildematerialet som foreligger, gir ikke grunnlag for å si at omorganiseringen ga store forandringer for krigsfangene. Forklaringen på dette kan være at tregheten ved endringen av de to organisasjonssystemene skapte organisatoriske vansker. I utgangspunktet vil det være vanskelig for en annen organisasjon, i dette tilfellet SS, å trenge gjennom en allerede veletablert byråkratisk struktur.¹³⁶ For ikke å provosere de vestlige allierte unnlot Berger etter omorganiseringen å utnevne SS-offiserer til stillinger i krigsfangeorganisasjonen. Han ønsket med dette å unngå at krigsfangevesenet ble identifisert med SS.

134 Otto, *Wehrmacht, Gestapo und sowjetische Kriegsgefangene...*, s. 260.

135 BA/MA, RH/20/20/247, SSD Fernschreiben geheim, 30.10.44.

Som følge av omorganiseringen av krigsfangevesenet på sentralt hold etter Hitlers ordre av 25. september 1944,¹³⁷ ble ansvaret for det tyske krigsfangevesenet også i Norge overlatt til SS. Krigsfangevesenet i Norge ble underlagt "Der Höhere SS-und Polizeiführer IX/Nord" (HSSPF)¹³⁸ som på dette tidspunktet var SS-Obergruppenführer og General der Polizei Wilhelm Rediess. Han fikk tittelen: "Der höhere Kommandeur der Kriegsgefangenen in Norwegen". Rediess var etter hvert blitt sentral i Terbovens okkupasjonspolitikk. På grunn av at Terboven opprettet en så nær personlig forbindelse med Rediess, svekket dette HSSPF som maktpolitisk instans direkte underordnet Himmler.¹³⁹ Formelt var HSSPF den ledende tyske politiinstansen i Norge under okkupasjonen, men Rediess hadde selv ikke direkte myndighet over det tyske politi. På grunn av hans lokale maktstilling, ble han likevel den faktisk overordnede politimyndighet i Norge og utgjorde stort sett den endelige strafferettslige kompetanse og dømmende makt i siste instans.¹⁴⁰ Kriegsgefangener Bezirkskommandant for Norge, Reibnitz, ble direkte underordnet Der Höhere SS-und Polizeiführer Nord etter omorganiseringen av krigsfangevesenet.¹⁴¹ For de andre stillingene innen krigsfangevesenet i Norge opprettholdt en samme ansvarshierarki som tidligere.¹⁴² Sikkerhetspolitiet

136 Det er viktig å ha i minne at disse endringene innen krigsfangevesenet ble foretatt på et tidspunkt da de allierte befant seg ved grensen til det tyske riket i øst og i vest. På samme tid konsentrerte "Höhere Kommandeure der Kriegsgefangenen" seg i første rekke om å bevare den indre orden. Bekjempelse av "Defaitismus", sabotasje og pågripelse av flyktede krigsfanger og sivile arbeidere ble ansett som de viktigste arbeidsoppgavene, og dette medførte at de overordnede arbeidsoppgavene i forhold til krigsfangene ble betraktet som relativt uviktig. SS hadde dessuten ikke uinnskrenket med personale å avse til krigsfangadministrasjonen. Jf. Streit, *Keine Kameraden...*, s. 290–291.

137 BA/MA, RH/20/20/257, Qu.2, TB für die Zeit vom 1.11.–30.11.1944, 15.Dezember 1944.

138 BA/MA, RH/20/20/257, Qu.2, TB für die Zeit vom 1.11.–30.11.1944, 15.Dezember 1944.

139 Bohn, "Det tyske Reichskommissariatet i Norge 1940–1945", s. 124.

140 Bohn, "Det tyske Reichskommissariatet i Norge 1940–1945", s. 124–125.

141 BA/MA, RH/20/20/257, Qu.2, TB für die Zeit vom 1.11.–30.11.1944, 15.Dezember 1944.

med Fehlis som sjef, hadde ansvaret for saker som hørte innunder Gestapo og Kripo i Norge. Terboven hadde også Fehlis som en fortrolig medarbeider, og på den måten kontrollerte han ifølge Robert Bohn fullstendig politistyrkene i Norge.¹⁴³

Omorganiseringen ga en endring i de opprinnelige operasjonsplanene til den tyske hæren. Generaloberst Lothar Rendulic overtok kommandoen over Gebirgs-Armee 20 i september 1944. I utgangspunktet var de tyske planene basert på en retrett til Nord-Finland, operasjon BIRKE, for å forsvare nikkelgruvene der. På samme tid hadde Rendulic fått instruks om at retrett til Lyngen-linjen skulle kunne gjennomføres vinterstid. Den 6. oktober ga OKW ordre om at operasjon BIRKE skulle erstattes av operasjon NORDLICHT, en retrett til Lyngen-linjen. Rendulic skulle altså ikke holde linjen Karesuando–Ivalo som var del av BIRKE operasjonen, men gå direkte til Lyngen.¹⁴⁴ Argumentene for å satse på NORDLICHT var at OKW fryktet en vestalliert landgang i ryggen på Gebirgs-Armee 20, og en av de vanskeligste oppgavene i starten av NORDLICHT ble å sikre området Lyngen–Narvik.¹⁴⁵ Gjennomføringen av NORDLICHT gjorde det nødvendig med en anordning om krigsfangene som var tildelt hver enkelt tropp.¹⁴⁶ Forsendelser av krigsfanger fra Finnmark og sørover skulle i den grad det var mulig, effektueres som “dekklast” på fraktskip, men størsteparten måtte flyttes til fots.¹⁴⁷ Flyttingen førte til at det etter oktober 1944 ikke lenger var krigsfanger i Finnmark.

Det primære kildematerialet tyder på at omorganiseringen av krigsfangevesenet ikke betydde store endringer rent forvaltningsmessig av de enkelte krigsfangeleire i Norge.

142 War Crimes Investigation Branch, Norway. Rapport, London 1946: 59.

143 Bohn, “Det tyske Reichskommissariatet i Norge 1940–1945”, s. 125.

144 BA/MA, RH/20/20/247, Oberkommando der 20. (Geb.) Armee, O.Qu./Qu. 1 Nr. 5000/44 geh. Abschlußbericht Birke-Nordlicht. 15.12 1944.

145 BA/MA, RH/20/20/247, Oberkommando der 20. (Geb.) Armee, O.Qu./Qu. 1 Nr. 5000/44 geh. Abschlußbericht Birke-Nordlicht. 15.12 1944.

146 BA/MA, RH/20/20/247, Oberkommando der 20. (Geb.) Armee, O.Qu./Qu. 1 Nr. 5000/44 geh. Abschlußbericht Birke-Nordlicht. 15.12 1944.

147 BA/MA, RH/20/20/247, Fernschreiben, Geb. A.O.K.20, An 1) O.K.W./W.F.St 2) O.Qu. Skandinavien. 19.10.1944.

Forflytningen av fangene under svært vanskelige klimatiske forhold og hardt arbeid resulterte likevel i høyere dødstall, og da særlig i Nord-Norge, kort tid etter omorganiseringen. Flytting av krigsfanger i Tyskland, samt i områder som var okkupert av tyskerne, skapte som i Norge problemer for fangene. Evakuering av krigsfanger i de siste krigsmånedene (fra september 1944) ga høye dødstall, men for de sovjetiske krigsfangene eksisterer det ikke noe konkret tallmateriale over døde i denne perioden. De siste ukene før krigens slutt bidro dessuten det internasjonale Røde Kors' innsats til at antallet døde blant krigsfangene generelt ikke ble større.¹⁴⁸ Det faktum at AOK så sent som 10. april 1945 sendte en anmodning til OKW om på nytt å få overta ansvaret for krigsfangevesenet her i landet, viser at Wehrmacht i Norge betraktet ansvaret for krigsfangene som en sentral oppgave rent organisasjonsmessig.¹⁴⁹ Den 5. mai 1945 førte utviklingen av krigen til at Wehrmacht igjen fikk ansvaret for krigsfangevesenet i Norge. Dessuten fikk de ledelsen for alle militære avdelinger og øvrige enheter i landet på dette tidspunktet. Til tross for at Wehrmacht bare hadde ansvaret for krigsfangevesenet i noen dager før kapitulasjonen, var ikke dette uten betydning, fordi det tok litt tid før de allierte kunne overta krigsfangeleirene. I en kort periode hadde norske sivile og militære myndigheter ansvaret for krigsfangeleirene før de allierte fikk det formelle ansvaret.

Kriegsgefangenen Bezirkskommandant i Norge

I takt med det stadig økende antallet fanger var administrasjonsoppgavene blitt stadig mer omfattende i løpet av krigsårene. OKW opprettet derfor en stilling som "Kriegsgefangenen Bezirkskommandant" i Norge. Bezirkskommandanten mottok ordrer fra Wehrmachtbefehlshaber Norwegen og var bundet av hærens instruksjoner innen OKW. Han hadde ansvaret for ledelsen av hele krigsfangevesenet i Wehrmachtbefehlshaber

148 Streit, *Keine Kameraden...*, s. 295.

149 BA/MA, RH/20/20/335: Fernschreiben 136/45.

ansvarsområde, og følgelig for alle krigsfanger som befant seg i Norge, også de som tilhørte Luftwaffe og Kriegsmarine.¹⁵⁰ Kommandanten samarbeidet med "Quartiermeister" og ulike tyske arbeidsgivere som brukte krigsfanger til arbeidskraft.¹⁵¹ Hovedkvarteret til Bezirkskommandanten for Norge ble etablert i Oslo den 15. oktober 1942,¹⁵² altså over ett år etter at de første sovjetiske krigsfangene ankom Norge. Etter hvert som krigsfangene ble satt i arbeid, fikk de tyske avdelingene ved de ulike arbeidsplasser ansvaret for vakthold, forpleining og innkvartering. Bezirkskommandanten ga ordrer og forordninger direkte til bataljonskommandantene, som formidlet disse videre til leirkommandanten. Etter omorganiseringen av krigsfangevesenet i september 1944 på sentralt hold, overtok SS også i Norge det overordnede ansvaret for krigsfangevesenet, som vi har vært inne på. Wehrmacht hadde likevel ansvaret for forsyninger og administrasjon.¹⁵³ I løpet av krigsårene var det i alt fire personer som hadde stillingen som Bezirkskommandant i Norge. I den første perioden fra 15. oktober 1942 til 6. oktober 1943 var det Oberst Hugo Kiehl. Den andre perioden fra 6. oktober 1943 til 24. juli 1944 hadde Oberst Kurt Wuthenow stillingen. Den tredje perioden fra 6. juni til 1. november 1944 var det Oberst Leopold v. Reibnitz. I den siste perioden fra 1. november 1944 til frigjøringen hadde Oberst Kuno Klemm stillingen; han forlot tjenesten den 16. mai 1945.¹⁵⁴ Bezirkskommandanten mottok egne instruksjoner om krigsfangene fra OKW i Berlin.

Arbeidsinstruksene for Bezirkskommandanten i Norge mangler i kildematerialet til Wehrmachtbefehlshaber Norwegen. I denne sammenheng vil det være legitimt at vi baserer oss på instruksene for Bezirkskommandanten i

---

150 RA, DOBN, Deutsche Verwaltung alliierter KGF.4.9.1945.

151 RA, DOBN, Deutsche Verwaltung alliierter KGF.4.9.1945.

152 BA/MA, RH/49/12, Kgf.Arbeits-Batl. (Pi.) Nr.3 Az.11 – Br.Tgb.117/43 geh., O.K.H. (Ch H Rüst u.Bde), 4.11.40 – 17571/40 – AHA (Ic), O.U., den 30. april 1943.

153 War Crimes Investigation Branch, Norway. Rapport, London 1946: 35.

154 RA, DOBN, Offizierstellenbesetzung für Stab/Kgf.Bez.Kdt.Norwegen. Stand 8.5.1945.

Finland, siden denne antakelig var nokså lik instruksene for kommandanten i Norge. Instruksene ble utarbeidet av OKW i Berlin og prinsipielt var kommandantene i Norge og Finland tillagt samme ansvarsforhold. Der Chef des Generalstabes AOK rapporterte den 10. september 1942 at oberst Buchweiser var utnevnt til "Kriegsgefangenen-Bezirkskommandant Lappland".¹⁵⁵ Buchweiser var direkte underordnet sjef for generalstaben i 20. Geb.-Armee Ferdinand Jodl og hovedkvarteret var plassert i Rovaniemi. Arbeidsoppgavene per 10. september 1942 var følgende:

(...)2. Hensikt: Bezirkskommandantens arbeid omfatter så vel en overvåkende som en rådgivende oppgave. Hovedmålet med arbeidet hans er følgende: a) å opprettholde og å øke krigsfangenes arbeidsinnsats, b) å forhindre at krigsfanger flykter, c) innsparing av vaktmannskap.

3. Fullmakter: a) Bezirkskommandantens myndighetsområde omfatter alle krigsfanger som er tildelt Gebirgs-AOK og Luftflotte 5 i Finland. b) Bezirkskommandant er berettiget til å gi ordrer til alle krigsfangeleirkommandanter og vaktmannskap. c) Bezirkskommandanten er berettiget til å opprettholde en umiddelbar kontakt med Luftgaustab Finland.

4. Oppgaver: a) Bezirkskommandants oppgave er å holde tilsyn med samtlige krigsfanger under Gebirgs-AOK og luftflotte 5 i forbindelse med: Orden og disiplin, arbeidsevner, helse- og ernæringstilstand, hygieniske forhold, innkvartering, forpleining og bekledning. b) Undersøke sikkerhetsreglene i krigsfangeleire og husvære. c) Overvåking av sikkerhetstiltak for å forhindre spionasje, sabotasje, flukt og opprør i krigsfangeleirene og arbeidskommandoene. d) Drive en virkningsfull propaganda blant krigsfangene (aviser, propagandablad og lignende). e) Undersøke hensiktsmessigheten ved krigsfangenes arbeidsinnsats. f) Tilstrebe en innsparing av folk angående organisering og forvaltning av krigsfangeleirene. g) Holde oppsyn med bevoktning av krigsfangene ved hjelp av mannskap fra hæren

---

155 BA/MA, RH/20/20/224, Oberkommando der 20.Gebirgs-Armee, O.Qu./Qu.2 Nr. 1 339/42, 10.9.42.

og O.T. h) Tiltak for å fremme og overvåke utdanningen av hjelpevaktmannskap blant krigsfanger (volgatyske, ukrainere osv.)¹⁵⁶ (forfatters oversettelse)

Til tross for denne detaljerte arbeidsinstruksen begrenset Buchweisers arbeid seg stort sett til tjenestereiser for å inspisere og gi direktiver om forvaltning av leirene i hans ansvarsområde.

Krigsfangenes arbeidsinnsats, og Bezirkskommandantens ansvar i dette henseende i Norge, blir blant annet beskrevet i månedsrapporten til Wehrmachtbefehlshaber Norwegen, den 19. november 1943. I rapporten blir det påpekt at det i Nord-Norge lå flere hundre kuttere tilhørende tyskerne som trengte reparasjon, men på grunn av manglende kapasitet ved tømmerskipsverftene, kunne skipene ikke settes i stand. Wehrmacht skriver at antallet skip som måtte repareres stadig økte, og at de hadde behov for mer arbeidskraft og materialer. Wehrmachtbefehlshaber Norwegen ga av denne grunn klarsignal til at 50 krigsfanger skulle settes i arbeid ved skipsverftene. Detaljer omkring krigsfangenes innsats skulle avklares mellom RK-See og Kriegsgefangenenkommandeur.¹⁵⁷ Det ble også opplyst at Wehrmachtbefehlshaber hadde gitt ordre til Marinens Overkommando om overvåking av krigsfangers arbeidsinnsats ombord i handelsskip. I denne ordren ble det fastslått at den enkelte havnekaptein først og fremst hadde ansvaret for skipets sikkerhet.¹⁵⁸ Det var med det klart at det overordnede ansvaret for krigsfangene lå hos Bezirkskommandanten.

Ved tilbaketrekkingen av 20.Gebirgs-Armee fra Finland til Nord-Norge i oktober 1944, ble som allerede nevnt krigsfanger som tilhørte kommandoen i Finland flyttet over grensen. Dette skapte noe forvirring med hensyn til Bezirkskommandantens ansvar. I utgangspunktet var både

---

156 BA/MA, RH/20/20/224, Oberkommando der 20.Gebirgs-Armee, O.Qu./Qu.2 Nr. 1 340/42, 10.9.42.

157 BA/MA, RW 39, Wehrmachtbefehlshaber Norwegen, monatsbericht Oktober 19.11.1943.

158 BA/MA, RW 39, Wehrmachtbefehlshaber Norwegen, monatsbericht Oktober 19.11.1943.

krigsfangene i Norge og de overflyttede fangene fra Finland underordnet kommandanten i Norge. Det var imidlertid flere forhold som gjorde at han ikke oppnådde full kontroll over fangene. Retretten fra Finland skapte forvirring i de tyske avdelingene, vanskelighetene med forsyninger og kommunikasjon økte og kommandantene i de ulike avdelingene foretok stadig egne avgjørelser uavhengig av Bezirkskommandanten. Med dette fikk leirkommandantene større innflytelse over organiseringen av krigsfangene som ble overlatt til en tilværelse styrt av vilkårlighet.

Omorganiseringen resulterte i at Bezirkskommandanten aldri kunne oppgi det eksakte antallet krigsfanger som tilhørte 20. Gebirgs-Armee.¹⁵⁹ Hærens Bezirkskommandant skulle ha en koordinerende funksjon mellom de tre forsvarsgrenene men klarte ikke helt å gjennomføre dette, noe som skapte en vanskelig situasjon for de ulike Stalagene i Norge.

Stalagene i Norge

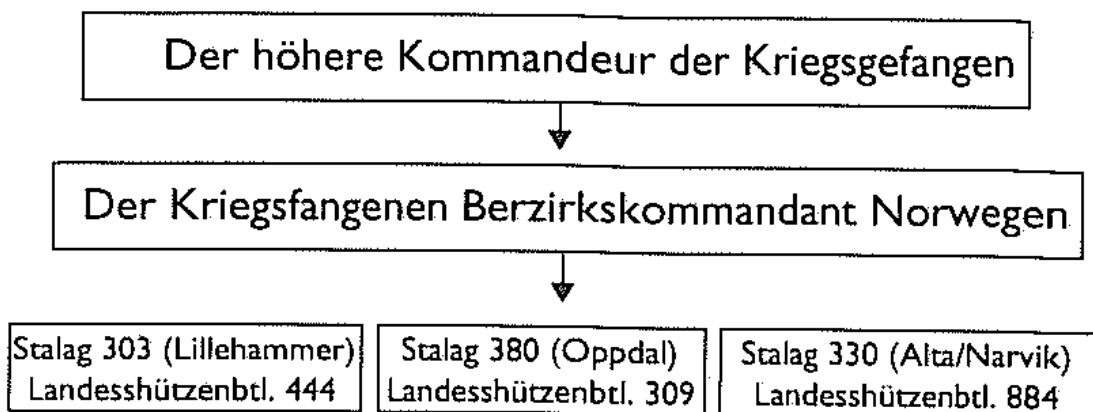
Manglende koordinasjon ved Hærens Bezirkskommandant resulterte i en uklar posisjon for Stalagene. De fungerte som en slags overordnet og samordnende institusjon for krigsfangesystemet i Norge, men i realiteten endte de opp som hærens redskap med uklare grenser mot flyvåpen, marine og Organisation Todt (OT). Rikskommissariatet ble stående på sidelinjen og var maktesløs i maktkampen. Denne maktkampen foregikk uavhengig av skriftlige direktiver og formell kompetanse, slik at krigsfangesystemet, på samme måte som andre deler av det tyske styringssystemet, ble et lappeteppes mer enn et egentlig system. Stalagene fungerte som et depot med krigsfanger. De fungerte som arbeidsplass for mange fanger, og dessuten ble arbeidsuføre fanger plassert her. Stalag fungerte også som gjennomgangsleir og administrativ enhet for en rekke utekommandoer. I de ulike "Russenslager" i Tyskland og på Østfronten var det i gjennomsnitt plass til 30 000–50 000 fanger i hver leir.¹⁶⁰ Disse leirene ble etablert på grunnlag av det svært høye

---

159 War Crimes Investigation Branch, Norway. Rapport, London 1946: 59.

antallet sovjetiske soldater som ble tatt til fange på Østfronten. Leirene i Norge var naturlig nok av mindre format. Illustrasjon 3 viser ansvarsfordelingen knyttet til Stalagene i Norge. Stalag 322 Kirkenes/Elvenes er ikke tatt med i oversikten, fordi den var underlagt Gebirgs-AOK/ Befehlsstelle Finland.

Illustrasjon 3: Krigsfangevesenet og ansvarsfordeling for Stalagene i Norge

Kilde: DOBN eske 008, Verwaltung alliierter Kgf. 1945

Ved tilbaketrekningen i 1944 ble fangene i Stalag 322 plassert i Stalag 330. Hver enkelt Stalag ble gitt et nummer som tilsvarte deres oppholdssted, for eksempel Stalag 380 Oppdal. De ulike Stalagene i Norge fungerte som hovedleire for et bestemt distrikt. Etter ankomst til Stalag ble krigsfangene inndelt i kompanier eller arbeidsbataljoner og deretter sendt ut til underleire, hvor det var behov for arbeidskraft.

Kompaniene i en Stalag utgjorde til sammen en divisjon som bestemte hvor mange mann som skulle settes inn på de ulike arbeidsoppdragene og hadde ansvaret for forpleiningen.

Det var tilknyttet egne vaktbataljoner til hver enkelt Stalag. Landeschützenbataillonene var landvernsbataljoner som Wehrmacht hadde stilt til disposisjon for bevoktningen av de ulike Stalags i Norge. Ifølge Tätigkeitsbericht 1.8–31.8.1942,

Oberkommando der 20. Gebirgs-Armee, hadde OKW Chef der Kriegsgefangene meddelt at høyst to "Landeschützen-Kompanien" kunne stilles til disposisjon for bevoktning av krigsfanger i området til arméen. Arméen hadde ansvaret for både Stalag 309 (Salla) og Stalag 322 (Kirkenes). Bataljon nr. 444 hadde hatt ansvaret for bevoktningen av Stalag 303 (Lillehammer), bataljon nr. 309 for Stalag 330 (Narvik) og bataljon nr. 884 hadde ansvaret for Stalag 380 (Oppdal).¹⁶¹

Opplysninger om vaktbataljonene ved Stalag 330 og 380 eksisterer, men materiale for bataljonen ved Stalag 303 mangler. Antakelig var organiseringen den samme som i de to andre leirene. Bataljon nr. 884 hadde etter all sannsynlighet ansvaret for bevoktningen av leirene som tilhørte Stalag 330 (Alta), altså hele området "Polarbereich". I 1943 viste det seg imidlertid at bataljonen ikke hadde tilstrekkelig med mannskap til å utføre en forsvarlig bevoktning av alle krigsfangene i dette området. Kommanderende general for avdeling LXXI A.K./71. armekorps ga derfor instruks til bataljon nr. 884. I instruksjonen ble det påpekt at bataljonen skulle benyttes til bevoktning av krigsfanger, og det var forbudt å benytte den til annet arbeid. Krigsfanger som var satt i arbeid ved hærens kystbatterier skulle bevoktes av tropper herfra og ikke av bataljon nr. 884. Mannskap fra bataljonen skulle overføres herfra til andre steder hvor det var størst mangel på vaktmannskap. Stalag 330 skulle ha ansvaret for å administrere oppgavene til hver enkelt leirledelse, som dernest hadde ansvaret for å utarbeide en innsatsplan. Den enkelte kommandant i de ulike leirene hadde ansvaret med å følge bestemmelsene fra OKW og fikk følgelig stor innflytelse på krigsfangenes tilværelse. Det faktum at hver kommandant ble tildelt et slikt ansvar over krigsfangene, forklarer delvis hvorfor leirforholdene varierte i de ulike områdene. Ulike tjenestesteder med krigsfanger som ikke hadde egne vaktmannskaper, skulle i størst mulig grad bevoktes av bataljon nr. 884. Dette gjaldt også ved arbeidsinnsats.¹⁶² OKW opplyste i 1943 at vaktforholdet var 1:15 for sovjetiske

161 RA, DOBN, Gliederung des Kriegsgefangenenwesens vor der Kapitulation, anlage 10.

krigsfanger i Norge på dette tidspunktet.

Bezirkskommandanten i Oslo ga fullmakt til at krigsfangene unntaksvis kunne arbeide i større isolerte grupper, slik at antallet krigsfanger per vaktsoldat kunne økes til forholdet 1:20.¹⁶³

I transportlistene til Wehrmachtbefehlshaber Norwegen viser det seg at krigsfangene i enkelte tilfeller var inndelt i kompanier allerede før de ble sendt til Norge. Disse ble som regel sendt direkte til underleirene. Den britiske undersøkelseskommisjonen stilte etter frigjøringen spørsmål om hva slags type organisasjon/institusjon og hvilket formål Stalag 330 i Beisfjord/Narvik hadde. Karl Schirmbacher, som hadde hatt ansvaret for leiren før frigjøringen, svarte at enhver Stalag hadde et administrativt ansvar. Det vil si at hver Stalag hadde autoritet til å utføre en tallmessig registrering av krigsfangene og rett til å gjennomføre kontroller. Dette gjaldt kontroller om krigsfangenes tilværelse, som hygiene, utstyr til leirene, spørsmål omkring lagring av mat og vask av krigsfangenes klær,¹⁶⁴ men de hadde ikke adgang til å utstede ordrer om krigsfangenes skjebne. Kommandanten ved hver enkelt Stalag hadde ansvaret for krigsfangene i underleirene.¹⁶⁵ Mest sannsynlig var krigsfangene i de ulike Stalagene under Wehrmachts kontroll. Tilsvarende disponerte OT over krigsfangene i arbeidsbataljonene og hadde ansvaret for fangenes arbeidsinnsats, men det formelle ansvaret for krigsfangene var underlagt Wehrmacht. OT organiserte krigsfangene som var under deres myndighet i arbeidsbataljoner. Disse ble kalt Kriegsgefangenen-Bau und Arbeitsbataillone og fungerte stort sett på samme måte som et Stalag. Hver OT-leir var en del av Stalag, og leirene ble

---

162 RA, Riksadvokatens krigsforbryterarkiv, eske 34. Der Kommandierende general LXXLA.K. Qu.Az.III/G Nr.896/43 geh. Betr. Einsatz und Behandlung der Kriegsgefangenen. K.H.Qu., den 6.12.1943.

163 RA, OT EG Wiking 1941-45. Abschrift. Oberkommando der Wehrmacht. Az.2 f 24.11f Chef Kriegsgef./Org.(Ib). Nr. 3065/43 g. Berlin-Schöneberg 1, den 4.8.1943.

164 PRO, WO 331/13, Investigation of War Crimes in area of Skibotn and Kvesmenes, Troms fylke, Norway. June 1945.

165 RA, DOBN, Deutsche Verwaltung alliierter KGF, stand an 8.5.1945.

benevnt som Zweiglager av OT. De ulike Stalag skulle fungere som overordnede og koordinerende institusjoner for krigsfangesystemet i Norge, men endte i realiteten opp som hærens redskap med uklare grenser i forholdet til Luftwaffe, marinen og OT.

Arbeidsbataljoner

Organisation Todt hadde ansvaret for utnyttelsen av arbeidskraften til fangene som var tildelt deres prosjekter og innkvartering av krigsfangene som sorterte under arbeidsbataljonene.

Kriegsgefangenen Arbeitsbataillone, Bau und Pionierbataillone og Nachschubbataillone var fordelt på forskjellige steder i Norge, og krigsfangene i disse bataljonene arbeidet kun på de to prosjektene Nordlandsbanen og Atlanterhavsvollen. Krigsfangene i de ulike arbeidsbataljonene ble inndelt i kompanier og deretter fordelt på mindre leirer nær arbeidsplassen.¹⁶⁶ Oversikten fra "Deutscher Oberbefehlshaber Norwegen" høsten 1945 oppga hvilke arbeidsbataljoner som var i virksomhet ved krigens slutt. Bataljonene er presentert i tabell 3.

I den tyske redegjørelsen opplyses det om ni arbeidsbataljoner som sorterte under Sonderstab O. Major Leiv Kreyberg oppgir imidlertid at Sonderstab O hadde ansvaret for 12 arbeidsbataljoner.¹⁶⁷ Forklaringen på dette er antakelig at de tre Bau-und Pionerbataljonene 1, 28 og 41 som står oppført under Sonderstab O, er blitt karakterisert som arbeidsbataljoner.

Den tyske redegjørelsen gir en detaljert beskrivelse av fordeling og innsats av krigsfangene ved de tre Stalagene 303, 330 og 380, men heller ikke her er det gitt opplysninger om fordelingen av krigsfangene innen hver enkelt arbeidsbataljon. For arbeidsbataljonene er det angitt antallet krigsfanger og ikke fordelingen i mindre enheter innen hver bataljon, slik

166 BA/MA, RW/41/13, OKW/AWA/Chef Kriegsgef. ~ WFSt/Org.(II). Nr.2000/43 geh. Führerhauptquartier, den 30. mai 1943, s. 3.

167 Leiv Kreyberg, "Frigjøringen av de allierte krigsfanger i Nordland 1945", *Årbok for Sørfold*, årg. 17 (1995): 10.

Tabell 3: Arbeitsbataillone 8.5.1945		
Bataljon nr.	Sted	Antall krigsfanger
180	Strinda	2895
182	Fauske	1089
183	Storvollen	2522
184	Tømmernes	2758
185	Fauske	2550
186	Beisfjord	2832
187	Mo i Rana	2437
188	Drammen	3610
190	Brenne	3446
202	Sørelva	2302
203	Megarden	2412
204	Kvesmenes	1862
205	Engan	2890
206	Trondheim	ikke oppgitt
Kilde: DOBN, 8.5.1945		

tilfellet var for de ulike Stalagene. Hver arbeidsbataljon ble ledet av en stab med følgende inndeling; leirkommandant, etterretningsoffiser, ansvarlig offiser for krigsfangenes arbeidsinnsats, tolk, offentlige tjenestemenn, ledere for hvert kompani og de ansvarlige offiserer for det enkelte kompani og deres arbeidsinnsats.¹⁶⁸ Særlige vanskeligheter på grunn av store avstander i Nord-Norge og Finland medførte at bataljonkommandanter fikk mer ansvar når det gjaldt behandling av sovjetiske krigsfanger, ved at de måtte ta avgjørelser som egentlig skulle tas av en overordnet. I tillegg

168 RA, DOBN, Deutsche Verwaltung alliierter KGF, Verstärkte Kgf.u.Arb.Batl. Anlage 4, Stand: 8.5.1945

gjorde den sterke vektleggingen av prosjekter tilknyttet infrastrukturen det nødvendig å opprette stadig nye leire. Dette ga den enkelte kommandant mer handlefrihet. OKW ga den 9. juli 1942 ordre om at kommandantene kunne skyte krigsfanger om dette ble nødvendig.¹⁶⁹ Det totale antallet krigsfanger som ble skutt ved hver enkelt arbeidsbataljon er det ikke mulig å tallfeste.

I den tyske redegjørelsen ble det blant annet gitt opplysninger om antallet krigsfanger, tidligere plassering av leiren, ny plassering av leiren for disse bygge- og pionerbataljonene. For de tre siste bataljonene er også antallet underoffiserer og vaktmannskap registrert. Tabell 4 viser den geografiske plasseringen av disse bataljonene.

Som tabellen viser, er ikke bataljon nr. 3 tatt med i oversikten fra 8. mai 1945. Imidlertid er denne bataljonen oppført i materialet "Bestand an Kriegsgefangenen". Alle bygge- og pionerbataljoner sorterte direkte under Kriegsgefangenen-bezirkskommandant. Bygge- og pionerbataljon nr. 2, 28 og 41 var beskjeftiget i arbeidet med Nordlandsbanen. De andre bataljonene ble benyttet til bygging av stillingsverk og veibygging i Lyngen. Bataljon nr. 1 arbeidet med bygging av festningsverk ved Lyngen sjøfront og bataljonene 427, 428 og 429 arbeidet med stillingsverk og veier i Lyngen landfront.¹⁷⁰ I hver enkelt bygge- og pionerbataljon befant det seg en leirkommandant. Blant kommandantene for disse bataljonene var det en oberstløytnant, en major og fem kapteiner. Videre var det en adjutant, en offiser for spesiell tjeneste, kompanisjefer med stedfortredere, kolonneførere og forsyningsoffiserer i hver bataljon.

Følgen av at det tyske Gebirgs-AOK 20 i 1944 trakk seg ut av Finland og inn i Nord-Norge, ble at det befant seg to arméer i Norge. Dette førte til at det innen krigsfangevesenet var to sjefer for krigsfangene. OKH ga en forordning for

---

169 RH/20/20/224, , Oberkommando der 20.Gebirgs-Armee, O.Qu./Qu.2, Nr.564/42 g., Behandlung sowj. Kriegsgefangener, 9.7.42.

170 RA, DOBN, Deutsche Verwaltung alliierter KGF, Beschäftigung der Kriegsgefangenen in Norwegen. 4.9.1945.

Tabell 4: Bau- und Pionerbataillone, stand: 8.5.1945			
Bataljon nr.	1	2	28
Antall krigsfanger	539	475	750
Tidligere plassering	Stamsund	Finneid	Rognan
Ny plassering	Straumen	Fauske	Langånes
Antall vaktmannsk.	–	–	–
Antall andre	–	–	–
Bataljon nr.	41	427	
Antall krigsfanger	1151	690	
Tidligere plassering	Kjemåga	–	
Ny plassering	Lønsdal	Terningmoen	
Antall vaktmannsk.	–	165	
Antall andre	–	48	
Bataljon nr.	428	429	
Antall krigsfanger	699	900	
Tidligere plassering	–	–	
Ny plassering	Rislamoen	Kvesmenes	
Antall vaktmannsk.	114	230	
Antall andre	48	19	
Kilde: DOBN, Verwaltung alliierter KGF, 8.5.1945			

Gebirgs-AOK 20 den 11. januar 1944 om organisering av krigsfangevesenet. Den skulle: 1) avløse Kriegsgefangenen Bezirkskommandant.Q (Lappland), 2) forsterke Gebirgs-AOK

20 ved en saksansvarlig for krigsfangevesenet, 3) fastsette det maksimale antall offiserer og tjenestemenn ved Stalag 309 og 322 til 10 eller muligens 6.¹⁷¹ Oberst Buchweiser ved OKH, ble den 1. mars 1944 utnevnt til "Beauftragter für das Kriegsgefangenenwesen" i Finland.¹⁷² Buchweiser avløste med dette "Kriegsgefangenen Bezirkskommandant Q" som ble oppløst den 29. februar.¹⁷³ Ansvarsmessig var Buchweiser sidestilt med Bezirkskommandanten i Norge, som på dette tidspunkt var Reibnitz. Som kommissær for krigsfangevesenet var Buchweiser rådgiver for AOK i saker som gjaldt krigsfanger og Hiwis (hjelpevakter). I tillegg var han ansvarlig for krigsfangenes arbeidsoppgaver i Stalag 309 (Salla) og Stalag 322 (Kirkenes).¹⁷⁴ Ifølge tjenesteanvisning for Buchweiser var hans viktigste oppgaver: a) ikke tillate at økte ressurser til krigføring resulterte i redusert arbeidsinnsats fra krigsfangenes side, b) forhindre fluktforsøk blant krigsfangene, c) sørge for innsparing av vaktmannskaper.¹⁷⁵ Buchweiser var også sjef for Sonderstab O, Mo i Rana.

På grunnlag av oversikten i Wehrmachts redegjørelse for virksomheten i Norge må en kunne anta at Buchweiser og Sonderstab O ble en del av krigsfangevesenet i Norge.¹⁷⁶ Sonderstab O blir ikke omtalt i kildematerialet før høsten 1944 og ble etter all sannsynlighet først etablert på dette tidspunktet. På bakgrunn av oberst Buchweisers ansvar i Finland før tilbaketrekningen ville det ikke ha vært naturlig å gi ham en underordnet stilling.

---

171 BA/MA, RH/20/20/254, Oberkommando der 20.(Gebirgs-) Armee Qu.2, Tätigkeitsbericht für die Zeit vom 1.1. -31.1.1944. 26. Februar 1944.

172 BA/MA, RH/20/20/254, O.Qu/Qu.2 Nr.119/44 geh. Neuregelung der Befehlsverhältnisse im Kgf-Wesen. 19. Februar 1944.

173 BA/MA, RH/20/20/254, O.Qu/Qu.2 Nr.119/44 geh. Neuregelung der Befehlsverhältnisse im Kgf-Wesen. 19. Februar 1944.

174 BA/MA, RH/20/20/254, O.Qu/Qu.2 Nr.119/44 geh. Neuregelung der Befehlsverhältnisse im Kgf-Wesen. 19. Februar 1944.

175 BA/MA, RH/20/20/254, Oberkommando der 20.(Gebirgs-) Armee, O.Qu/Qu.2 Nr.118/44 geh. Dienstanweisung. 19. Februar 1944.

176 RA, DOBN, Gliederung des Kriegsgefangenenwesen vor der Kapitulasjon, anlage 10.

Sonderstab O i Mo i Rana fikk ansvaret for 12 arbeidsbataljoner som var plassert i Nordland. Buchweiser administrerte krigsfangene underordnet hans kommando fra et kontor i Mo i Rana. Arbeidet gjaldt forvaltningsmessige spørsmål, som krigsfangenes inndeling, forpleining, bekledning og helsetilstand. Sonderstab O hadde ansvaret for bevoktning av og disiplin blant de fangene som ble stilt til OTs disposisjon. Organisasjonen hadde ansvaret for utnyttelsen av krigsfangenes arbeidskraft og innkvartering.¹⁷⁷ Wehrmacht, under ledelse av general Richter i Mo i Rana, hadde ansvaret for mat, klær, hygiene, legehjelp og de rettslige spørsmål. Opplysningene om disse forholdene ble gitt av oberst Buchweiser.¹⁷⁸ Arbeidsbataljonene og bygge- og pionerbataljonene som tilhørte Sonderstab O ble stort sett benyttet til arbeid på Nordlandsbanen.¹⁷⁹ Tabell 5 på neste side viser antallet krigsfanger i disse bataljonene som sorterte under Sonderstab O i mai 1945.

I mai 1942 var det to egne leire med Kriegsgefangenen-Nachschubbataillone. Disse var plassert i Oslo/Etterstad og Trondheim/Nidarvoll.¹⁸⁰ Forsterkningsbataljon nr. 463 var plassert på Etterstad i Oslo. Forsterkningsbataljon nr. 464 ble i mai 1942 satt inn i Narvik.¹⁸¹ Den var plassert i Oslo i 1945, og antallet krigsfanger i bataljonen var 771 personer ved frigjøringen. Foruten vaktmannskaper og underoffiserer var det en kommandant, en adjutant, en lege, en offentlig tjenestemann og en leder for hvert kompani.¹⁸² I den tyske redegjørelsen fra september 1945 er det opplyst at krigsfangene i disse to bataljonene var beskjeftiget med lasting og lossing av forsyninger.¹⁸³ Disse fangene utførte også

---

177 Leiv Kreyberg, *Kast ikke kortene* (Oslo: 1978), s. 166.

178 Kreyberg, "Frigjøringen av de allierte krigsfanger i Nordland 1945", s. 10

179 RA, DOBN, Deutsche Verwaltung alliierter KGF.4.9.1945.

180 BA/MA, RH/24/71/115, Wehrmachtbefehlshaber in Norwegen, Ia/O Qu/Qu 2 Nr.263/42, Kriegsgefangenentransporte in Norwegen, 6. mai 1942.

181 BA/MA, RH/24/71/115, Saturn/Qu.Az. S/R, geheim, fernschreiben O.U.den 11.5.42

182 RA, DOBN, Deutsche Verwaltung alliierter KGF, Nachschub-Batl. Anlage 8, Stand: 8.5.1945.

Tabell 5: Sonderstab O, Mo i Rana		
Bataljon nr.	Sted	Antall krigsfanger
182	Fauske	1089
183	Storvollen	2522
184	Tømmernes	2758
185	Fauske	2550
187	Mo i Rana	2437
190	Brenne	3446
202	Sørelva	2302
203	Magarden	2412
205	Engan	2890
1	Stamsund	539
28	Rognan	750
41	Kjemåga	1151
Kilde: DOBN, Verwaltung alliierter KGF, stand 8.5.45.		

diverse forefallende arbeid og ble overført til ulike avdelinger hvor det var behov for forsterkning av arbeidskraften. Mannskap fra de tyske hovedenheter (deutschen Stammeinheiten) hadde ansvaret for bevoktningen av forsterkningsbataljonene. De hadde dessuten også ansvaret for bevoktningen av arbeidsbataljonene, bygge- og pionerbataljonene, samt Luftwaffen-baubataillone.

---

183 RA, DOBN, Deutsche Verwaltung alliierter KGF, Beschäftigung der Kriegsgefangenen in Norwegen. 4.9.1945.

Luftwaffen-baubataillone og Kriegsmarine

Luftwaffe var sammen med kystartilleri og infanteri de tre grunnpilarer i byggingen av tyske befestninger i Norge. Flyvåpenet var med de vellykkede operasjonene i angrepet på Norge svært godt ansett i den tyske overkommandoen. Krigsfangenes arbeid innen Luftwaffe gjaldt i hovedsak bygging, vedlikehold og utvidelse av landets flyplasser som omfattet Banak, Alta, Bardufoss, Troms-Ramsberg, Bodø, Trondheim, Aukra, Stor-Fosna, Sola, Kjevik, Lista og Gardermoen. Det ble på et tidlig tidspunkt satt i gang arbeid med utbedringer av svakt fundamenterte rullebaner ved de få korte flyplassene i Norge. Langs kysten mellom Sola og Trondheim fantes det ingen landflyplasser. Tyskerne satte derfor geologer og andre fagfolk til å undersøke mulighetene for flyplasser på blant annet Flesland, Nestun, Røland og Osterøya. Blant de første flyplassene som ble bygget var anleggene på Herdla og Aukra. På Herdla, en øy ut mot havgapet utenfor Bergen, ble den nye flyplassen bygd opp fra grunnen.¹⁸⁴ Videre ble mulighetene for flere flyplasser mellom Bergen og Trondheim undersøkt. Flere alternativer ble vurdert og til slutt bestemte en seg for Borgund øst for Ålesund. Dette stedet lå tilstrekkelig beskyttet mot fiendtlige angrep og forsyningsmulighetene var gode. Allerede før krigen hadde norske myndigheter arbeidet med planer om en flyplass her, men disse ble skrinlagt forholdsvis raskt.¹⁸⁵ Det later til at kommandoen innen Luftwaffe støtte på større vanskeligheter med hensyn til utilstrekkelige anlegg og et stort behov for arbeidskraft enn avdelingene fra den tyske hæren og marinen. Steder som Herdla, Gossen, Banak og Kirkenes var utilstrekkelig utbygd og manglet muligheter for lasting og lossing av skip.¹⁸⁶ Byggevirksomheten ble konsentrert omkring flyplassene, og behovet for arbeidskraft ble fra Luftwaffes side påpekt på et tidlig tidspunkt etter det tyske angrepet på Sovjetunionen.

184 Guri Hjeltnes, *Norge i krig*, bd. 5 (Oslo: 1986), s. 80.

185 Knut Rød og Johan Julnes, *Aukra gjennom tidende. Krigsår og fredsfeiring* (Aukra: 1995), s. 11–14.

186 BA/MA, RW 39, Wehrmachtbefehlshaber Norwegen, Bericht 1.4.1942.

Det ble satt i gang forhandlinger om å bruke sovjetiske krigsfanger som arbeidskraft ved byggingen av flyplassene i Norge. Et dokument fra Imperial War Museum med overskriften Gruppe Arbeitseinsatz fra lederen for Abteilung Arbeit und Sozialwesen (Reichskommissariat), viser planene vedrørende "Einsatz von russischen Kriegsgefangenen" i 1941. På forespørsel om en utveksling av arbeidere til andre viktige byggearbeid i Norge, som lettmetall-programmet, fikk avdelingen opplyst fra Wehrmacht at noen ytterligere forordning om dette ikke ville bli gitt. Etter forhandlinger med Luftgaukommando i Berlin var man blitt enige om en tildeling av arbeidere til utbygging av viktige flyplasser.¹⁸⁷

Krigsfangene som var tildelt Kriegsmarine arbeidet blant annet ved ubåt-basen i Trondheim og Bergen,¹⁸⁸ og ved marinebaser i Horten og Larvik, samt et mindre antall i Oslo, Arendal og Kristiansand.¹⁸⁹ Ifølge tallmateriale fra engelske kilder var det plassert 640 sovjetiske krigsfanger underlagt Kriegsmarine i Trondheim per første april 1945.¹⁹⁰ I dette materialet er antallet krigsfanger underlagt Kriegsmarine noe høyere enn hva som ble opplyst i den tyske redegjørelsen. Her ble det også nevnt at i tillegg til fangene i Trondheim var 401 sovjetiske krigsfanger spredt på ulike steder tilhørende Kriegsmarine i Norge. På grunnlag av dette var totalt 1041 sovjetiske krigsfanger underlagt Kriegsmarine den første april 1945. Byggeprosjekter tilhørende Kriegsmarine er nærmere beskrevet i kapittel 4 om OT.

---

187 RA, Dokument fra Imperial War Museum, ringperm FD5327/45-5329/45.

188 Sor-Varanger museums lokalhistoriske arkiv: alliert oversikt antall kgf. ,pwx.

189 RA, Krigsgravtjenesten. Meldung. A Belegungsstärke 1. April 1945.

190 PRO, WO 331/9. Summary of PW strength in Norway as on 1 Apr 45.

Kapittel 4

Organisation Todt

Med delegering av ansvaret for sovjetiske krigsfanger til OT, var grunnlaget lagt for en overføring av den polykratiske strukturen som rådet i krigsfangesystemet i Tyskland, til Norge. Spørsmålet her er i hvilken grad ledelse og organisering av sovjetiske krigsfanger påvirket arbeidsdelingen mellom Wehrmacht og OT i Norge. Ble dette et system hvor personlige egenskaper hos tyske tjenestemenn og uformelle forbindelser hadde større betydning enn reell makt i kraft av politisk ledende stillinger?

OT utførte byggearbeid for krigsformål i Wehrmachts tjeneste og benyttet seg for det meste av utenlandsk arbeidskraft. Etter hvert som Wehrmacht rykket fremover ved frontlinjene, fikk organisasjonen blant annet ansvaret for reparasjon av ødelagte broer, jernbanelinjer og veier. I Norge fikk organisasjonen ansvaret for å bygge ny infrastruktur.

Hitler hadde et særlig personlig engasjement i gjennomføringen av jernbaneutbyggingen,. Han ga ordre om at generalfullmektigen innen OT og OKW skulle ha ansvaret for de sovjetiske krigsfangenes arbeidsinnsats.¹⁹¹ OT fikk ansvaret for byggingen av festningsverk, veier og jernbane.

---

191. Kriegstagesbuch des Oberkommando der Wehrmacht 1940–1945. Der Krieg in Finnland, Norwegen und Dänemark vom 1. Januar–31. März 1944. Nachtrag zu Bd. IV/1. Schramm, Percy E (Frankfurt am Main: 1969), s. 73.

Det ble også etablert egne OT-leire, men kartleggingen av disse har vært vanskelig på grunn av at tallmaterialet bare viser leirsituasjonen per april 1945.

Det var ikke bare sovjetiske krigsfanger som ble benyttet som arbeidskraft til OTs byggeprosjekter i Norge. Arbeidere av ulik nasjonalitet ble satt i arbeid, også tyske straffanger. OTs bruk av sivil sovjetisk tvangsarbeidskraft er beskrevet til slutt i kapitlet.

Norge: Einsatzgruppe Wiking

OTs virksomhet i Norge og Danmark ble administrert av Einsatzgruppe Wiking. Avdelingen ble opprettet sommeren 1942, og hovedkontoret plassert i Kirkegaten 15 i Oslo. Lederen for kontoret var Einsatzgruppenleiter Willi Henne, og han administrerte aktiviteten i Norge og Finland. I militære spørsmål mottok Henne ordrer fra generaloberst Falkenhorst.¹⁹² I juli 1944 ble OT-Einsatz Finnland underordnet Einsatzgruppe Wiking.¹⁹³

Henne var også leder for Hauptabteilung Technik underlagt Volkswirtschaft, som ble ledet av senator Carlo Otte fra Hamburg og var den viktigste hovedavdelingen innen Rikskommissariatet. Det ble etablert ulike avdelinger innen denne hovedavdelingen, og disse fikk ansvaret for å overvåke de norske departementer og direktorater, hvor det sentrale var de økonomiske spørsmål. I 1942 ble teknikk-delen overført fra Volkswirtschaft til Hauptabteilung Technik. Denne omstruktureringen hadde sammenheng med OTs styrkede maktposisjon i Norge. Henne kombinerte lederstillingen i Technik og leder av OT-Einsatzstab Wiking.¹⁹⁴ Kontoret til EG Wiking i Oslo var inndelt i flere avdelinger som hver hadde ansvaret for de ulike arbeidsoppgavene. De to store byggeprosjektene i Norge hadde egne avdelinger: Abteilung Nordlandsbahn og Abteilung Festungsbau.

192 RA, High Command Royal Norwegian Forces, Organization Todt in Norway, set-up and main activities, 10.januar 1944.

193 Seidler, *Die Organisation Todt...*, s. 66–67.

194 Bohn, "Det tyske Reichskommissariatet i Norge 1940–1945", s. 122–123.

I tillegg til Einsatzgruppe Wiking var de to særgruppene Transportflotte Speer og Transportgruppe Todt tilknyttet hovedkontoret i Oslo.¹⁹⁵ Transportflotte Speer hadde hovedansvaret for sjøtransporten til Organisation Todt. Denne bestod av en rekke større og mindre fartøyer som fraktet materiell for byggevirksomheten. Det ble benyttet norske verksteder for reparasjoner og overhaling av disse fartøyene.¹⁹⁶ Transportflotte Speer omfattet totalt omlag 10 000 mann og den viktigste oppgaven var transporten av byggematerialer til Danmark og Norge. En stor andel av arbeidskraften var norske sjømenn som ble opplært i Sandefjord ved den såkalte "Speer-Schule". Transportgruppe Todt var opprinnelig det nasjonalsosialistiske partiets organisasjon for bilister, men innen OT fikk den ansvaret for alt kjørende materiell. Senere fikk denne særgruppen navnet NSKK-Transport-Brigade-Todt. På grunn av at ikke-tyske medlemmer ikke ble akseptert, ble en egen gruppe etablert for dem. Den fikk navnet "Legion Speer" og bestod hovedsakelig av sovjetiske krigsfanger og frivillige blant fangene, såkalte "Hiwis". Opplæring av slike grupper foregikk blant annet i Berlin, Paris, Beograd, Kiev og Oslo.¹⁹⁷ Norge var inndelt i tre hovedområder under Einsatzgruppe Wikings administrasjon. Einsatz Polarbereich omfatter Finland, Kirkenes- og Alta-området, og OBL (Oberbauleitung) var ansvarlig for arbeidsinnsatsen.¹⁹⁸ Illustrasjon 4 på neste side viser de ulike OBL i Norge. Einsatz Nord-Norwegen Oberbauleitung Nord 4 var plassert i Narvik¹⁹⁹ og omfattet Narvik- og Fauske-området. Det tredje området, Einsatz Mittel-Norwegen, ble ledet fra Trondheim og omfattet seks Oberbauleitungen.²⁰⁰

---

195 RA, High Command Royal Norwegian Forces, Organization Todt in Norway, set-up and main activities, 10. januar 1944.

196 Ibid.

197 Seidler, *Die Organisation Todt...*, s. 205–206.

198 BA, Koblenz, Dok.27, R501/EC6/84.

199 BA/MA, RH/24/71/115, Höheres Kommando LXXI, Qu. Nr.256/42 g.Kdos, O.U., den 2. juni 1942.

200 BA, Koblenz, Dok.27, R501/EC6/84.

Illustrasjon 4: OTs organisasjonsstruktur i Norge

Einsatz Polarbereich/Lakselv	OBL Kirkenes OBL Alta
Einsatz Nord-Norwegen/Narvik	OBL Narvik I OBL Narvik II OBL Fauske OBL Nordlandsbahn
Einsatz Mittel-Norwegen/Trondheim	OBL Mo i Rana OBL Trondheim OBL Åndalsnes OBL Bergen OBL Tønsberg OBL Kristiansand

Kilde: BA, Koblenz, Dok.27, R501/EC6/84

Ansvarsfordelingen mellom OT og Wehrmacht av ulike spørsmål vedrørende de sovjetiske krigsfangene var svært viktig å få avklart. Etter ordre fra Hitler den 13. mai 1942 ble det slått fast: "(...), dass OKW über AOK Norwegen Bewachungsmannschaften, Verpflegung und Bekleidung für die einzusetzenden Kriegsgefangenen und sonstigen Zivilgefangenen stellt".²⁰¹ Men allerede noen dager før Hitlers ordre ga sjefen for generalstaben AOK Norwegen, retningslinjene som gjaldt de sovjetiske krigsfangene. Med hensyn til bevoktningen skriver han: "Die Bewachung der 5250 Sowj.-Kgf. muss durch die Truppe am Einsatzort übernommen werden".²⁰² Wehrmachtbefehlshaber Norwegen hadde imidlertid avklart med Oberbaurat Henne at de sovjetiske krigsfangene bare kunne bli sendt når spørsmålene omkring bevoktning og bekledning var avklart ved avreisestedet. En anså med andre ord at det var OKWs ansvar å avklare dette før krigsfangene ble sendt til Norge. Når det

201 RA, OT EG Wiking, E3, Fernschreiben an OKW/WFSt/Org, W.B.Norwegen Ia Nr. 3478/42 geh. 30.7.1942.

202 RA, OT EG Wiking, E3, Armeoberkommando Norwegen, O.Qu./Qu.2 Nr. 508/42 geh. Zuführung von Arbeitskräften in Norwegen. O.U., den 8.5.1942.

gjaldt arbeidsinnsatsen til sovjetiske krigsfanger, påpekte OTs avdeling i Oslo i slutten av september 1942 at det var Wehrmacht som hadde ansvaret for fangene. Hittil hadde de hovedsakelig hatt ansvaret for spørsmålene omkring krigsfangenes dårlige utrustning med klær.²⁰³ Det ser ut til at OT i større grad enn Wehrmacht var opptatt av å få avklart de praktiske spørsmål omkring krigsfangenes innsats før de ble sendt til Norge.

Wehrmacht ønsket å unngå ansvaret for bevoktning og innkvartering av krigsfanger som ble sendt til OT i Norge. Oberkommando der 20.Gebirgs-Armee, ved general Jodl, påpekte at OT var en selvstendig organisasjon, og at dens oppgave var jernbanebygging i Nord-Norge. Videre var bygging av jernbanebru i Tana og etablering av en egen havn i indre Varangerfjorden påbegynt. Jodl påpekte at OT ikke kunne kreve mannskap til bevoktning og innkvartering av fanger i regi av hæren, da dette bare var mulig i et svært lite omfang.²⁰⁴

Organisasjonen var opptatt av sikkerheten ved eventuelle fiendtlige angrep i Norge. Ved fiendtlige angrep skulle alarmtrinn III trå i kraft, og alle enheter og personell innen jernbane- og befestningsbygging, samt alle som tilhørte OT, var underlagt "der territoriale Befehlshaber". Samtlige tyske menn skulle delta i forsvar eller tilintetgjørelse av eventuelle motstandere ved fiendtlig angrep. Dette gjaldt alle uansett om det dreide seg om jernbanebyggere, soldater som arbeidet med befestninger, eller de som tilhørte OT. Alt etter utdanning og bevæpning skulle deres innsats benyttes til følgende oppgaver: deltakelse i forsvar utstyrt med våpen, støtte til transport og forsyninger for tropper i kamp, oppbygging av ødelagte veier og befestninger, bevoktning og tilbakeføring av krigsfanger eller ikke-tysk arbeidskraft, samt innbyggere i området og

---

203 RA,OT EG Wiking, E3, Arbeitseinsatz, Organisation Todt Einsatzgruppe Wiking VII, Oslo , den 30.9.1942. Vermerk für die Besprechung mit Sondertreuhänder Dr. Schmelter, Arbeitereinsatz/ Allgemeines. D.Kriegsgefangene, Häftlinge usw.

204 BA/MA, RH/20/20/216, Oberkommando der 20.Gebirgs-Armee, Ueberblick über die Versorgungslage der 20.(Geb.) Armee vom 1.9.1942, O.Qu./Qu. 1 Nr.500/42g.Kdos, O.U., den 10.9.1942.

sikring av særlig viktige lagre eller krigsviktige anliggende. Foruten dette hadde de også ansvaret for overvåking og sikring av grensen. Grensen skulle sikres for å hindre nordmenn i å ta seg over til Sverige og hindre fiendtlige agenter eller sabotasjegrupper i å utføre oppdrag i Norge.²⁰⁵ Samtlige tyske OT-arbeidere i områdene Alta, Tromsø og Narvik skulle bære OT-uniformer. Disse tyske arbeiderne skulle dessuten ha armbind med teksten "Deutsche Wehrmacht". Det ble også påpekt at disse arbeidernes innsats med våpen i hånd var i tråd med folkerettens bestemmelser som var vedtatt i Genèvekonvensjonen.²⁰⁶ De detaljerte retningslinjene tyder på at sikkerheten ved eventuelle fiendtlige angrep ble høyt prioritert.

Innen OT var de opptatt av behandlingen av de sovjetiske krigsfangene. Flere skriv ble sendt til OT i Danmark og OBL Tønsberg om behandling av krigsfanger. Flygeblad med teksten "Verhalten gegenüber Kriegsgefangenen im Arbeitseinsatz" skulle sendes til de ulike firmaer i Norge som samarbeidet med OT.²⁰⁷ Dette tyder på at OT gikk inn for en mykere linje overfor de sovjetiske krigsfangene. De to avdelingene i Danmark og Norge mottok også flygeblad med tittelen "Denkst du daran?" Med dette skulle frontarbeidere, som var satt til å være hjelpevaktmannskap, oppfordres til å behandle de sovjetiske krigsfangene rettferdig. I teksten ble det påpekt at de sovjetiske krigsfangene var mennesker og hadde rett til å bli behandlet som dette. Derfor skulle en ikke slå dem, fordi dette kunne gjøre dem til motstandere av det tyske folk. Ved å pryle fangene svekket en bare deres arbeidsytelse, og sabotasje og fluktforsøk ble resultatet. Dette kunne skade Tyskland, så derfor var det viktig å behandle sovjetiske krigsfanger korrekt.²⁰⁸ I tillegg til flygebladene var det lagt ved flere sitat fra et hefte skrevet av Erich Dwinger "Wille und

205 NA, T314, rull 1559. Befehl für den Einsatz der Eisenbahn pionere, Festungsbaueinheiten und O.T. bei Feindangriff. 1.10.1942.

206 NA, T314, rull 1559. Befehl für den Einsatz der Eisenbahn pionere, Festungsbaueinheiten und O.T. bei Feindangriff. 1.10.1942.

207 RA, OT EG Wiking, E3, nr. 1420/20, eske 0047, nr. 5155, Organisation Todt Einsatzgruppe Wiking, Az: A I/1360-3443/44. O.U., den 24. januar 1944.

Macht" (1943). Han påpekte her at begrepet "Untermenschen" ikke lenger var brukbart. Ifølge Dwinger var det såkalte "Herrenstandpunkt" alltid falskt, og med en slik primitivisering av det russiske problem ville en overhodet ikke komme videre.²⁰⁹ Dette var en oppsiktsvekkende holdning fra tysk side. Men det er ingenting i dette materialet fra OT som tyder på at det ble tatt hensyn til innholdet i disse flygebladene. Antakelig var årsaken at bladene kom særlig lenge etter at retningslinjene for behandlingen av sovjetiske krigsfanger både i Norge, andre okkuperte områder og i Tyskland var vedtatt. Med tanke på forholdet mellom OT og Wehrmacht, som tidvis var preget av uenighet vedrørende sovjetiske krigsfanger og deres arbeidskraft, var det vel også sannsynlig at Wehrmachtledelsen ikke tok hensyn til oppfordringen fra OT. Det var heller det stadig økende behovet for mer arbeidskraft som var i fokus.

I det såkalte "Arbeitseinsatzprogramm" ga OT i midten av februar 1943 en oversikt over hvor mange krigsfanger det var behov for dette året. Ved bygg av festningsanlegg i Alta, Narvik, Mo i Rana, Trondheim, Bergen og Kristiansand var det behov for 6500 mann. Til veibygging i Kirkenes, Porsanger, Nordreisa og Narvik trengte OT 3500 mann. Prosjektet med jernbaneutbyggingen hadde det største behovet for arbeidskraft. Ved strekningene Fauske-Korsnes og Mo-Fauske var det kalkulert med en arbeidsstyrke på 24 000 mann. Dette viser at behovet totalt var på 34 000 mann. Ifølge OT var antallet krigsfanger i arbeid i midten av september 1943 på 31 330 mann, og de antok at antallet ville være på 47 250 mann til våren 1944.²¹⁰ Behovet for arbeidskraft til Nordlandsbanen var enormt, og i januar 1944 meddelte OT-ledelsen i Berlin at det ikke var mulig å følge de opprinnelige planene i det omfang som var forutsatt. I et forsøk på å få

208 RA, OT EG Wiking, E3, nr. 1420/20, eske 0047, nr. 5155, Organisation Todt Einsatzgruppe Wiking, A I-1360-3818/44. Oslo, den 6. März 1944.

209 RA, OT EG Wiking, E3, nr. 1420/20, eske 0047, nr. 5155, Organisation Todt Einsatzgruppe Wiking, A I-1360-3818/44. Oslo, den 6. März 1944. De to flygebladene er lagt ved som vedlegg til dokumentet fra 6. mars 1944.

210 RA, OT, EG Wiking 1941-45. Bedarfsmittlung. 25.IX.43.

overført flere krigsfanger, forhandlet Oberbaurat Henne med sjefen for Krigsfangevesenet i OKW. Men resultatet av dette var lik null. I beste fall var det muligheter for å overføre 3000 krigsfanger fra AOK Lappland til Norge, slik at i det minste veiforbindelsen Grense-Jakobselv og Linahamari kunne fullføres.²¹¹ I slutten av mai 1944 meddelte generalfullmektig for arbeidsinnsats, Fritz Sauckel, i et notat til Reichsminister og sjefen for Reichskanzlei i Berlin at en større mengde sovjetiske krigsfanger skulle sendes til Norge. Hittil dette året var 2700 krigsfanger sendt til Norge og ifølge OKW, sjefen for krigsfangevesenet, skulle ytterligere 1350 fanger transporteres den 30. mai. Ifølge Sauckel var de resterende 11 000 krigsfangene det var behov for, klare for utsortering i Wehrkreis II. Sjefen for krigsfangevesenet hadde imidlertid meddelt at helsetilstanden til disse krigsfangene var så elendig, at de først ville være klare for transport innen 3–4 uker. På grunn av dette var det ikke mulig å etterkomme Generalfeldmarschall Keitels (OKW) ordre om å stille 15 000 sovjetiske krigsfanger til disposisjon for arbeidsinnsats i Norge. Når det gjaldt ansvaret for krigsfangene som var underordnet OT i Norge, hadde organisasjonen myndighet til å ta avgjørelser som angikk arbeidsinnsatsen. I den tyske redegjørelsen fra 1945 ble det påpekt at: "Die OT hatte den Arbeitseinsatz sämtlicher ihr unterstellten verstärkten Kgf.Arb.Btl und Luftwaffen-Bau-Btl. selbständig zu bestimmen".²¹² Arbeidsinnsatsen var altså OTs ansvar i de ulike bataljonene.

Med tanke på arbeidsforholdene for krigsfangene i de ulike arbeids- og byggebataljonene var naturlig nok forholdet mellom fanger og byggeledere anstrengt. Krigsfangene hadde i alminnelighet ikke interesse for oppgavene til den enkelte Oberbauleitung. Krigsfangenes holdning var at sikkerhet mot ulykker skulle gå foran arbeidsytelsen, noe den tyske ledelsens krav til effektivitet ikke alltid tok hensyn til.²¹³

211 RA, OT EG Wiking, E3, Abschrift. OT-Zentrale Der Leiter. Berlin, den 15. Januar 1944.

212 RA, DOBN, eske 0008, Wervaltung alliierter Kgf. 4.9.1945.

213 Petersen, *Hitlers Polar Eisenbahn...*, s. 162.

Oberbauleitung var mest opptatt av å få ferdig arbeidsoppdragene og valgte heller å forsøke å skaffe mer arbeidskraft om det oppstod problemer med arbeidsinnsatsen til krigsfangene.

Et godt samarbeid mellom Wehrmacht og OT var avgjørende for gjennomføringen av arbeidsoppdragene i Norge. Til tross for at Wehrmachts offiserer gjerne hadde problemer med å akseptere OTs offiserer, ser det ut til at samarbeidet fungerte bra. Bortsett fra noe vanskeligheter med organiseringen av arbeidet ved enkelte anlegg, hadde de ulike avdelinger forståelse for hverandres arbeidsoppgaver. Et eksempel på at samarbeidet mellom Wehrmacht og OT kunne fungere meget godt, var Fauske-området. Her bidro Wehrmacht med kjøretøy, arbeidskraft, forpleining og innkvartering av OT-personale inntil Oberbauleitung Fauske fikk ordnet dette selv. Fra Bezirkskommandantens side ble det påpekt at et godt samarbeid med OT forutsatte at bataljonkommandantene og byggeledelsen ikke var uenige. Enhver uoverensstemmelse skulle meldes til Bezirkskommandanten, slik at eventuelle problemer kunne ryddes av veien. Bezirkskommandanten fremhevet dessuten at innsatsen til OT hadde et fullstendig frivillig grunnlag, og at organisasjonen utelukkende skulle legge forholdene til rette for Wehrmacht.²¹⁴ For de ulike byggeledelsene kunne nok en slik holdning være en kilde til konflikt.

De ulike "Bauleitung" (byggeledelse) som tilhørte OT hadde kontrollen med kontrakteringen av ulike firmaer som ble tildelt arbeidsoppgaver av organisasjonen. Dette gjaldt som oftest tyske, norske og danske firmaer. I den norske etterretningsrapporten om OT nevnes ofte følgende firmanavn: Wayes & Freytag som arbeidet ved ulike installasjoner i Trøndelag, A/S Konstruktion som arbeidet ved Nordlandsbanen og ikke minst det tyske bygningsfirmaet A/G Cyklop som hadde hovedkontor i Samfunnshuset i Henrik Ibsensgate i Oslo. Dette firmaet hadde overtatt en rekke mindre tyske byggefirmaer og fikk etter hvert stor frihet og

---

214 RA, OT EG Wiking 1941-45. Abschrift. Kgf.Bez.Kommandant Norwegen. Az.Ia Nr. 2/2255/43. O.U.,den 10.8.43.

uavhengighet innen byggevirksomheten. Etter all sannsynlighet hadde firmaet direkte kontakt med ministeriet für Bewaffung und Munition i Berlin.²¹⁵ En slik uformell kontakt mellom firmaet og ministeriet faller inn i det samme "polykratiske" mønster som preget det tyske politiske systemet.

Den økonomiske betydningen av slavearbeidet for Norge er et emne som er lite undersøkt innen norsk okkupasjonshistorie. Vi vet at landet mottok netto investeringer fra okkupasjonsmakten og en gratis arbeidsstokk på 150 000, så forestillingen om "hva krigen kostet Norge" er moden for revisjon. Flere spørsmål er verdt en ny undersøkelse. Et spørsmål er hvilke virkninger anleggsarbeidet kunne ha på lokaløkonomien, særlig i de områder hvor lokale firmaer deltok i arbeidet. Et annet spørsmål er den økonomiske betydningen av investeringer i anlegg som etter krigen ble brukt av forsvaret. Et tredje spørsmål er betydningen av investeringer i infrastruktur særlig i tilknytning til Nordlandsbanen. Et problem ved sistnevnte tema er tilgangen på arkivmateriale. Dessverre ble en mengde historiske dokumenter fra byggingen av Nordlandsbanen brent. Arkivet var plassert en stund ved hovedkontoret for Nordlandsbanen som lå i Mo i Rana, men hovedstyret i Norges Statsbaner gikk inn for at arkivene skulle tilintetgjøres. Med dette gikk verdifull informasjon om de sovjetiske krigsfangenes arbeid med Nordlandsbanen tapt. Under krigen mottok NSB daglig brev og dokumenter fra OT Nordlandsbahn som ledet anleggsarbeidet. I en artikkel i *Rana Blad* i juli 1987 uttaler tidligere baneinspektør og anleggsbestyrer, Eilif Linjordet, seg om disse arkivene. Ifølge ham inneholdt arkivene blant annet kontraktsforslag og endelige avtaler med firmaer som gjorde gode forretninger med tyskerne. For en del entreprenørselskaper dreide dette seg om millionkontrakter. Linjordet opplyste også at det var en fordel at OT ble engasjert til byggingen av jernbanen fordi den

---

215 RA, High Command Royal Norwegian Forces, Organization Todt in Norway, set-up and main activities, 10. januar 1944.

tyiske hæren gjorde så mange tabber.²¹⁶ Det gis ingen opplysninger her om norske firma brukte sovjetiske krigsfanger som arbeidskraft.

Nordlandsbanen

OTs oppdrag i Norge ble atskilt fra Wehrmachts arbeidsfelt. Den 13. mai 1942 ga Hitler ordren til Albert Speer om Wehrmachts byggevirksomhet i Norge. Med denne "Befehl" ville Hitler gi OT ansvaret for byggingen av Nordlandsbanen, riksvei 50 og ulike festningsanlegg. Oppgaver som delvis var beregnet på Organisation Todt og delvis på byggeavdelinger fra Wehrmacht, var bygging av flyplasser, tørrdokker for større skip og medvirkning i programmet for å øke produksjonen av aluminium og magnesium.²¹⁷ Som vi allerede har vært inne på, hadde Hitler i starten en intensjon om å bygge en sammenhengende jernbanelinje fra Mo til Kirkenes, med forbindelse til Nordreisa–Alta. Han hadde allerede i 1940 uttrykt ønske om å bygge to jernbaner i Norge. En jernbane som knyttet Stavanger og Oslo sammen og en jernbane som gikk helt til arktiske strøk. Jernbanen mellom Trondheim og Narvik skulle sikre transporten av forsyninger til Nordfronten og samtidig frakte malm fra Kiruna. Hitler var overbevist om at denne strekningen kunne bygges ferdig i løpet av to år, og fastholdt samtidig at jernbanen kunne bygges helt til Kirkenes. På samme tid beordret generaloberst Falkenhorst den 21. august 1940 ulike tiltak for å øke produktiviteten ved norske jernbaner.²¹⁸

I tilknytning til general Lists besøk i Norge skrev Wehrmachtbefehlshaber Norwegen, representert ved oberstløytnant Deyhle, "Notizen für Generalfeldmarschall List" datert 14. mars 1942. I dette dokumentet blir vintersikring av Riksvei 50 og arbeidet med fullføring av veforbindelsen mellom Lakselv og Ivalo utpekt som viktige

216 *Rana Blad*, 23. juli 1987.

217 *Expansionsrichtung Nordeuropa. Dokumente zur Nordeuropapolitik des faschistischen deutschen Imperialismus 1939 bis 1945*. Manfred Menger, Fritz Petrick og Wolfgang Wilhelmus. Berlin 1987: 131–132.

218 Milward, *The Facist economy in Norway*, s. 90.

prosjekter. Strekningen frem til Mo, på Nordlandsbanen, var på dette tidspunkt fullført, og ifølge planene skulle strekningen Mo–Fauske være ferdig i slutten av 1943.²¹⁹ Etter reisen i Norge avla general List rapport til Hitler den 25. mars 1942. Han la særlig vekt på at en burde forsterke kystartilleriet, bygge ut riksvei 50 fra Porsangerfjord til Karasjok, og byggingen av jernbanen fra Mo til Kirkenes måtte startes så raskt som mulig under Reichskommissars ledelse. Synspunktene fra List dannet grunnlaget for en rekke “Weisungen”, som senere ble utstedt i løpet av 1942, vedrørende de militære forsvarsverk og retningslinjene for overkommandoen i Norge.²²⁰

Utbyggingen av jernbanen ville kreve en omfattende arbeidsstyrke. OT og representanter fra Armeoberkommando Norwegen forhandlet i juli 1942 om størrelsen på arbeidsstyrken som skulle delta i byggingen av jernbanelinje mellom Kirkenes og Fauske. I dette tallmaterialet er det opplyst at det endelige mål var 300 000 mann for jernbanebygging på denne strekningen. For året 1942 var det planlagt å sette inn totalt 35 000 mann. Disse skulle fordeles på følgende områder; 20 000 mann i området Kirkenes–Nyborg, 5000 mann i området rundt Nordreisa og 10 000 mann i området Narvik–Fauske. Foruten dette ble det også påpekt at Wehrmachtbefehlshaber med alle tilgjengelige midler måtte gi støtte og hjelp til “Wikingprogramm” (OTs byggeprosjekter i Norge).²²¹

Albert Speer hadde ansvaret for rammene for det som ble benevnt som “Wikingprogramm”. I en protokoll fra Hitlers Führerbesprechung i tidsrommet 10.–13. august 1942 ble planene for byggingen av jernbanen i Norge beskrevet.²²²

---

219 BA/MA, RW 39/v.30, Wehrmachtbefehlshaber in Norwegen Ia Nr. 1332/42 g.Kdos, H.Qu., am 14.3.1942.

220 Sverre Kjeldstadli, *Hjemmestyrkene. Hovedtrekk av den militære motstanden under okkupasjonen* (Oslo: 1959), s. 133.

221 BA/MA, RW 39/v.31, AOK Norwegen, Aktenvermerk, Analge 14, 5.7.1942.

222 BA/MA, RW 39/v.31, Geheime Kommandosache, Auszug aus dem Protokoll Über die Führerbesprechung am 10., 11. Und 13.8.1942, Anlage 15.

Ifølge protokollen hadde Reichskommissar Terboven satt frem forslag om å innskrenke byggingen av jernbanelinjen mellom Nordreisa og Nyborg, på grunn av vanskeligheter med å skaffe nok arbeidskraft. Hitler ga likevel klart uttrykk for at byggingen av jernbanelinjer på strekningene Mo–Fauske–Narvik og Nordreisa–Kirkenes, måtte innbefatte delavsnittet Nyborg–Karasjok. Tunnelstrekningene skulle bygges ut der det var mulig og i tillegg skulle det bygges doble jernbanelinjer på såkalte frie strekninger. Generalfeltmarskalk Keitel uttalte i august 1942 at så snart 6000 sovjetiske krigsfanger var inndelt i byggebataljoner, skulle disse bli satt inn i arbeidet med byggingen av jernbanelinjen mellom Mo og Fauske. Videre skulle ytterligere minst 500 mann sendes ukentlig i perioder. Ansvaret for disse ble gitt til ledelsen av OT, ved Henne.²²³

I Nord-Troms og Finnmark var planen at jernbanelinjen skulle legges fra Nordreisa, herfra mot grensen til Finland over Kautokeino og Karasjok, og videre langs Tanaelva til Skippagurra. Her var terrenget geologisk meget vanskelig på grunn av store myrområder. Det ble foretatt inspeksjon av dette terrenget i perioden mai til juli 1942. I dette arbeidet deltok representanter for tyske og østerrikske byggefirmaer, OT-ledelsen i Oslo og OT-sentralen i Berlin.²²⁴ I motsetning til de tyske planene tok norske planer fra før krigen sikte på å føre jernbanen langs kysten med tanke på en tilknytning til fergerutene. Norske myndigheter hadde ikke vedtatt at en slik bane skulle bygges.

OT var opptatt av å skaffe mest mulig arbeidskraft til byggeprosjektene. I 1943 startet Einsatzgruppe Wiking byggingen av Nordlandsbanen. Gjennomføringen av dette enorme prosjektet var imidlertid ikke helt problemfritt. Falkenhorst protesterte mot Hitlers planer, og mente at det ville ta fire til seks år å bygge banen. Etter hans beregning ville de ha behov for 145 000 sovjetiske krigsfanger som

---

223 BA/MA, RW 39/v.31, Geheime Kommandosache, Auszug aus dem Protokoll Über die Führerbesprechung am 10., 11. Und 13.8.1942, Anlage 15.

224 Emilia Denkwicz-Szczepaniak, "Bygging av polarjernbanen sør for Mo i Rana", *Årbok for Rana-B.32*, (1999): 33–37.

arbeidskraft. Han fremhevet også at byggingen ville skape problemer for transport og defensive tiltak i Norge. Hitler gikk derfor med på å utsette starten med arbeidet nord for Tysfjord, men insisterte på at arbeidet mellom Fauske og Drag skulle fortsette så raskt som mulig.²²⁵

Wehrmachtbefehlshaber in Norwegen meddelte i desember 1942 at byggearbeidet var av slett kvalitet på grunn av den kalde årstiden.²²⁶ Fravær av tilstrekkelige mengder råmaterialer, særlig sement, skapte dessuten forsinkelser i arbeidet nord for Mo. Mangel på arbeidskraft var som nevnt et problem, men Hitler hadde flere planer for å løse dette. Først og fremst skulle sovjetiske og jugoslaviske krigsfanger sendes til Norge for å bygge jernbanen. I tiden før februar 1943 gikk Hitlers planer ut på at disse krigsfangene skulle få ekstra matrasjoner for å kunne tåle det arktiske klimaet.²²⁷ Kildene oppgir ikke hvorvidt de økte matrasjonene forbedret arbeidsinnsatsen til fangene i noen særlig grad.

Nord for Mo i Rana var byggevirksomheten omfattende. OT, ved EG Wiking, overtok i 1942 anleggsarbeidet mellom Mo i Rana og Drag. I tillegg arbeidet flere tyske og østerrikske firmaer og ingeniører med dette prosjektet. Strekningen ble delt i to lange avsnitt. Det første avsnittet strakk seg fra Mo til Fauske med en lengde på 173 km. Ansvaret for arbeidet hadde Oberbauleitung Nordlandsbahn Mo i Rana, med kontor på Mo. I september 1942 fikk Bauleitung Nordlandsbahn beskjed om at de var tildelt 9000 krigsfanger. De skulle bli sendt i tre puljer, hver på 3000 mann. Den første i løpet av oktober 1942, deretter i desember og den siste puljen i løpet av mars 1943.²²⁸ På anlegget Mo-Drag arbeidet NSB, 15 tyske og 4 norske byggefirma. I desember 1943 hadde i alt 12 592 personer arbeidsplass her. Av disse var det 8164 krigsfanger, 206 legionærer (medlemmer av NSKK), 2884 nordmenn, 740 tyskere, og 498 andre arbeidere. I den siste gruppen var det

225 Ziemke, *The German Northern Theatre of Operations...*, s. 264 f.

226 BA/MA, RW 39/v.31, Der Wehrmachtbefehlshaber in Norwegen, TB für Dezember 1942, Monatsbericht Dezember III. Nordlandsbahn.

227 Milward, *The Facist economy in Norway*, s. 275.

228 SAT, Ellingsves samling, NSB Nordlandsbanens krigshistorie, Eisenbahnbaukommando Norwegen 6940/42, O.U., den 24.9.1942.

282 polakker, 113 franskmenn, 90 tsjekkere og 17 som tilhørte andre nasjonaliteter.²²⁹ Byggevirkksomheten var omfattende, og arbeidskraften var altså representert ved en rekke nasjonaliteter. Det samme gjaldt avsnittet lenger nord.

Det andre avsnittet var fra Fauske til Drag, og hadde en lengde på 130 km. Avsnittet ble delt mellom Oberbauleitung Fauske og Oberbauleitung Tømmerneset. Det var engasjert 18 tyske og to norske byggefirma ved dette avsnittet. I oktober 1943 var det totalt 7784 personer i arbeid her. Blant disse var det 5515 sovjetiske krigsfanger, 824 OT-arbeidere, 410 OT-personale i Fauske og 370 OT-personale på Tømmerneset. I tillegg hadde 665 tyske soldater tjeneste som vaktkommando her.²³⁰ På grunn av behovet for arbeidskraft ble både mannskaper og flere firma overført fra Nord-Finland og Alta-området til de tre ulike Oberbauleitung på Nordlandsbanen sent på høsten 1944. Store mengder OT-utstyr, mannskap og krigsfanger ble også sendt, via Hamnbukt i Finnmark, til Storsteinnes (Balsfjorden) og Mo i Rana i slutten av oktober 1944.²³¹ På denne tiden ble dessuten alt arbeid på anleggene nord for Torkildseng innstilt, og bare en tredjedel av jernbanelinjen til Drag ble gjort ferdig.²³² Svært mange arbeidere, hvorav det største antallet var krigsfanger, ble sendt til dette området for å arbeide med Nordlandsbanen i 1944. Totalt var det omlag 11 500 sovjetiske, 800 jugoslaviske og 1041 polske krigsfanger på jernbaneanleggene mellom Mo og Finneid. I tillegg til dette var det omlag 8300 sovjetiske krigsfanger på strekningen mellom Finneid og Drag i Tysfjord. Totalt var det på dette tidspunktet over 21 600 krigsfanger som arbeidet ved anleggene i disse områdene. Foruten disse krigsfangene var det stasjonert omlag 14 000 tyske soldater som Wachtkommando, hvis oppdrag var å kontrollere

---

229 RA, OT-Abt. Bahn., E.9, OBL Nordlandbahn, Streckenbesetzung am 3 Dez 1943.

230 RA, OT-Abt. Bahn, E.46, mappe 2, E-OBL Fauske, Stand am 1.10.1943, OBL Narvik II, Stand am 15.11.43.

231 BA/MA, RH/20/20/247, Fernschreiben mit Anschriftenübermittlung, 29.10. 1944.

232 Seidler, *Die Organisation Todt...*, s. 59.

krigsfangenes arbeid på hele linjen fra Mo til Drag. Antallet OT-arbeidere og personale var på 8700 personer i arbeid ved samme strekning.²³³

Veiarbeid og befestninger

Bygging, modernisering og vintervedlikehold av veier var en annen og viktig oppgave for EG Wiking i Norge. Riksvei 50 var naturlig nok den viktigste forbindelsen for militære forsyninger for det tyske Wehrmacht. Det gjaldt forsyninger både for AOK Norwegen og Lapplandsarmeen i Finland. I Lagebericht nr.20 fra OKW/WiRüAmt ble det rapportert om den første arbeidsinnsats av sovjetiske krigsfanger. Ifølge rapporten var 2600 krigsfanger ankommet hittil, og 2400 av dem var sendt direkte til Nord-Norge. De skulle arbeide med veibygging og holde veiene fri for snø. Dette gjaldt særlig Riksvei 50 og sideveier til denne.²³⁴ I rapporten for oktober 1941 blir det påpekt at der Wehrwirtschaftsoffizier for sovjetiske krigsfangers innsats uten unntak fremhevet fangenes arbeidsvillighet og arbeidsdyktighet. På dette tidspunktet, 14. november, ble det opplyst at antallet sovjetiske krigsfanger var 2800 av de 15 000 som var "bevilget" til Norge. På grunn av manglende kapasitet til transport var det ikke mulig å sende mer enn to skip i måneden, med omlag 800 fanger på hvert skip.²³⁵

Ifølge Hitlers ordre fra 13. mai 1943 skulle riksvei 50 forbedres med vintersikring til Lakselv, samt en vintersikring av forbindelsen herfra til Eismersstraße (nærmere bestemt Porsangerfjorden). Det ble også bestemt at en generell utbygging av riksvei 50 skulle gjennomføres.²³⁶ Riksvei 50 ga

233 RA, OT-Abt. Bahn, E.46, mappe 2, E-OBL Fauske, Stand am 1.10.1943, OBL Narvik II, Stand am 15.11.43.

234 BA/MA, RW 28/12, Lagebericht Nr.20, Monat September 1941. Oslo 14. oktober 1941.

235 BA/MA, RW 28/12, Lagerbericht Nr.21, Monat Oktober 1941. Oslo 14. november 1941.

236 Manfred Menger, Fritz Petrick og Wolfgang Wilhelmus, *Expansionsrichtung Nordeuropa. Dokumente zur Nordeuropapolitik des faschistischen deutschen Imperialismus 1939 bis 1945* (Berlin: 1987), s. 132.

Wehrmacht store problemer vinterstid. Særlig var det i områdene mellom Kvænangen i Nord-Troms og Kirkenes at værforholdene kunne gjøre det vanskelig å holde veien åpen for trafikk. Det var viktig å holde Kvænangepasset åpent, for å sikre forbindelsen mellom Alta og Narvik.²³⁷ Store deler av kystforsvaret var plassert i området Kvænangen–Kirkenes for å hindre fiendtlige angrep i Porsangerfjorden og Altafjorden, som utgjorde strategisk viktige områder for tyskerne i Finnmark. Tyskerne satte mye krefter inn på å hindre fiendtlige styrker i å nå frem til riksvei 50 gjennom Laksefjorden, Repparfjorden, Revsbotn og Kvænangen. Tre veistrekninger var spesielt viktige for Wehrmacht; Kvænangen og Badderer fjelloverganger, Repparfjord–Kistrand–Karasjok og Alta–Skaidi. Planen var å bygge snøtunneler (overbygg) og snøskjermer av tre for å holde veiene åpne om vinteren. Ved veistrekningen Alta–Skaidi arbeidet omlag 2000 sovjetiske krigsfanger og tyske straffanger. Vaktstyrken var på 152 mann. I hovedsak gikk arbeidet ut på bygging av to snøtunneler med en lengde på totalt 13 595 m (Repparfjell tunnel 8235 m/Hatter tunnel 5300 m) og snøskjermer med en samlet lengde på 66 km.²³⁸ Med tanke på de harde klimatiske forhold i dette området, og behovet for medisinsk hjelp, var dette krevende arbeid.

Byggingen av Atlanterhavsvollen var et annet viktig oppdrag for OT. Generalfeltmarskalk Keitel ga med OKW-Weisung den 14. desember 1941 retningslinjene for arbeidet med kystforsvaret og det endelige målet for en “neuen Westwall”. Han påpekte at Norge stod i fremste rekke hva angikk prioriteringen av kystforsvarets utbygging. Arbeidet skulle fordeles mellom OT og OKH, og arbeidsledelsen skulle pålegges Reichsminister Fritz Todt. OKH, ved Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt innen OKW, fikk ansvaret for anskaffelsen av materielle midler.²³⁹ I januar 1942 ble OT

237 BA/MA, RH/24/71/112, Höheres Kommando LXXI Qu.Nr.74/42 g.Kdos, TB des Quartiermeisters Monat Februar 1942, H.Qu., den 6.3.42.

238 Denkiewicz-Szczepaniak, “Polske OT-tvangsarbeidere ...”, s. 277–278.

239 *Kriegstagesbuch des Oberkommando der Wehrmacht 1942 Teilband II*, Percy E Schramm (Hrsg) (München: 1982), s. 1263–1264.

beordret til å bygge befestninger langs hele Atlanterhavskysten. Frykten for et landgangsforsøk fra de alliertes side, fikk Hitler til å sende store fly-, flåte- og hærstyrker til Norge. Utbyggingen av en rekke militære anlegg, først og fremst kystfestninger og flyplasser, ble fremskyndet på grunn av Hitlers frykt for invasjon. Dette var årsaken til at General List ble sendt til Norge, få dager etter 15. februar 1942, for å undersøke om det tyske "vern" var tilstrekkelig i tilfelle en invasjon. List var opptatt av en forsterking av kystartilleriet og utbygging av festningsverk. Han mente disse burde bygges langs kysten, men også inne i landet langs de viktigste innfallsveiene fra kysten.²⁴⁰

Byggingen av befestningsverk krevde store arbeidsressurser, og arbeidskraften var representert ved flere nasjonaliteter.

Wehrmachtbefehlshaber Norwegen ga den 14. mars 1942 en tilstandsrapport til general List. Her ble det gitt en oversikt over arbeidsstyrken som var satt til bygging av befestninger. Styrken omfattet 5 tyske byggetropper og Luftwaffe hadde ansvaret for deres egen arbeidsstyrke. Det ble også meddelt at 2/3 av de sovjetiske krigsfangene skulle benyttes i området under AOK Norwegen og 1/3 i området under AOK Lappland. I tillegg til dette skulle 3 polske byggebataljoner, 4000 norske fagarbeidere og ytterligere 6000 nordmenn sysselsettes innen befestningsbygg. Til slutt er det nevnt en gruppe på 12 000 fagarbeidere som tilhørte OT. Denne siste gruppen var til dels utenlandsk, det vil si ikke-norsk arbeidskraft, som var stilt til OKWs disposisjon.²⁴¹ Hitler la stor vekt på Lists observasjoner under befaringen i Norge, da han ga Albert Speer i oppdrag å bygge ut festningsverk i Norge. Ifølge OTs tallmateriale var det 12 611 krigsfanger, 6419 nordmenn, 4097 tyskere og 2086 sivile utlendinger i arbeid med Atlanterhavsvollen (Festungs- und Stellungsbau) i juni 1944.²⁴²

---

240 Kjeldstadli, *Hjemmestyrkene...*, s. 132–133.

241 BA/MA, RW 39, Nr.1332/42 g.Kdos. H.Qu. 14.3.1942.

242 BA, Koblenz, Dok.27, R501/EC6/84, Übersicht Über den Angestellten- und Arbeitseinsatz der Einsatzgruppe Wiking.

Hitlers liste over byggeforetak i Norge var også bygging av bombesikre ubåt-bunkere i Trondheim og Bergen, samt bygging av en tørrdokk for de største skipstypene. Den tyske marineadministrasjonen fikk ansvaret for å bygge basen i Bergen, og OT fikk oppdraget i Trondheim. De første avdelingene fra Organisasjon Todt ankom sommeren 1940, og fikk i oppdrag å starte byggingen av ubåt-bunkere i Trondheim. Disse første avdelingene fra OT utgjorde senere kjernen som EG Wiking ble organisert etter.²⁴³ Lederen for EG Wiking, Henne, fremla den 5. juli 1942 planene for arbeidsinnsatsen med ubåt-bunkere og tørrdokk i Trondheim. Samlet sett skulle 8100 mann settes i arbeid her, men foreløpig sysselsatte "Programm Wiking" 4300 mann i Trondheim.²⁴⁴ Byggingen av ubåt-basen i Nyhavna i Trondheim fra høsten 1942 var det største prosjektet og svært kostbart. Det tyske firmaet Sager & Wärner deltok i arbeidet med bunkeren, og OT hadde store lager på sørsiden av området der bunkeren ble bygd. Nordmenn var også engasjert i dette prosjektet, og en stor del av disse var kleddt i uniformer fra OT.²⁴⁵ Den 24. juli 1943 foretok amerikanske Flying Fortress angrep på ubåtbasen i Trondheim. Tre ubåt-verksteder ble ødelagt og tre andre skadet. Det ble ikke gjort forsøk på å angripe ubåtbunkerne, fordi bombene ikke hadde tilstrekkelig kraft for betongdekket.²⁴⁶ Like før krigens slutt var det rundt 800 sovjetiske krigsfanger som arbeidet med ubåtbasen i Trondheim.

I arkivene til fylkesmannen i Finnmark og Troms viser flere dokumenter at OT ikke tok hensyn til befolkningen når det tok kontroll over områder og materiell. I et telegram den 29. september 1942 til RK Dienststelle Kirkenes, ble det påpekt at lensmannen i Nesseby hadde meldt at organisasjonen Todt tok i bruk områder uten overenskomst med grunneier eller vanlig formell rekvisisjon via lensmannen. Lensmannen ba derfor om

---

243 Seidler, *Die Organisation Todt...*, s. 54–55.

244 BA/MA, AOK, Norwegen, Aktenvermerk, Anlage 14, 5.7.1942.

245 RA, High Command Royal Norwegian Forces, Organization Todt in Norway, set-up and main activities, 10. januar 1944.

246 Kjeldstadli, *Hjemmestyrkene...*, s. 204.

at OT måtte informeres om den korrekte fremgangsmåten.²⁴⁷ Det gis ikke noen informasjon om utfallet av denne saken. Fylkesmannen i Troms sendte en liknende forespørsel til næringsdepartementets avdeling for industriforsyning om OTs byggevirkosomhet i Troms fylke. Vedrørende spørsmål om byggetillatelse i fylket skrev fylkesmannen at Rikskommissariatets avdeling ved Baurat Vogel fra OT hadde begynt å beslaglegge materialer som var brukt til hus, fartøyer og andre formål uten tillatelse. Fylkesmannen påpekte at denne typen ulovlig bygging og ulovlige reparasjoner hadde foregått i ganske stor utstrekning i fylket, derfor ønsket han å få vite hvordan næringsdepartementet stilte seg til Rikskommissariatets forholdsregler i dette tilfelle.²⁴⁸ Det finnes ingen dokumenter i arkivet til Fylkesmannen i Troms som tyder på at disse henvendelsene ble besvart, så OT stod sannsynligvis nokså fritt med hensyn til å tilegne seg områder og materiell som tilhørte nordmenn.

Organisation Todts leire i Norge

I listen over Stalagene og tilhørende leire i Norge fra 1. april 1945, er bare fem leirer merket med "O.T. Lager". Dette var O.T. Ob.Bauleitung i Bergen, med 1635 krigsfanger som sorterte under Stalag 303 (Lillehammer). De fire andre leirene tilhørte Stalag 330 (Beisfjord/Narvik). Disse leirene var O.T. Bau D. i Bogen med 359 krigsfanger, O.T. Gruppe Wiking i Ramsund med 183 krigsfanger, O.T.-Lager i Lyngseidet med 270 krigsfanger og O.T. Lager i Djupvik med 150 krigsfanger.²⁴⁹ Antallet krigsfanger i disse fem O.T.-leirene var imidlertid bare 2597 ved frigjøringen, og antallet krigsfanger som tilhørte OT var uten tvil betraktelig høyere enn dette. De øvrige krigsfangeleirene på denne listen ble oppført med det militære tjenestested eller den divisjon de tilhørte. Det er ikke gitt noen nærmere opplysninger om hvilke avdelinger disse arbeidsbataljonene var tilknyttet, og antallet

247 SAT, Arkiv Fylkesmannen i Finnmark, H-kopibok nr. 212, Telegram utg.H, 29.9.1942.

248 SAT, Fylkesmannen i Troms, H-kopibok nr 85, 4.6.-31.8.1943.

249 RA, DOBN, eske 0008, Verwaltung alliiertes Kgf.

krigsfanger i disse bataljonene er noe lavt. En forklaring kan være at de krigsfangene Hitler "bevilget" i en ordre den 22. mars 1944²⁵⁰ ble sendt direkte til de leirene som tilhørte Wehrmacht, mens OT hadde ansvaret for byggeprosjektene. I dette tilfellet er det mest sannsynlig at OT hadde det overordnede ansvaret for krigsfangenens arbeidsinnsats og Wehrmacht for bevoktningen. Derfor var en stor del av krigsfangene ikke plassert i egne O.T.-leire.

I rapporten til den norske etterretningstjenesten i Storbritannia ble det opplyst at 30 000 mann var sysselsatt av OT.²⁵¹ Det er ikke angitt hvorvidt dette var krigsfanger eller annet personell. Denne rapporten må imidlertid betraktes som et noe usikkert kildemateriale, da store deler av tallmaterialet avviker fra hva som faktisk var tilfelle. Det påpekes dessuten i rapporten at informantene i mange tilfeller ikke var sikre på hvorvidt troppene de hadde observert tilhørte OT eller ikke. Årsaken til dette var at hele kompanier med tyske soldater i enkelte tilfeller kunne bli tildelt arbeidsoppgaver ved flyplasser eller veier i stedet for oppgaver i leirene. Informantene kan ha sett disse i arbeid og rapportert dem som OT-arbeidere, og det samme gjaldt observasjoner av svært mange krigsfanger og utskrevne arbeidere fra Norge eller andre land.²⁵² Dette viser hvor vanskelig det var for den norske etterretningstjenesten å skaffe pålitelig tallmateriale, når de skulle kartlegge OTs virksomhet i Norge. Jeg har likevel valgt å benytte rapporten som kildemateriale i kartleggingen av organisasjonsstrukturen til OT i dette kapitlet. Trolig er det tyskernes redegjørelse fra 1945 og den norsk-sovjetiske krigsfangekommisjonens rapport²⁵³ som gir det sikreste tallmaterialet. I den tyske redegjørelsen blir det gitt en oversikt over beskjeftigelsen til de

250 *Kriegstagesbuch des Oberkommando der Wehrmacht 1940–1945. Der Krieg in Finnland, Norwegen und Dänemark vom 1. Januar–31. März 1944. Nachtrag zu Bd. IV/1*, Percy E Schramm (Frankfurt am Main: 1969), s. 73.

251 RA, High Command Royal Norwegian Forces, Organisation Todt in Norway set-up and main activities, 19. januar 1944.

252 Ibid.

253 UD, Protokoll av 31. januar 1947 over undersøkelser som er foretatt av den norsk-sovjetiske krigsfangekommisjon om forholdene for de sovjetiske krigsfanger i Norge og deres arbeid i krigsårene 1941–45.

ulike arbeidsbataljonene. Denne viser at de fleste arbeidsbataljonene arbeidet ved OTs største prosjekt i Norge, Nordlandsbanen. I tillegg til dette var bataljonene benyttet til arbeidet med byggingen av festningsverk ved "Lyngen sjø- og landfront".²⁵⁴

Sivile tvangsforflyttede sovjetiske arbeidere

Foruten de sovjetiske krigsfangene, ble også sivile tvangsforflyttede sovjetiske arbeidere benyttet som arbeidskraft av OT i Norge. Sivile sovjetiske arbeidere ble som nevnt (jf. kap. 1) kalt "Ostarbeiter" eller "Fremdarbeiter". Antakelig var forskjellen på disse to gruppene at den sistnevnte var ikke-sovjetisk arbeidskraft. Likheten var trolig at de begge var *sivil* arbeidskraft, enten frivillig eller tvangsutskrevet. Både Headquarters allied land forces Norway og Repartrieringskontoret i Oslo oppga at det befant seg 84 000 sovjetiske krigsfanger i Norge i 1945. Omlag 9000 av disse var *displaced persons* som var "Ostarbeiter" og et fåtall "Fremdarbeiter".²⁵⁵ Betegnelsen "Ausländer" skulle ikke benyttes på arbeidere som tilhørte fremmede nasjoner innen OT, fordi dette var ikke en egnet kollektivbetegnelse. Derfor ble betegnelsen "Fremdländer" benyttet på franske, belgiske, hollandske, danske, norske og nederlandske arbeidere.²⁵⁶ I dokumentene til RKN benyttet de likevel betegnelse "Ausländischer Arbeitskräfte" og "Kriegsgefangene" i en oversikt over antallet arbeidere ved Wehrmacht og OT i januar 1943.²⁵⁷ I juli 1944 ble betegnelsen "Ausländische Arbeitskräfte" brukt i en liste over samtlige utenlandske arbeidere, også de slaviske, som tilhørte Bereich DAF-

---

254 RA, DOBN, eske 0008, Wervaltung alliiertes Kgf. 4.9.1945.

255 RA, Kontoret for flyktninge- og fangespørsmål, eske 0417. Flyktninge- og fangedirektoratet: Final Report of Prisoner of War Executive, Headquarters allied land forces Norway, Oslo 14.12.45.

256 Seidler, *Die Organisation Todt...*, s. 133.

257 BA, Berlin: R 83, FC 3256, Abschrift, Gruppe Arbeitseinsatz II-Aso/I 103a2 Ge/LW. 18.1.1943.

Landesgruppenverwaltung (Die Deutsche Arbeitsfront) under RKN.²⁵⁸ Dette viser at RKN var lite opptatt av å skille de ulike nasjonaliteter blant de utenlandske arbeiderne.

Foruten Wehrmacht og OT var det to andre store tyske "arbeidsgivere" i Norge. Disse to var AS Nordag (Nordische Aluminiumgesellschaft) og I.G. Farbenindustrie. I en rapport datert 13. mai 1943 gir Abteilung Arbeit und Sozialwesen ved Reichskommissariat informasjon om innsatsen til utenlandsk arbeidskraft innen OT og de to nevnte selskapene. I de siste ukene var det ankommet 2400 østarbeidere og 1400 franske arbeidere til OT, Nordag og IG-Farben. Det ble påpekt at en stor andel av disse var fagarbeidere. Ved byggeplassene til Nordag og IG-Farben var det dessuten ankommet 300 franskmenn, 150 hollendere og 120 protektorat-tilhørende. OT hadde også mottatt 200 danske fagarbeidere.²⁵⁹ Til Nordags bedrifter i Årdal ble det importert arbeidskraft fra Sovjetunionen, Frankrike, Danmark, Hellas og Sveits. Samtlige var sivile arbeidere, de fleste tvangssendt til Norge. Etter beregninger som ble foretatt, utgjorde de sovjetiske sivile arbeidere det største antallet med 1600 mann i Årdal. Foruten dette var det 700 franske og 200 danske arbeidere her. Den samlede arbeidsstyrken ved byggeplassene i Årdal lar seg ikke fastslå eksakt, men på det meste var det antakelig mer enn 6000 arbeidere her. For tyskerne var de sovjetiske arbeiderne "en torn i øyet". Østarbeiderne var dyktige og fant seg tilsynelatende til rette under de omstendighetene som rådde ved byggeplassene.²⁶⁰ Det ser også ut til at sivile sovjetiske tvangsarbeidere etablerte kontakt med sivilbefolkningen i Årdal.

De sivile sovjetiske tvangsarbeiderne ble sendt til Norge med skip. Reiseruten var den samme som for krigsfangene. Transportlistene til Wehrmachtbefehlshaber Norwegen viser blant annet at skipet *Mar del Plata* gikk fra Stettin til Oslo den

---

258 BA, Berlin, R 83, FC 3256, An Die Deutsche Arbeitsfront Amt für Arbeitseinsatz z.Hd. von Reichamtsleiter Mende, Oslo den.1.7.1944.

259 BA, Berlin, R 83, FC 3256, Abtlg. Arbeit und Sozialwesen, II A.So I 611a, Bericht. Oslo 13.05.1943.

260 *Bergens Arbeiderblad*, 13. juni 1945.

24. mars 1943, med 1000 "Russ. Zivilarbeiter". Foruten disse var det ombord 99 personer som tilhørte OT. Ifølge månedsrapporten for mars 1943 ble disse sovjetiske sivile arbeiderne sendt videre enten til Trondheim eller Nord-Norge.²⁶¹ I løpet av krigsårene økte stadig behovet for sivil arbeidskraft. I transportlistene til AOK Norwegen ble det i månedsrapporten for mars 1944 fremsatt et ønske om flere arbeidere til Polargebiet. Det var Generalbevollmächtigte für das Arbeits Einsatz som fremsatte en henstilling om å få overført 1000 kvinnelige nord-russiske arbeidere (Nord-russinnen), til disposisjon i Polargebiet.²⁶² I AOK Norwegens månedsrapport for mai 1944 blir det opplyst at Wehrmachtbefehlshaber Norwegen avslo denne anmodningen, fordi det var for liten tilgang på østarbeidere.²⁶³

I Norge var det blant annet en kvinneleir i Svolvær i Lofoten. I mai 1945 befant det seg i alt 178 russiske kvinner og fire små barn i denne leiren. Kvinnene var tvangssendt hit fra okkuperte områder i Sovjetunionen for å arbeide på hermetikk- og fiskefiletfabrikker. De var i alderen 16–20 da de ble sendt til Norge, og de fire barna ble født her i løpet av krigsårene. Ifølge opplysninger som ble gitt av befolkningen i området til avsnittssjefen i Narvik, fikk kvinnene tilfredsstillende forpleining og innkvartering. De ble imidlertid nektet enhver kontakt med nordmenn i området. Etter avsnittssjefens hygieniske inspeksjon av denne leiren den 6. mai 1945, var hans konklusjon at den var meget tilfredsstillende. Det eneste som burde ordnes raskt, var bedre fottøy til kvinnene.²⁶⁴ På grunnlag av dette ser det ut til at de kvinnelige russiske tvangsarbeiderne fikk bedre behandling og levde under bedre forhold enn de fleste sovjetiske krigsfangene i andre leire. Det kan ha sammenheng med den spesielle tyske leirledelsen i kvinneleiren. På samme måte som leirforholdene

261 BA/MA, RW 39, Abt.T.O.(Ia), Monatsbericht März 1943, 4.4.1943.

262 BA/MA, RW 39/191, AOK Norwegen, Tätigkeitsbericht für den Monat März 1944, O.Qu./Qu.2 429/44 geh. O.U. 3.april 1944.

263 BA/MA, RW 39/191, AOK Norwegen, Tätigkeitsbericht Mai 1944, O.Qu./Qu.2 Nr.700/44 geh. O.U. 3.juni 1944.

264 Ofoten Museum: Politroppene fra Sverige, Ex-russiske krigsfanger, krigsfangeleire, Displaced Persons 28. mars–22. september 1945.

for de sovjetiske krigsfangene varierte fra sted til sted etter leirledelsens holdning, er det mulig at dette også var tilfellet når det gjaldt kvinneleirene. I tillegg til leiren i Lofoten hentet tyskerne blant annet folk helt fra Ukraina til filetproduksjon i Bodø og Hammerfest. I Bodø arbeidet over 1 200 kvinner og menn ved filetanlegget på Langestrand. Ifølge repatrieringslistene var det her 792 mannlige og 160 kvinnelige tvangsarbeidere, samt 51 barn født 1944–45. Bare en håndfull av disse tvangsarbeiderne var født utenfor Ukraina.²⁶⁵ Generelt ser det ut til at de sivile arbeidere innen OT har hatt bedre livsvilkår enn krigsfangene som tilhørte organisasjonen. For mange tvangsarbeidere var OT den beste muligheten til å overleve krig, forfølgelse og utryddelse. De sovjetiske sivile tvangsarbeiderne utgjorde den største gruppen av denne kategorien innenfor OT i Tyskland og de okkuperte områdene.

---

265 Opplysninger mottatt fra Martinius Hauglid.

Kapittel 5

Repatriering

Prinsippene for all repatriering av krigsfanger ble vedtatt ved Jalta-konferansen i februar 1945. Britiske og amerikanske myndigheter forpliktet seg til å repatriere alle sovjetborgere som hadde havnet i deres varetekt under befrielsen av Europa. Bestemmelsene i avtalen la også grunnlaget for arbeidet med repatrieringen av sovjetiske krigsfanger fra Norge. Den russiske historikeren Viktor N. Zemskov antar at det var flere hundre tusen sovjetiske borgere som av ulike grunner valgte å ikke reise tilbake til Sovjetunionen.²⁶⁶ Våren 1945 ble krigsfangene klar over at hvis det først ble bevist at de var sovjetborgere, ville de bli sendt hjem enten de ville eller ikke. Hvis de av frykt for represalier ønsket å bli i Storbritannia eller USA, var deres eneste håp å overbevise britene om at de ikke var sovjetiske borgere. Dette var et komplisert spørsmål, og det var en avgjørende meningsforskjell mellom Sovjetunionen og andre land om hva en sovjetborger egentlig var.²⁶⁷

---

266 V.N. Zemskov, "K voprosu o repatriacii sovetskich grazdan 1941–1955" [Problemene ved repatrieringen av de sovjetiske borgere 1944–1951], *Istoriya SSSR*, nr. 4 (1990): 13.

267 Nicholas Bethell, *Den siste hemmelighet* (Oslo: 1975), s. 47. Britene og amerikanerne hadde ikke anerkjent de sovjetiske landvinningene i 1939 og 1940: Vest-Ukraina, det vestlige Hvite-Russland og østersjøstatene Litauen, Latvia og Estland. De anså derfor ikke folk fra disse områdene som sovjetiske borgere.

Norsk politikk og repatrieringsspørsmålet

På et tidlig tidspunkt under krigen ble det klart at mange land ville få meget store administrative oppgaver i tilknytning til de ulike grupper av fanger, flyktninger og "displaced persons". Ansvar for den sistnevnte gruppen i Norge ble overtatt av sosialdepartementet, og de alliertes oppgave var å sørge for deres hjemtransport.²⁶⁸ Ved kgl. resolusjon av 21. juli 1944 ble det opprettet et særskilt kontor i Sosialdepartementet ved London-regjeringen som skulle overta det administrative ansvaret for saker vedrørende flyktninger, displaced persons og andre.²⁶⁹ Sosialdepartementets Kontor for Flyktninger og displaced persons, eller R-kontoret (Repatrieringskontoret), skulle ta seg av disse arbeidsoppgavene. Arbeidsoppgavene økte stadig i omfang, og kort tid før frigjøringen av Norge arbeidet omkring 25 funksjonærer ved kontoret i London.²⁷⁰ Ved frigjøringen tok Sosialdepartementets (R-kontorets) representanter og militære styrker, sendt fra Storbritannia og Sverige til Norge, kontakt med folk som var valgt av hjemmefrontens ledelse til å delta i arbeidet med *displaced*

268 I regi av Londonregjeringen oppnevnte Sosialdepartementet i april 1944 i samråd med andre interesserte departementer en komité med følgende mandat: 1) Å utarbeide planer for ivaretaking og hjembringelse av de norske fanger fra tysk eller tyskokkupert område. 2) Å utarbeide planer for ivaretaking og hjemsendelse av allierte lands borgere som ved vårt lands frigjøring befinner seg i Norge. Jf. *Den norske regjerings virksomhet. Fra 9. april 1940 til 22. juni 1945.*

Undersøkelseskommissjonen av 1945. Departementenes meldinger. Oslo 1948: 317.

269 RA, Flyktnings-og fangedirektoratet, E 0059, Foreløpig oversikt over Flyktnings-og Fagedirektoratet medio mars 1946, Kgl.resolusjon av 21.juli 1944.

270 *Den norske regjerings virksomhet. Fra 9. april 1940 til 22. juni 1945. Undersøkelseskommissjonen av 1945. Departementenes meldinger.* Oslo 1948: 317. R-kontorets overordnede ansvar innebar: 1) Prinsipielle repatrieringsspørsmål, 2) Prinsipielle repatrieringsspørsmål vedrørende displaced persons, 3) Internasjonale forbindelser (UNRRA, den internasjonale guvermentale flyktningskomité), 4) Shippingspørsmål når det gjelder hjemtransport til Norge, 5) Flyktingekontoret i Sverige, 6) Forbindelse med repatrieringsmyndighetene i utlandet, 7) Ettersøking etter nordmenn i Tyskland. Jf. RA, flyktnings-og fagedirektoratet, E 0059, Foreløpig oversikt over Flyktnings-og Fagedirektoratet medio mars 1946.

persons og flyktninger. Sosialdepartementet sendte den 9. mai en kunngjøring over London radio. De ga her informasjon om sine arbeidsoppgaver og fullmakter til å kreve deltakelse fra offentlige og kommunale myndigheter i Norge. Videre påpekte de fylkesmennenes ansvar, samt at utlendinger av alliert nasjonalitet skulle gis hjelp og støtte som om de var nordmenn. For å unngå problemer ble det presisert at folk måtte holde seg i ro og ikke reise hjem på egen hånd, fordi dette kunne skape vanskeligheter og forsinke hjemreisen. Det skulle vise seg at de problemer som først ble tatt opp til løsning og som presset mest på, var plassering av *displaced persons* i leire og mottagelsen av hjemvendte nordmenn. *displaced persons* ble fordelt på leire i Østfold, Vestfold, Bergensdistriktet, Trondheimsdistriktet, Mosjøen, Narvik og Tromsø.²⁷¹ I løpet av høsten 1945 ble samtlige DPs i Nord-Norge flyttet til Oslo-sonen, og repatriert herfra.

Det ble opprettet et sentralkontor i Oslo den 15. mai 1945²⁷² som skulle ta seg av de praktiske oppgaver i tilknytning til den kgl.res. av 21.7.1944. Rådmann Sverre Iversen i Sosialdepartementet ba major Kollenborg, major Renolen og major Johnsen om å opprette et eget flyktningekontor. Dette kontoret fikk navnet Statens Flyktningekontor, og R-kontorets representant fikk det administrative ansvaret.²⁷³ Sosialdepartementet nedsatte også en komité i november 1944, for å utarbeide en

---

271 RA, Flyktnings-og fangedirektorater, E 0059, Foreløpig oversikt over Flyktnings-og Fagedirektorateret medio mars 1946. Fordelingen over DP-leire var følgende; Tromsø (Målselv), Narvik (3), Innhaver, Bodø, Mosjøen (4), Bergen, Stavanger, Kristiansand, Porsgrunn, Tønsberg, Holmestrand, Halden, Lianskollen og flere i Oslo. Etter hvert ble en rekke leire etablert i Østfold via de allierte kontakter, og de endelige leire ble anlagt i Moss, Mysen og Trøgstad.

272 RA, Flyktnings-og fangedirektorater, E 0059, Foreløpig oversikt over Flyktnings-og Fagedirektorateret medio mars 1946.

273 Flyktningekontoret ble det praktisk utførende organ innen Norges grenser. Til tross for at en stor andel av Displaced Persons allerede var repatriert før kontoret ble etablert og arbeidsoppgaver tilknyttet disse tilhørte R-kontoret, fikk Kollenbergs kontor ansvaret for repatrieringen av mange av de som var igjen. Jf. RA, flyktnings-og fangedirektorater, E 0059, Foreløpig oversikt over Flyktnings-og Fagedirektorateret medio mars 1946.

administrasjonsplan som skulle gjennomføres ved frigjøringen.²⁷⁴ Komitéens mandat var å komme med et forslag til administrasjonsordning vedrørende *displaced persons* og flyktninger i Norge etter befrielsen, og den skulle gi forslag til bestemmelser om fylkenes og kommunenes oppgaver og forpliktelser i denne sammenheng. I den endelige administrasjonsplanen ble det blant annet bestemt at i den første "militære" periode var den norske distriktskommandosjefen høyeste lokale myndighet i hjelpearbeidet for utlendinger, flyktninger og evakuerte. Når den militære periode var over, skulle ansvaret overlates til fylkesmannen. R-kontorets representant skulle først være rådgiver for og bistå distriktskommandosjefen, deretter fylkesmannen. Siden de ikke kunne forutse hvilket omfang problemene ville få og hva de kunne bestå i, var det ikke hensiktsmessig å utarbeide detaljerte instruksjoner for de lokale myndigheter. Det ble derfor nødvendig med kortfattede instruksjoner og generelle fullmakter, og både departementet og de lokale myndigheter skulle ha betydelig handlefrihet.²⁷⁵ Sosialdepartementets ønske om en betydelig handlefrihet lå til grunn for de bestemmelser som etter hvert ble utferdiget i statsråd. Ved provisorisk anordning av 28. mars 1945 ble det gjennomført plikt for offentlige og kommunale myndigheter til å medvirke i arbeidet for hjelp til, og hjemsendelse av, utlendinger og flyktninger. Samme dag ble Sosialdepartementet ved kgl. resolusjon gitt myndighet til å utferdige forskriftene til anordningen.²⁷⁶ Beretning for tiden 8. mai til 25. juni 1945 viser at den nye sentraladministrasjonen i Oslo hadde svært vanskelige arbeidsforhold. Det lyktes likevel på kort tid å bygge opp et landsomfattende administrasjonsapparat som sørget for hjelp og kontrollerte sivile utlendinger og evakuerte i Norge. Planer lagt under krigen ga retningslinjer til både lokal

274 *Den norske regjerings virksomhet. Fra 9. april 1940 til 22. juni 1945. Undersøkelseskommissjonen av 1945. Departementenes meldinger.* Oslo 1948: 330.

275 *Den norske regjerings virksomhet. Fra 9. april 1940 til 22. juni 1945. Undersøkelseskommissjonen av 1945. Departementenes meldinger.* Oslo 1948: 331–332.

administrasjon i Norge og ulike repatrieringsmyndigheter i utlandet. En del danske arbeidere ble sendt hjem få dager etter frigjøringen, men på dette tidspunktet var det ikke mulig å repatriere utlendingene som Sosialdepartementet hadde ansvaret for. Transportnettene fungerte fremdeles ikke godt nok og var dessuten beslaglagt til militære formål.²⁷⁷

Etter ordre fra sovjetiske myndigheter skulle samtlige sovjetiske statsborgere bli behandlet som krigsfanger og inndeles etter fire kategorier. Første kategori var sovjetiske statsborgere som ble tatt som krigsfanger av tyskerne. Den andre kategorien var østarbeidere. Tredje kategori var "Vlasov-russere" og "Hilfswillige". Den siste kategorien var sovjetiske kvinner.²⁷⁸ Myndighetene fant det ikke betenkkelig å plassere de tre første kategoriene i samme leir. I leiren ved Beisfjord i Narvik opplyste tillitsmannen at det befant seg omlag 500 "Vlasov-russere" uten at det førte til noen kontroverser. De øvrige utlendinger skulle plasseres i leire for *displaced persons*. Utlendinger som beviselig hadde stilt seg frivillig til disposisjon for de tyske myndigheter, for eksempel OT, ble ikke betraktet som *displaced persons*. De skulle behandles som krigsfanger og eventuelt plasseres sammen med tyskerne.²⁷⁹ Det var klart at det kunne oppstå vanskeligheter i arbeidet med å gruppere de forskjellige utlendingene. Det ble enighet om at samtlige land skulle sende egne representanter til Norge for å hjelpe til med å løse problemene med tvangsflyttede utlendinger.²⁸⁰

276 Sosialdepartementet bemerket i sin innstilling til statsråd 28. mars 1945 at departementet var forberedt på i noen grad å måtte assistere de allierte militære myndigheter i oppgaven vedrørende allierte krigsfanger som ble befridd. For at dette skulle gjennomføres på best mulig vis, var man avhengig av at det lyktes å organisere arbeidet ved lokale organer på en hensiktsmessig måte. Man antok også at overgangstiden etter tysk kapitulasjon ville by på mange administrative vanskeligheter med hensyn til repatrieringen. Jf. Innstilling fra Sosialdepartementet til statsråd 28. mars 1945.

277 *Den norske regjeringens virksomhet. Fra 9. april 1940 til 22. juni 1945. Undersøkelseskommissjonen av 1945. Departementenes meldinger.* Oslo 1948: 336.

278 OM, Nord-Hålogaland infanteriregiment nr. 15, Distriktskommando Nordland, Journal nr. 1290. Narvik 22. mai 1945.

279 Ibid.

Norske myndigheter og samarbeidet med SHAEF

Forberedelsene og gjennomføringen av repatrieringen bød på problemer for både norske og allierte myndigheter. Ikke minst gjaldt dette ressurser til selve hjelpearbeidet, kategorisering av krigsfanger og *displaced persons*, fordeling av ansvar og arbeidsmengde som følge av kategoriseringen, samt samarbeid med sovjetiske representanter i repatrieringsarbeidet.

Vestlige myndigheter ønsket å unngå at repatrieringen skulle skape unødig konflikt med Sovjetunionen. I hvor stor grad var norske myndigheter styrt av et slikt ønske om å vise samarbeidsvilje i arbeidet med repatrieringen av de sovjetiske krigsfangene fra Norge?

Organiseringen og ansvarsforholdet mellom norske og allierte myndigheter i tilknytning til arbeidet med gjennomføringen av repatrieringen vil kunne gi viktige svar her. Frigjøringen av krigsfangene i Norge var nødt til å skje i nært samarbeid med våre allierte, og følgelig ble repatrieringen ikke et norsk foretagende alene.

I tråd med administrasjons- og jurisdiksjonsavtalen mellom Norge, Storbritannia og USA opprettet generalmajor Oscar Strugstad den 2. desember 1943 en militærmisjon, og tok straks kontakt med de allierte militære sjefene for å planlegge frigjøringen av Norge. Formelt gjaldt dette COSSAC, og etter årsskiftet 1943/44 Supreme Headquarters, Allied Expeditionary Force Mission Norway (SHAEF). I praksis ble kontakten etablert gjennom Scottish Command som var SHAEFs forbindelse for alt som vedkom Norge. General Andrew Thorne var sjef for Scottish Command. Under administrasjon av militærmisjonens sjef ble det så opprettet to korps med norske sambandsoffiserer. Det ene for "operativ liaison", der offiserene gikk inn i stabene for de allierte frigjøringsstyrker som var øremerket for Norge. Det andre var "administrativ liaison", som skulle representere norske

---

280 *Den norske regjerings virksomhet. Fra 9. april 1940 til 22. juni 1945. Undersøkelseskommissjonen av 1945. Departementenes meldinger.* Oslo 1948: 330.

styresmakter i alle spørsmål av "sivil" natur.²⁸¹ Dette omfattet blant annet ansvaret for repatrieringen av sivile utlendinger i Norge.

I en innstilling fra Londonregjeringen, ved Sosialdepartementet, ble ansvaret for og arbeidsoppgavene i tilknytning til *displaced persons* beskrevet. Sosialdepartementet oppga at minst 50 000 utlendinger av alliert nasjonalitet befant seg i Norge, særlig russere. Med tanke på at dette tallet inkluderte alle utlendinger, var det altfor lavt. En stor andel av utlendingene var krigsfanger og SHAEF hadde ansvaret for fangene og hjemsendelsen av dem, men forutsatte at norske myndigheter ville ta vare på og sende hjem de sivile utlendingene. Sosialdepartementet var opptatt av at frigjøringen av Norge skulle innebære en avgjørende endring for alle allierte utlendinger i landet. Det var viktig å skaffe forsyninger av mat, klær, medisiner og leirutstyr. SHAEF ville at det allierte ekspedisjonskorps til Norge skulle bringe med seg sovjetiske, polske, jugoslaviske og andre liaison-offiserer for å hjelpe til med å løse eventuelle problemer i forbindelse med *displaced persons*. Ifølge departementet måtte dette hilses med glede fra norsk side, men det ble påpekt at antallet liaison-offiserer antagelig ikke ville bli så høyt. Dessuten ble det fremlagt ønske om å få disse offiserene supplert med sivile representanter fra vedkommende land, når den første rent militære periode i Norge var over.²⁸² Innstillingen bekrefter at det var problematisk å skille mellom hvem som tilhørte de to kategoriene krigsfange eller tvangsarbeider, og at de norske myndigheter ønsket å overlate denne avgjørelsen til representantene fra fangenes eller arbeidernes hjemland.

I den neste innstillingen fra sosialdepartementet til statsråd, datert mars 1945, ble begrepet "displaced persons" definert som sivilpersoner som på grunn av krigen befant seg utenfor hjemlandets grenser, og som ønsket, men var ute av stand til å vende hjem eller finne hjem uten hjelp, eller skulle sendes

---

281 Olav Riste, *Londonregjeringen. Norge i krigsalliansen 1940–1945*, bd. 2 (Oslo: 1995), s. 134.

282 SAT, Fylkesmannen i Troms, boks 2105, okkupasjonstiden.

tilbake til fiendtlig eller tidligere fiendtlig område.²⁸³

“Refugees” ble definert som sivilpersoner innenfor hjemlandets grenser som ønsket å vende hjem, men trengte hjelp for å gjøre det, og som var midlertidig hjemløse på grunn av militære operasjoner, eller som på grunn av krigen befant seg i noe avstand fra hjemstedet.²⁸⁴ Det ble også påpekt at disse definisjoner av “displaced persons” og “refugees” verken omfattet krigsfanger av tysk eller annen fiendtlig nasjonalitet eller befrikkede krigsfanger av norsk eller alliert nasjonalitet.²⁸⁵ I de områder hvor britisk-amerikanske styrker rykket inn, var det vedkommende ekspedisjonskorps som fikk det administrative ansvar for krigsfanger og tidligere krigsfanger. Omsorgen for disse gruppene var derfor en militær oppgave. Også i denne innstillingen fra Sosialdepartementet ble det opplyst om at det befant seg en betydelig mengde russere i Norge, til sammen ca. 60 000. Det ble uttalt fra sovjetiske myndigheters side at de ønsket at alle russere som ble befridd skulle behandles likt. Sosialdepartementet hadde av den grunn, for å få en praktisk ordening, anmodet vedkommende allierte militære myndigheter å ta ansvaret for samtlige russere i Norge ved frigjøringen, uansett deres militære status, alder, kjønn m.v., og departementet håpet at denne anmodning skulle bli imøtekommet.²⁸⁶ Årsaken til dette var at norske myndigheter ikke ønsket å ha ansvaret for det store antallet russere som befant seg i Norge. Frigjøringen av sovjetiske krigsfanger og sivile sovjetiske tvangsarbeidere medførte omfattende arbeidsoppgaver for norske myndigheter.

Den 8. mai 1945 ble de alliertes instruksjoner, vedrørende krigsfanger og tyske soldater, overlevert til tyske styrker. Her ble det påpekt at alle tyske vakter skulle fjernes og alle allierte krigsfanger utstyres med matrasjon for 30 dager.²⁸⁷ For å informere de frigitte sovjetiske krigsfangene ble det sendt nyheter over radio på russisk hver dag. Fra våren 1944 hadde

283 Ibid.

284 SAT, Fylkesmannen i Troms, boks 2105, okkupasjonstiden.

285 Ibid.

286 Ibid.

287 RA, Final Report, Prisoners of War executive, Headquarters Allied Land Forces Norway. H.Q. B.L.F.N. Oslo 14. Dec 45. s. 1.

Sosialdepartementet kontakt med SHAEF for å planlegge løsningen av de store flyktningproblemer en måtte være forberedt på ved frigjøringen av Norge. Det allierte ekspedisjonskorpset hadde det administrative ansvaret for alle krigsfanger, både for tyskere som ble tatt til fange og allierte krigsfanger som ble befridd. Etter ordre fra den allierte øverstkommanderende for Vest-Europa ble ekspedisjonskorpsets ansvar utvidet, slik at det fikk ansvaret for alle sovjetborgere i Norge.

Representanter for Sosialdepartementets komité hadde allerede den 29. mai 1944 et møte med brigader Venables fra Prisoner of War Executive i SHAEF. På møtet ga SHAEF uttrykk for at det allierte ekspedisjonskorps som etter planen skulle rykke inn i Norge, ville anse det som deres forpliktelse å ta hånd om krigsfangene og sende dem hjem. Ekspedisjonskorpset gikk derimot ut fra at den norske stat ville ta seg av sivile utenlandske arbeidere og sørge for hjemsendelsen av dem. I den utstrekning norske myndigheter ønsket det, ville ekspedisjonskorpset yte nødvendig assistanse, og da gjerne gjennom Civil Affairs Division.²⁸⁸

Den norske komitéen var imidlertid oppmerksom på at det kunne oppstå uklarhet med hensyn til hva en skulle forstå med betegnelsen "krigsfanger". Skillet mellom krigsfanger og tvangsutskrevne sivile arbeidere var etter hvert blitt uklart. Fra norsk side ble det påpekt at skillet var flytende. Mange krigsfanger var satt i arbeid på slike vilkår at de faktisk ikke var blitt behandlet som vanlige krigsfanger. På den andre siden var sivile arbeidere blitt innkvartert og behandlet under omtrent samme vilkår som krigsfangene. En kunne derfor ved en annen klassifikasjon få som resultat at krigsfangene utgjorde et mindretall, og ikke et flertall, blant *displaced foreigners*. Komitéen uttalte at de holdt seg til den inndelingen som var brukt av E-kontoret, som antok at antallet krigsfanger var på mellom 35 000 og 40 000 av utenlandsk nasjonalitet og 10 000 til 15 000 sivile utenlandske arbeidere.²⁸⁹ SHAEF foretok en annen kategorisering av

288 UD mappe 27.5/39 C. "Displaced persons, krigsfanger og flyktinger i Norge", bd. I.

“displaced foreigners” i Norge enn komitéen hadde gjort. De regnet med at det var flere sivile tvangsarbeidere og færre krigsfanger enn hva som var angitt. Antakelig var motivet for SHAEFs definisjon et ønske om å ta hånd om færrest mulig, og gi den enkelte nasjon mer ansvar. Det er likevel grunn til å understreke at det var problematisk å fastsette helt klare definisjoner på de ulike gruppene. Sovjetiske krigsfanger og *displaced persons* fra samme stat hadde til felles at de alle var sovjetborgere. Uansett kategorisering av sovjetborgerne skulle alle repatrieres, men de uklare definisjonene resulterte i at arbeidsfordelingen ikke ble fullt så klar som det kunne se ut på papiret.

General Thorne hadde ansvaret for at repatrieringsavtalen ble gjennomført. Til tross for tidligere utsagn om bidrag fra norsk side ble det antatt at norske myndigheter ikke ville bli anmodet om assistanse, men at transport via norske jernbaner, veier og skip kunne bli brukt. Norske myndigheter ble likevel nødt til å ta ansvar for administrasjonen av eks-krigsfangeleirene, som delvis ble overlatt til avdelinger fra Røde Kors og Milorg. Det var i den forbindelse at major Leiv Kreyberg fikk ansvaret for hjelpearbeid og repatriering av eksfangene i Nordland.²⁹⁰ Nettopp fordi fangenes helsetilstand var så slett, krevde hjelpearbeidet mye ressurser fra både norske sivile og militære myndigheter.

En gruppe sovjetiske offiserer ankom uventet til Tromsø den 30. mai 1945. De hadde tidligere undersøkt fangeleire for russere i Porsanger og Skoganvarre og hadde deretter søkt om tillatelse til å reise til Tromsø, for å komplettere opplysningene og undersøke mulighetene for repatriering.²⁹¹ Offiserene hadde søkt om tillatelse for besøket hos hærens overkommando, men verken det allierte sonehovedkvarteret eller AFLN-hovedkvarteret i Oslo hørte om denne søknaden før senere. De ble heller ikke informert om at en norsk offiser

289 RA, FO III 1942–45, eske 224. Komite-instilling ang. Displaced Persons. 8.6.1944.

290 UD mappe 27.5/39. “Displaced persons, krigsfanger og flyktninger i Norge”, bd. II.

291 RA, FO III 1942–45 eske 224. Hærens Overkommando. J.nr. 4939/45. Oslo 30.mai 1945.

fra marinen ledsaget russerne. For å avhjelpe sovjetrussiske og allierte bekymringer sendte Rear Admiral Norway straks en krysser til Tromsø. Krysseren skulle bli i byen i påvente av britiske tropper som skulle forsterke den norske garnison.²⁹² Fra russisk side ble det sagt at offiserene kom i anledning repatrieringen av de tidligere sovjetiske krigsfangene, men senere viste det seg at de i tillegg til dette var opptatt av informasjon om avvæpning og krigsbytte. I forbindelse med hendelsene i Tromsø sendte viseutenrikskommisær S.A. Lozovskij et notat til utenriksminister Molotov. Han påpekte her at hensikten med det russiske besøket hadde vært å få tak i tyske operative dokumenter, men turen hadde vært resultatløs. Ifølge Lozovskij gikk avvæpningen uhyre langsomt, og en betydelig andel av tyskerne hadde fremdeles våpen og handlefrihet. Dessuten var tyske skip ikke underlagt noen kontroll, og de seilte fremdeles med tysk mannskap og tyske offiserer, uten allierte representanter om bord. Lozovskij påpekte at siden Den røde hær tok aktivt del i frigjøringen av Nord-Norge og med dette la grunnlaget for frigjøringen av hele landet, burde det naturligvis sikre dem spesielle rettigheter, ikke bare når det gjaldt spørsmålet om repatriering av deres egne borgere fra Norge, men også når det gjaldt avvæpningen av tyskerne, etterforskningen av tyske forbrytelser, adgang til krigsbytte og lignende. Det ble henvist til at Golikovs kommisjon, som var den sovjetiske regjeringens kommisjon i repatrieringssaker, allerede hadde startet sitt arbeid.²⁹³ Golikov var svært kritisk til de alliertes behandling av frigjorte sovjetiske statsborgere i Vest-Europa. Han var særlig opptatt av at repatrieringen gikk for sakte. Når det gjaldt Norge, fremhevet han særlig at det var uheldig at sovjetiske statsborgere ble satt under tysk bevoktning, til tross for kapitulasjonen. Han påpekte at ingen allierte tropper befant seg i Norge på det tidspunkt kapitulasjonen fant sted.

292 Andrew Thorne, *General Thornes rapport om frigjøringen av Norge* (Oslo: 1955), s. 42.

293 AVPRE, f. 0116, op.27,p.127, d.11, l.239. viseutenrikskommisær S.A. Lozovskij notat til utenrikskommisær V.M. Molotov om situasjonen i Nord-Norge og mulige sovjetiske tiltak, 11. juni 1945. Orginal oversatt i Sven G. Holtsmark, *Norge og Sovjetunionen 1917–1955* (1995), s. 356.

Det var viktig å forhindre at de frigjorte sovjetiske krigsfangene stakk av, fordi det ville gjøre hjelpearbeidet umulig å gjennomføre. Golikov beklaget at det på grunn av disse forholdene ikke var noe annet alternativ enn å beholde den eksisterende leirorganiseringen med tyske vakter i noen dager.²⁹⁴ Dette ble gjort av hensyn til krigsfangenenes eget beste. Kommisjonens arbeid ble ikke problemfritt.

Den sovjetrussiske repatrieringskommisjonen

I Storbritannia ble det etter hvert nødvendig å etablere en britisk-sovjetisk kommisjon, for å granske sakene vedrørende de sovjetiske krigsfangenenes statsborgerskap. Kommisjonen ble ledet av brigadegeneral R. Firebrace og general Ratov. I Ratovs følge var det fire sovjetiske offiserer, konsul Krotov og en stenograf. De tidligere krigsfangene som ble ansett for å ha vært sovjetborgere i 1939, ble plassert i en sovjetisk leir i Newlands Corner ved Guildford, og de andre ble plassert i en egen leir til saken deres var avgjort. Firebrace mente at dette arbeidet var svært ubehagelig, fordi flertallet av eks-fangene ikke ønsket å bli sendt tilbake til Sovjetunionen. Begrunnelsen for dette dreide seg i hovedsak om skyting, arrestasjon, mishandling og deportasjoner av familier i Sovjetunionen eller Polen i sammenheng med Den røde armés innmarsj i 1939. De tidligere sovjetiske krigsfangene ønsket seg ikke tilbake til et land hvor befolkningen ikke hadde rettigheter og som tillot slike forbrytelser. Mange av dem hadde sagt at de heller ville dø enn å vende tilbake til Sovjetunionen. En eks-fange hadde sagt til Ratov at han ikke ønsket å dra hjem, fordi han skammet seg over å være sovjetborger.²⁹⁵ Ifølge Firebrace var det tydelig at Ratov mislikte disse avsløringene, når de britiske offiserer var til stede.

General Ratov og hans repatrieringskommisjon ankom Norge 18. mai for å samarbeide med amerikanske og britiske offiserer om administrasjon og vakthold av eks-fangeleirene. Norge ble delt inn i de fem ulike sonene Tromsø, Trondheim,

294 PRO, FO 371/47900, Foreign Office News Dept.p.75-78.

295 Bethell, *Den siste hemmelighet*, s. 49.

Oslo, Bergen og Stavanger. I de områdene hvor norske militære avdelinger fikk ordre om å administrere russiske eks-fangeleire, var det ofte mangel på mannskaper. Dette resulterte i at eks-fangene fikk beskjed om å administrere leirene på egen hånd ved valg av tillitsmenn, og dette fungerte bra de første ukene. Problemene startet imidlertid da sovjetiske offiserer dukket opp. Ved en hendelse i Hønefoss ble det holdt standrett over en tidligere fange som etter all sannsynlighet hadde samarbeidet med tyskerne. Han ble dømt til døden og slått i hjel, uten at de norske avdelinger kunne gripe inn.²⁹⁶ Hatet mot overløpere blant de frigitte krigsfangene var åpenbart sterkt.

Allied Land Forces Norway henvendte seg til general Ratov i juli 1945 vedrørende repatrieringsarbeidet i sonene Trondheim, Bergen, Oslo og Stavanger. De påpekte at Ratovs krav om hjemsendelse av 63 baltere ved leiren på Trolla i Trondheim var uforståelig, siden disse var evakuert for to uker siden. Dessuten mente ALFN at de sovjetiske representantene i Trondheims-området kunne bekrefte at alt personell som for tiden oppholdt seg i leiren på Trolla, ikke tilhørte kategorien som ønsket å returnere til deres hjemland via Sovjetunionen.²⁹⁷ Ratov hadde sagt at 300 sovjetiske borgere befant seg på Trolla, og 63 av disse hadde uttrykt ønske om å reise til hjemlandet, men hadde ikke blitt overlevert til den sovjetiske repatrieringskommisjonen.²⁹⁸ I Bergen hadde en sovjetisk offiser ikke fulgt reglementet ved "screening" av sovjetiske statsborgere og nektet å spørre repatriantene om deres hjemsted etter administrativ instruksjon nr. 101. De allierte representanter i Stavanger hadde ikke tillatt start av togtransporten før disse instruksjonene ble fulgt fra sovjetisk side. Det ble sagt at dette kunne vært unngått om de sovjetiske representantene for repatrieringen hadde fulgt ordrene som var gitt. I leiren på Voss hadde de søkt etter to kvinner fra

296 Per Egil Hegge, "Urleveringen fra Norge", i Bethell, *Den siste hemmelighet*, s. 219.

297 PRO, FO 1038/409/38. Ref: 90/2/A/2.

298 PRO, FO 371/47902. No.012, 10 Jul 45. Translation, Representative of the Plenipotentiary of the SPC of the USSR for the Repatriation of Soviet Citizens.

Bessarabia, men de ble ikke funnet. Til slutt ble det henvist til avtalen 10. juli 1945, som tillot sovjetiske borgere å ta med seg alle typer personlige eiendeler ved repatriering. Dette inkluderte blant annet motorsykler, sykler og symaskiner. Fra alliert side ble det fremhevet at ved ingen tilfeller hadde allierte offiserer i Oslo-sonen forhindret sovjetiske borgere å ta med seg slikt personlig utstyr.²⁹⁹ Ratov hadde vist til en episode i Oslo, hvor en alliert offiser hadde inndratt en symaskin til en sovjetisk statsborger ved avreise til hjemlandet. Episoden kan virke som en bagatell i forhold til de problemstillinger Ratov og hans kolleger stod overfor i repatrieringsarbeidet, men de var nok opptatt av prinsippene i avtalen.

Eks-fanger tilbake til Sovjetunionen

Da repatrieringen begynte i større målestokk den 13. juni 1945, var det sovjetborgerne som skulle ha førsteretten fremfor tyskerne til å komme hjem, og all tilgjengelig tonnasje og alle transportmuligheter gjennom Sverige ble foreløpig benyttet til dette formålet.³⁰⁰ Den britiske legasjonen i Stockholm påpekte før repatrieringen startet at de norske myndigheter var ivrige etter å bli kvitt russerne i Norge så raskt som mulig.³⁰¹ Den samme holdningen preget også de allierte myndigheter. Allied Land Forces Norway ga repatrieringen av sovjetiske statsborgere førsteprioritet så snart de hadde fått kontroll over hjelpearbeidet med eks-fangene. Det ble startet forhandlinger for å skaffe assistanse til transport fra sovjetisk side. Målet var å skaffe eventuell transport av sovjetiske borgere via Sverige og anskaffe tilstrekkelig med norske skip for evakuering sjøveien. I utgangspunktet ble det etablert kontakt med en sovjetisk

---

299 PRO, FO 1038/409/38. Ref: 90/2/A/2.

300 *Den norske regjerings virksomhet. Fra 9. april 1940 til 22. juni 1945. Undersøkelseskommissjonen av 1945. Departementenes meldinger.* Oslo 1948: 336.

301 PRO, FO371/47900, British Legation, Stockholm. No.275, 265/7/45. 7th June 1945.

diplomat-kommisjon i Sverige, men denne ble erstattet med Ratovs repatrieringskommisjon den 31. mai, da den ankom Norge.³⁰²

Den 28. mai 1945 meldte *Arbeiderbladet* at offiserer fra Den røde armé begynte arbeidet med å samle russere fra de 400 norske leirene. Avisen kunne opplyse at representanter fra den russiske repatrieringskommisjonen hadde ankommet Oslo ti dager tidligere. Formannen fremhevet den hjelpen det norske folk hadde gitt de sovjetiske krigsfangene i løpet av krigsårene. Kommisjonens plan var først å innskrenke antallet leire og samle fangene på større steder. Det ble valgt ut 27 offiserer i Den røde armé blant krigsfangene, og disse ble sendt til Tromsø, Trondheim, Bergen og Stavanger for å ta fatt på arbeidet.³⁰³ I en artikkel i *Aftenposten* den 22. mai 1945 meddeles det at den russiske delegasjonen hadde et møte med Røde Kors. På møtet takket delegasjonen Røde Kors for deres hjelp til de sovjetiske krigsfangene under oppholdet i fangeleirene i Norge.³⁰⁴ Kommisjonen fremla også et ønske om at Røde Kors fortsatt ville tre støttende til i overgangstiden.

Avsnittssjefen i Narvik, oberstløytnant Bryhn, møtte den sovjetiske diplomaten Karavajev den 3. juni 1945 for å drøfte planene for hjemsendelsen av de sovjetiske eks-fangene. Bryhn informerte ham om planen om å samle frigitte fanger i gjennomgangsleire og hjemsendelse av sovjetiske eks-fanger. På dette tidspunkt hadde ikke Bryhn alle detaljene i denne planen, men Karavajev ville motta ytterligere informasjon da han ankom Tromsø. Bryhn skulle fortsette arbeidet med samlingen av eks-fanger fra de mindre leirene i området til avsnittskommando Narvik. Karavajev fortalte at general Ratov var kommet fra London for å forhandle med den svenske regjering om spørsmålet vedrørende transport av eks-fangene med jernbane over Sverige. Det ble bestemt at transporten skulle starte mellom 5. og 7. juni.³⁰⁵

---

302 RA, Final Report, Prisoners of War executive, Headquarters Allied Land Forces Norway. H.Q. B.L.F.N. Oslo 14. Dec 45.

303 *Arbeiderbladet*, 28. mai 1945.

304 *Aftenposten*, 22. mai 1945.

Oberstløytnant Mac Watters (representant for britiske styrker) opplyste ved et møte den 6. juni at han hadde fått ordre om å sende 800 russere per dag fra den 13. juni via jernbane fra Narvik. Det ble gitt beskjed om at bare sovjetborgere skulle sendes, ikke estlendere eller andre. Dette ble gjort på grunn av uklarheter omkring definisjonen av hvem som var sovjetborgere. Eks-fangene skulle dessuten undersøkes av lege i gjennomgangsleirene. Eks-fangeleiren på Kvitsandøra i Narvik fungerte som gjennomgangsleir, og det ble nødvendig å flytte Vlasov-russere hit. Etter en konferanse med den russiske kommandanten her ble det gitt ordre om at 67 russere som befant seg i forpleiningsleiren ved Fagernes (Vlasov-russere), skulle overføres snarest til Marineleiren på Kvitsandøra. Det samme gjaldt 40 Vlasov-russere ved Bjørnefjell.³⁰⁶ Vlasov-russere ble etter all sannsynlighet samlet i samme gjennomgangsleir for å forhindre hevnaksjoner fra de andre sovjetiske eks-fangene. Disse ble kalt Vlasov-russere fordi de hadde vært Hilfswillige, men de var ikke egentlig innrullert i ROA.

Ifølge den tyske major Keppler var 14 av Vlasov-russerne ved leiren på Bjørnefjell rede til å dra til Sovjetunionen, mens 26 ønsket å bli med til Tyskland. Keppler gjorde det klart at tyskerne ikke var lystne på å ta dem med.³⁰⁷ Tyske styrker etablerte også egne leire for Vlasov-soldater på Fjelldal i Vassdalen. Ifølge de allierte måtte hver sub-zone kommandant vise påpasselighet ved disse leirene. Innkvartering av kvinner, som ble samlet av Wehrmacht, skulle avtales med de sovjetiske offiserene. Latviere, estlendere, litauere og polakker, hvis hjemsted ikke var innenfor grenser satt den 3. september 1939, skulle ikke plasseres i disse leirene.³⁰⁸

---

305 Avsnittskommando Narvik: Møte med den russiske diplomaten Karavajev, 3.6.1945.

306 Avsnittskommando Narvik: Ordre, Narvik 7. juni 1945.

307 Avsnittskommando Narvik: Møte med oberstløytnant Mac Watters, 8. juni 1945.

308 RA, PA 276 Leiv Kreyberg, kontoret for ex-krigsfanger, Bodo, Eske 2. Beskjed fra PWX Tromsø zone, til sub zone A,B og C, 1. juli 1945.

Tyskerne hadde overlatt ansvaret for Vlasov-soldatenes videre skjebne til russerne. I en av fangeleirene i Troms var det 145 krigsfanger og 98 Vlasov-soldater, ifølge den sovjetiske leirsjefen. Holdningen overfor disse soldatene var tydelig negativ blant de frigitte krigsfangene. Vlasov-soldatene hadde fått våpen, uniformer og god forpleining fra tysk side, men før hjemreisen til fedrelandet hadde disse soldatene henvendt seg til de andre krigsfangene og bedt om å bli akseptert som gode russere. Krigsfangene var lite fornøyd med denne henvendelsen, og var derfor usikre på hvordan de skulle forholde seg til Vlasov-soldatene.³⁰⁹ Ved flere leire i Lyngenfjorden hadde Vlasov-soldater hatt ansvar for vaktholdet og hjulpet tyskerne med å plage krigsfangene. Etter den tyske kapitulasjonen ble disse soldatene blant annet satt til å tømme latriner. Også her forsøkte en del av soldatene å komme med i den tyske armé.³¹⁰ I rapporten til War Crimes Investigation Branch³¹¹ om tyske krigsforbrytelser i Skibotn og Kvesmenes i Troms opplyste tyske offiserer at 1000 sovjetiske krigsfanger frivillig hadde meldt seg inn i den tyske hæren i mars 1945. Det var visstnok de fysisk sterkeste som hadde benyttet seg av denne muligheten, og de fikk bedre matrasjoner etter overføringen.³¹² Fangebehandlingen var elendig i dette området, og det høye antallet vervede hadde nok en sammenheng med det.

---

309 *Nordlys*, 23. mai 1945.

310 *Tromsø*, 25. mai 1945.

311 War Crimes Investigation Branch Norway var den britiske etterforskningsgruppen som i kort tid etter frigjøringen etterforsket krigsforbrytelser mot utenlandske borgere i Norge. Krigsforbrytelser var ikke i særlig grad registrert av allierte myndigheter før frigjøringen og de fleste sovjetiske krigsfanger, samt andre involverte var sendt fra Norge før arbeidet med etterforskningen startet. Flere faktorer var medvirkende til at arbeidet med de ulike saker ble vanskelig. Før det første skulle alle tyske soldater sendes hjem så raskt som mulig, og følgelig kunne man bare anholde de som var mistenkt og først avslutte sakene på et senere tidspunkt. Repatrieringen av de sovjetiske krigsfangene førte til at viktige vitner ikke ble avhørt. I tillegg ble de viktigste dokumenter vedrørende krigsfanger ødelagt av det tyske militæret rett før frigjøringen.

312 PRO, Extract from informal report on Investigation of War Crimes in area of Skibotn and Kvesmenes, Troms fylke, Norway, juni 1945.

Opplysninger om hver enkelt krigsfange ble under krigen ført inn på kartotekkort. Ved overtakelsen av krigsfangeleirene i Nordland ble kartotekkortene over de sovjetiske krigsfangene avlevert til norske militære myndigheter. Overlege S. Frostad opplyser i rapporten om overtagelsen av leirene i Saltdalen, at kortene her var ødelagt. Ved samtlige leire, bortsett fra fangeleir Bakken, var nederste halvpart av kartotekkortene fjernet. Frostad antok at disse kortene hadde inneholdt opplysninger av interesse vedrørende eks-fangene, blant annet straffemetoder, skyting av fanger og om vedkommende var Vlasov-tilhenger. Det ble gitt ulike forklaringer på hvorfor nedre halvpart av kortene var fjernet. Hauptmann Walter Barwich fortalte at han hadde gitt ordren på eget initiativ. Han bekreftet at det på den nedre halvpart av kortene stod opplysninger om hvem som var villige til å gå inn i Vlasov-arméen, og at opplysningene ble fjernet for å beskytte disse eks-fangene. Major Mettelrot, som var sjef for leirene Berghulnes, Langånes, Russånes, Lillealmenningen, Brenne og Sundby, oppga at han hadde fått ordre fra Oberst Buchweiser ved Sonderstab "O" i Dunderlandsdalen om å fjerne nederste halvpart av kartotekkortene. Hauptmann Oskar Lenz ved fangeleir Bakken hadde imidlertid ikke mottatt noen slik ordre, og derfor var kortene i denne leiren ikke ødelagte. Ved avsnittskontoret i Mosjøen var det kaptein Conradi som hadde ansvaret for å rapportere om overtagelsen av krigsfangeleirene. Den 28. mai forlangte han å få utlevert kartotekkortene over de tidligere krigsfangene og fortegnelse over de siste vaktmannskapene. Han fikk da rede på at tyskerne etter eget initiativ hadde ødelagt mange papirer de første dagene etter kapitulasjonen.³¹³ Tyskerne ønsket naturlig nok å ødelegge dokumenter som kunne opplyse om hva som hadde foregått i de ulike krigsfangeleirene. Det faktum at de fjernet nederste halvpart av kartotekkortene, var nok mer en handling for å skjule egne forbrytelser enn for å hjelpe de sovjetiske krigsfangene. I Norge var det i virkeligheten bare vervet et fåtall Vlasov-soldater. De ble som

---

313 RA, PA 276 Leiv Kreyberg, kontoret for ex-krigsfanger, Bodø, eske 1.

regel vervet her i landet og deretter sendt til Tyskland. Men i april 1945 var om lag 10 prosent av krigsfangene registrert i en såkalt hjelpetjeneste for det tyske militære. De ble fremdeles betraktet som krigsfanger, men fikk samme forpleining som tyske soldater. Det var nok helst disse som etter kapitulasjonen ble omtalt som Vlasov-soldater. Kategorisering av krigsfangene ble et viktig anliggende i det videre repatrieringsarbeidet.

Allierte myndigheter kunne bare overta ansvaret for russiske borgere som hadde tjenestegjort i den tyske hær, når deres status som borgere av Sovjetunionen var fastslått.³¹⁴ Den 7. juni meldte lyttetjenesten til avsnittskommando Narvik i nyhetsrapporten at sovjetiske krigsfanger ville bli sendt hjem via Sverige i midten av juni måned. Den 10. juni ble det meldt at svenske myndigheter ga tillatelse til å sende 44 000 sovjetiske eks-fanger gjennom Sverige, men den sovjetiske regjeringen ønsket at alle skulle bli sendt gjennom Sverige.³¹⁵ Forhandlingene mellom allierte og sovjetiske myndigheter var konsentrert om transporten gjennom Sverige og om hvordan *screening* av sovjetiske statsborgere skulle foregå. I løpet av et opphold i Stockholm i juni foreslo Ratov overfor myndighetene i Moskva å repatriere 43 000 frigitte sovjetiske statsborgere som sorterte under Narvik-området, sjøveien til Murmansk. Ratov fikk klarsignal fra Moskva til å gjennomføre evakuering via sjøveien, men dette skulle bare skje under forutsetning av at de allierte kunne forsikre at denne ruten var sikker med hensyn til miner og annet. I mellomtiden skulle evakueringen med togtransport fortsette som planlagt.

Til tross for uenighet mellom Allied Land Forces og den sovjetiske repatrierings-kommisjonen omkring granskning av eks-fangenes statsborgerskap, kom en frem til en avtale den 10. juni. Avtalen inneholdt en detaljert beskrivelse av hvordan eks-fangene skulle transporteres, hvilke ruter som skulle benyttes, hva hver person kunne bringe med seg. Det skulle

314 *Aftenposten*, 6. juni 1945.

315 Avsnittskommando Narvik: Lyttetjenesten, nyhetsrapporter, Avsnittskommando Narvik, 1.–28. juni 1945.

også føres navnelister over de repatrierte, og antallet menn, kvinner og barn som ble overført skulle registreres. Hver enkelt skulle tildeles matrasjoner for hele reisen, ved ankomst overtok de sovjetiske myndighetene ansvaret for de repatrierte. De syke som var i stand til å reise, hadde førsteprioritet ved transporten. Ifølge planen skulle eks-fangene sendes med tog fra Narvik, Trondheim og Oslo til havner i de svenske byene Luleå, Sundsvall og Gävle. Herfra skulle de sendes videre med båt til havnene Uleåborg og Rauno i Finland. Sjøtransporten til Murmansk skulle avvikles fra havner i Mosjøen, Mo, Bodø og Tromsø.³¹⁶

Den 12. juni ble det offentliggjort via Stockholm at det første toget med russere østover fra Narvik til Luleå skulle starte natten mellom 13. og 14. juni. Det første toget skulle befordre om lag 1000 eks-fanger. Fra dette tidspunkt antok man at to tog ville ankomme daglig til Gävle med sovjetiske krigsfanger fra Norge. I Gävle var det en egen transitteringsstab i arbeide i anledning av repatrieringen av russerne. Fra NTB i Oslo ble det meldt at det nå forelå detaljerte planer for hvordan transitteringen av de tidligere sovjetiske krigsfanger skulle foregå. De tre ruter som skulle brukes var: Narvik–Luleå, Trondheim–Østersund–Sundsvall, Oslo–Charlottenberg–Arvika. Svenske fartøy skulle sørge for transporten videre.³¹⁷ Allerede den 14. juni var de første transportene med sovjetiske eks-fanger ankommet til Gävle, Luleå og Sundsvall i Sverige.³¹⁸

I tillegg til togevakueringen forberedte de også evakuering av sovjetiske eks-fanger via havnene Mosjøen, Mo og Bodø til Murmansk. Håpet var å kunne starte dette arbeidet en gang i annen halvdel av juni. Siden mange av de sovjetiske eks-fangene hadde levd under særdeles dårlige forhold i de tyske

---

316 RA, Final Report, Prisoners of War executive, Headquarters Allied Land Forces Norway. H.Q. B.L.F.N. Oslo 14.Dec 45. Appendix A, Plan for the delivery to the U.S.S.R. of Soviet Citizens in Norway liberated by the Allied Forces.

317 Sitert etter *Tromsø*, 12. juni 1945. I avisen er det oppført at transportene gikk til Uleåborg, men dette skal sannsynligvis være Uleåborg.

318 Avsnittskommando Narvik: Lyttetjenesten, nyhetsrapporter, Avsnittskommando Narvik, 1.–28. juni 1945.

leire, var mange fremdeles syke og ville ikke kunne reise straks. I avisen ble det også påpekt at de gjorde alt for å få de syke på bena igjen, slik at de kunne reise hjem så snart som mulig.³¹⁹ Til tross for at allierte, russiske og svenske myndigheter var enige om hvordan evakueringen per tog skulle gjennomføres, stoppet det hele opp kort tid etter. Det viste seg at den russisk-svenske avtalen ikke var signert. Scofar (War Office) sendte derfor telegram til Ratov med beskjed om å signere avtalen, for at evakueringen skulle kunne fortsette.³²⁰ Dette var en formalitet som raskt lot seg ordne, og repatrieringsarbeidet fortsatte.

I avisen *Tromsø* kunne en lese om stor stas ved sovjetiske eks-fangers avreise med skipet Kong Haakon VII fra Tromsø til Murmansk. Den 22. juni ble 2000 eks-fanger fra forlegninger i Tromsø og omegn sendt av gårde. Ifølge avisen kom de marsjerende i puljer på 50 mann ned til skipet ved Nansen Plass. De sang russiske soldatsanger og bar med seg flere faner med inskripsjoner. På disse stod det å lese; "Vi vil aldri glemme det norske folket", "Takk til hjelpere av Russlands soldater", "Leve Stalin og den russiske armé", "Lenge leve den russiske, engelske og amerikanske kampunion".³²¹ Da skipet var klart for avgang, ble det kastet sigaretter og små minnegjenstander fra båten til de som hadde møtt frem for å ønske eks-fangene god reise, og et storband fra Tromsø sørget for musikk.

Rapporter fra avsnittskommando Narvik viser at totalt 12 800 sovjetiske eks-fanger ble sendt hjem med tog via Sverige og Finland i tidsrommet 18.–29. juni 1945.³²² Inntil 11. juli var 63 494 sovjetiske krigsfanger transportert med tog fra Norge. Fremdeles gjenstod repatrieringen av 6562 friske og 1648 syke krigsfanger. Det var meningen at samtlige friske sovjetiske krigsfanger skulle være transportert ut av Norge

319 *Adresseavisen*, 13. juni 1945.

320 PRO, FO371/47900, copy of telegram No. 143787 from Scofar Main to General Ratov. I kopien av telegrammet opplyses det at Ratov hadde blitt informert.

321 *Tromsø*, 23. juni 1945.

322 Avsnittskommando Narvik: Hjemtransport av ex-russiske krigsfanger, 18.6.–3.7.1945.

innen 24. juli, og tilbakeføringen av sovjetiske pasienter fra hospitaler og sykehus ville med det være fullført før 1. august 1945. Når repatrieringsarbeidet av sovjetiske krigsfanger var ferdig, beregnet en at 84 069 frigitte sovjetiske krigsfanger var overført fra Norge til Sovjet-Unionen.³²³

I Trondheim sone var det over 13 000 tidligere sovjetiske krigsfanger ved krigens slutt. I dette området var det omkring 53 ulike leire spredt fra Smalåsen i nord til Dombås i sør. De tidligere fangene ble transportert fra disse leirene med skip, jernbane og lastebiler til gjennomgangsleire ved Nypan og Melhus, hvor de fikk klær og medisinsk behandling.

Ifølge Thorne var Trondheimsregionen muligens den letteste sonen med hensyn til en rask gjennomføring av repatrieringsarbeidet.³²⁴ Totalt skulle 332 syke sovjetiske borgere sendes hjem med syketog. Bare tre russere var igjen i Trondheim sone, fordi deres helsetilstand tilsa at de ikke kunne flyttes.³²⁵ Avisen kunne imidlertid også vise til dystre skildringer av repatrieringen fra Trondheim.

Adresseavisen trykte bilder fra avgangen til lasarettskipet *Aba*, som skulle fra Trondheim til Murmansk, med 350 syke sovjetiske eks-fanger i juli 1945. Disse hadde vært i fangenskap i leiren Drevja i Mosjøen. Representanten fra den russiske militærkommisjonen, general Ratov, og øverstkommanderende i Trøndelag, brigadier Smith, møtte opp ved avreisen fra Brattøra kai, men Trondheim bys representanter og Røde Kors var ikke til stede. Ifølge avisen rådet det en uhyggelig atmosfære over Brattøra, da de sovjetiske eks-fangene skulle overføres til lasarettskipet *Aba* fra toget som hadde ført dem til Trondheim. Tuberkulose i alle stadier og underernærte mennesker hadde gjort et sterkt inntrykk. Dette var delvis oppgitte sykdomstilfeller, men legene fortsatte likevel behandlingen så lenge det var håp. En rekke av pasientene led av pleuritt, brysthinnebetennelse og

---

323 *Lofotposten*, 12. juli 1945.

324 *Fredsgeneralen. General Andrew Thornes rapporter fra frigjøringen av Norge 1945*, Olav Riste (red.) (Oslo: 1995). Rapport nr. 6, General Thorne til den allierte overkommando for Europa, 30. juni 1945.

325 *Adresseavisen*, 24. juli 1945.

andre lungesykdommer.³²⁶ Dette viser at hjemsendelsen av de tidligere sovjetiske krigsfangene skjedde forholdsvis raskt i Trondheims-regionen. Med denne flyttingen av såpass syke mennesker ser det ut til at avisens uttalelse fra 23. juni 1945 delvis ikke var i samsvar med planene for hjemsendelsen. Det var tidligere uttalt at de som ikke kunne flyttes, skulle bli her i landet så lenge det var nødvendig.³²⁷ Det at bare tre russere i Trondheim sone ikke ble flyttet på grunn av sin helsetilstand, vitner om at det var et sterkt press for å få fullført repatrieringen så raskt som mulig. Det svært lave antallet gjenværende syke tyder på at det ble øvet et uforsvarlig press.

Lenger sør i landet kunne *Farsunds avis* den 3. juli melde at 600 sovjetiske krigsfanger var fraktet fra Lista til Farsund i løpet av gårdsdagen. De ble sendt med dampskip herfra til Oslo, og videre med tog via Sverige. Oppstillingen av krigsfangene før avreise foregikk troppevis og disiplinert. Alle ble oppropt ved navn før de gikk om bord. Mange nordmenn hadde møtt opp i Farsund, og de sovjetiske frigitte krigsfangene mottok blomster fra barn og voksne. Krigsfangene forsøkte på alle måter å gi uttrykk for sin takknemlighet.³²⁸ Major Sorokopud, som var ansvarlig for repatrieringen av frigitte sovjetiske krigsfanger på Sørlandet, uttalte at repatrieringen ville være avviklet i løpet av tre uker. Det første toget med sovjetiske krigsfanger hadde allerede krysset grensen. Majoren fortalte også om besøket ved leiren for sovjetiske krigsfanger på Lista. Forholdene hadde vært elendige i leiren, men de frigitte krigsfangene var fremdeles nødt til å oppholde seg her. På samme tid hadde tyske styrker fremdeles de beste brakkene, noe majoren ikke var begeistret for.³²⁹ Repatrieringsarbeidet var tydelig preget av ønsket om en rask gjennomføring fra de allierte og sovjetiske myndigheters side. General Thorne rapporterte at "disse meget kompliserte jernbanetransporter ble gjennomført meget tilfredsstillende fra tre soner – Narvik, Trondheim og

---

326 *Adresseavisen*, 17. juli 1945.

327 *Adresseavisen*, 23. juni 1945.

328 *Farsunds avis*, 3. juli 1945.

329 *Farsunds avis*, 15. juni 1945.

Oslo".³³⁰ Dette tyder på at det var lite problemer knyttet til repatrieringen av de som ble kategorisert som sovjetiske statsborgere.

På grunnlag av Riksarkivets database over sovjetiske krigsfanger 1941–1945 har jeg utarbeidet en demografisk analyse over repatrierte sovjetiske borgere. Henvendelser, både via Røde Kors, offentlige myndigheter i land som tidligere var del av Sovjetunionen, og fra enkeltpersoner, var årsaken til at Riksarkivet startet arbeidet med databasen. De fleste henvendelser kom etter oppløsningen av det tidligere USSR, og skyldes blant annet behov for å dokumentere krigsskade eller krigsfangenskap. Hensikten med å registrere krigsfangene nå var først og fremst å kunne hjelpe enkeltpersoner og myndigheter med å skaffe informasjon. Databasen gir en del informasjon om hvor krigsfangene kom fra, alderssammensetning, antallet barn og kvinner, antallet som ble sendt fra de ulike samleleirene og antallet som ble sendt hjem med norske skip. Basen gir også noe informasjon om navneskikker og bruk av aliasnavn. Det var nemlig vanlig at soldater i Den røde armé oppga falskt navn når de ble tatt til fange. Ifølge opplysninger fra Riksarkivet er det overraskende mange dyrenavn blant de repatriertes etternavn. Databasen viser at de fleste folkeslag i det gamle Sovjetunionen er representert. Mange sivile kom fra Hviterusland og det vestlige Ukraina. Den eldste var 85 år gammel ved tilbakesendingen, og 167 personer var i alderskategorien 56 år eller eldre. Materialet avslører også at det var mange familier blant fangene, og disse tilhørte de sivile tvangsarbeiderne som ble sendt til landet. De aller fleste var likevel tidligere soldater fra Den røde armé.

I arbeidet med databasen og analysen av de repatrierte sovjetiske borgerne representerer dobbeltregistrering en feilkilde. Opptellingen foregikk i samleleire over hele landet, og flytting av fanger kunne medføre at en viss andel ble registrert flere ganger. Til tross for dette ser det ikke ut til at det har fått avgjørende betydning for tallmaterialets

---

330 Thorne, *General Thornes rapport om frigjøringen av Norge*, s. 54–55.

kildeverdi. Oversikten er basert på repatrieringslister fra arkivet etter Flyktnings- og fangedirektoratet, Repatrieringskontoret(R). Listene er transkribert etter norsk standard. Det var fangene selv som for det meste stod for føringen av listene. Derfor er de alt overveiende skrevet med håndskrift, på russisk eller ukrainsk. Bare sjelden er lister skrevet på maskin, i noen tilfeller på kyrillisk, i andre med latinsk transkripsjon. Opplysninger som er oppført i listene inkluderer etternavn, fornavn og farsnavn (de to siste ofte som initialer), fødselsdato/år og nasjonalitet.³³¹ I analysen er et utvalg av de største nasjonalitetsgruppene tatt med. Oversikten inneholder totalt 85 042 registreringer med opplysninger om sovjetiske borgere repatriert fra tysk fangenskap i Norge sommeren 1945, men dobbeltregistreringer gjør at det reelle antallet personer er rundt 78 500. Repatrieringslistene ble laget i forbindelse med transporten fra transittleire forskjellige steder i Norge. De kan sjelden dokumentere hvilke leire fangene satt i før de kom til transittleiren. Eksempler på dobbeltregistreringer finner en når navn som er strøket på en liste, er ført opp på en annen. Listene over de ulike avreisesteder er registrert med tall for hvert enkelt listenummer (hvert avreisested har flere lister som er nummerert), som for eksempel Melhus 16. De som ble sendt hjem med skip via Murmansk er behandlet senere i dette underkapitlet. 70 972 sovjetiske borgere ble sendt fra Norge med tog.

Antallet repatrierte varierer noe i ulike kilder. I en udatert oversikt fra Riksadvokatens krigsforbryterarkiv ble det oppført tallmateriale i appendix "B", "Note on Repatriation of non-Germans". Under rubrikken "found in Norway" var det registrert 84 324 sovjetiske krigsfanger og ingen under kategorien DP ("displaced persons"). Oversikten viser at 84 312 sovjetiske krigsfanger var repatriert innen 26. oktober 1945. De resterende 12 krigsfanger arbeidet for den sovjetiske repatrieringskommisjonen, og skulle repatrieres når repatrieringsarbeidet var ferdig.³³² Fra russisk side har det

---

331 Opplysninger fra Riksarkivet.

vært oppgitt at totalt 84 775 krigsfanger ble repatriert fra Norge. Ifølge dette materialet var fordelingen 77 812 krigsfanger og 6963 sivile.³³³ En del nasjonalitetskategorier er i tabellen slått sammen og oppført under “diverse”, og de kategorier hvor det er oppført spørsmålstegn er ført inn som “ukjent”. Statistikken blir ikke komplett fordi hele 23 346 personer ikke er registrert med nasjonalitet, dessuten er det ikke tatt hensyn til dobbeltregistreringer. Det at bare 58 personer har oppgitt jødisk nasjonalitet, er sannsynligvis en underregistrering. Når en benytter betegnelsen sovjetiske krigsfanger i denne sammenheng, er det ikke bare snakk om soldater fra Den røde armé. Mange av de som står oppført på listene er menn, kvinner og barn som aldri har vært i militær tjeneste. Som vi vet, foretok tyskerne omfattende transporter av “arbeidskraft” til Norge, deriblant hele familier med barn og besteforeldre. Antallet som ikke er registrert med fødselsdato i repatrieringslistene, er 10 650 personer. Den eldste repatriert som står oppført i listene var ved hjemsendelsen 85 år. Det totale antallet sovjetiske borgere, ifølge repatrieringslistene i Riksarkivet, var på 85 042 personer.³³⁴ Tallet er likevel noe usikkert på grunn av den nevnte dobbeltregistreringen. På flere av listene finnes det tidvis hele familier. Enkelte steder på listene er det svært få voksne menn, hovedvekten er på mødre med små barn født i 1944–45. Mye tyder på at disse er født i fangenskap. I databasen finner vi også hele familier bestående av far, mor og et relativt nyfødt barn. De nybakte foreldrene ser ikke ut til å ha vært offisielt gift. Tidvis bærer barna morens etternavn og hjemstedsadresse, men farens nasjonalitet. I noen tilfeller bærer barnet også farens etternavn. Når det gjelder hvor disse unge foreldrene kom fra, kan en ikke si noe bestemt, men det er en tendens til at de stammer fra de sørvestlige regioner av Russland, fra Hviterussland og fra Ukraina. Listene

332 RA, katalog: 1252.1/02. Riksadvokatens krigsforbryterarkiv 1944–1949.

333 Zemskov, “K voprosu o repatriacii sovetskich grazdan 1941–1955”, s. 7.

334 RA, mottat CD-rom med database over registrerte repatrierte sovjetiske borgere våren 1945.

inneholder ikke bare nyetablerte familier med spedbarn. Listen over "Etterstad 9" viser også tydelig at hele familier ble sendt til Norge. Blant annet omfatter id-numrene 61628 – 61633 en familie bestående av foreldre født i 1913 og 1914, samt 4 barn mellom 5 og 10 år gamle. Denne listen inneholder også flere andre større eller mindre familier. Det samme gjelder mappe Melhus 16 i eske nr. 18, der det er store familier.

I noen av listene er det konsentrasjoner av ulike typer fanger. Noen steder er det lister som inneholder en overvekt av visse nasjonaliteter. I enkelte lister over de med avreise Melhus er en rekke baltere registrert, eksempel er Melhus 12, rundt id.nr. 40800 (latviere, litauere og polakker) og Melhus 16 (litauere og estere) og Melhus 19 (litauere). I Jessheim 11 er det overvekt av tatarer. Jessheim 14 har en liten konsentrasjon av georgiere. I Narvik 31, fra id.nr 31725, forekommer det mange vestliglydende navn, særlig tyske. Det er muligens snakk om volgatyskere, men de står dessverre ikke oppført med nasjonalitet.

I utgangspunktet hadde Ratov en muntlig avtale med Thorne om antallet sovjetiske borgere som skulle repatrieres sjøveien. De to var blitt enige om at 24 000 skulle repatrieres med skip og 56 000 med tog. Utgiftene til togtransporten skulle dekkes av sovjetiske myndigheter, så Ratov ønsket derfor blant annet å redusere antallet togtransporter.³³⁵ Likevel ble antallet repatrierte med skip noe lavere enn hva som ble oppført i avtalen.

14 070 ble altså sendt med skip og 70 972 med tog. Også her viser ulike kilder forskjellige tallstørrelser, da antallet som ble sendt med skip er noe høyere ifølge de alliertes Final Report. I rapporten, datert 14. desember 1945, ble det gitt følgende tallmateriale over repatrierte sovjetiske borgere:

---

335 PRO, FO 371/47902. PWX Branch HQ Allied Land Forces Norway. 9th July 1945.

Tog via Sverige (friske)	64 070
Tog via Sverige (syke)	1 429
Skip via Murmansk (friske)	17 270
Skip via Murmansk (syke)	1 582
Totalt	84 351

Kilde: RA, Final Report, Prisoners of War executive, Headquarters Allied Land Forces Norway. H.Q. B.L.F.N. Oslo 14. Dec 45.

De allierte talloppgavene oppga med dette om lag fire tusen flere repatrierte via Murmansk enn hva som ble registrert i repatrieringslistene til norske myndigheter. Tallmaterialet over antallet repatrierte, fra Final Report, viser også en litt annen sum enn hva sovjetiske og norske kilder hadde angitt. Til tross for ulikhetene, begynte norske myndigheter senere å operere med de samme tall som de allierte. Noen år senere anerkjente også sovjetiske myndigheter dette tallmaterialet over de repatrierte fra Norge. Anerkjennelsen kom etter at den norsk-sovjetiske fangekommisjonen hadde gjennomført undersøkelser omkring sovjetiske krigsfangers arbeid i hele landet. Etter diverse ulike talloppgaver over de repatrierte er antallet på 84 351 blitt stående som det endelige. Siden det er det best dokumenterte, er det også det mest troverdige.

I opplysningene til Riksarkivets database er det gitt ytterligere informasjon om syke fanger som ble sendt fra Norge. Fra idnr. 33020, i mappe Trondhjem 4, finner vi en liste fra et hospitaltog med navn og diagnose på pasientene. Listene ble skrevet på maskin med tysk transkripsjon. Dette kan ha ført til at transkripsjonen har blitt noe uklar, ettersom disse listene bygger på en annen transkripsjon. En annen transport med skipet *S/S Stella Polaris* var en syketransport fra havnene Fauske og Mo i Rana. Her ble listene påført pasientenes diagnoser og skrevet med latinske bokstaver. Godt ut i mappe Jessheim 8 var det en oversikt over fanger fra

Hospital Trandum. Også andre mapper inneholder lister fra Hospital Trandum. Etter at repatrieringsarbeidet i hovedsak var slutført, opplyste Thorne i begynnelsen av august at det omtrent hver dag dukket opp to eller tre sovjetiske statsborgere fra ulike plasser. Dette var i hovedsak folk som hadde klart å holde seg skjult for Wehrmacht og som skulle repatrieres, ifølge Thorne.³³⁶ Han uttrykte lettelse over at antallet av disse var ubetydelig, med tanke på transport for å få dem evakuert. Thorne uttrykte at han var særlig imponert over arbeidet til hovedkvarteret i Sub Zone A (Tromsø-sonen) og de norske troppene i dette området.³³⁷ Størsteparten av sovjetiske krigsfanger ble repatriert fra Norge uten større problemer. Det var først etter at størsteparten av repatrieringsarbeidet var gjennomført, at spørsmål omkring tvangsrepatriering ble drøftet i detalj, i tilknytning til de gjenværende krigsfangene.

“Disputed Persons”

Uenigheten om tolkningen av avtalen “Plan for the Delivery to the U.S.S.R of Soviet Citizens in Norway liberated by the Allied Forces”,³³⁸ av 10. juni, resulterte i samarbeidsproblemer mellom Thorne og Ratov. Den store striden mellom de to gjaldt *screeningen* og det allierte kravet om at alle baltere eller polakker som var født utenfor de sovjetiske grensene av 1939 kunne velge å forbli ikke-russiske. Etter Thornes oppfatning hadde Ratov ikke myndighet over disse dersom de ikke aktivt bekreftet at de ønsket å være sovjetiske statsborgere.³³⁹ Ratov påpekte at dette var i strid med Jalta-avtalen av 11. februar 1945.³⁴⁰ Ved starten av repatrieringen med togtransport hadde Ratov protestert mot

---

336 PRO, FO 1038/409/38. Extract from Gen. Thorne's DO letter to the CIGS, dated 5 Aug 45.

337 RA, FO III 1942-45 eske 224. Headquarters Allied Land Forces Norway. Storgaten 33, Oslo. 29 July 45.

338 RA, Final Report, Prisoners of War executive, Headquarters Allied Land Forces Norway. H.Q. B.L.F.N. Oslo 14. Dec 45. Appendix A.

339 PRO, FO371/47904, General Sir Andrew Thorne. Headquarters, Allied Land Forces, Norway. Storgaten 33, Oslo. 31st July 1945.

at alle sovjetiske borgere ble spurt om de ønsket å returnere til hjemlandet.³⁴¹ Han mente åpenbart at ingen av de frigitte sovjetiske krigsfangene i Norge skulle kunne velge om de ønsket repatriering eller ikke.

I et forsøk på å kontrollere situasjonen vedrørende disputed uttalte Ratov under et opphold i Stockholm i begynnelsen av juli at sovjetiske myndigheter hadde anerkjent polske myndigheter, og derfor hadde han rett til å repatriere alle *disputed persons* fra Norge uten *screening* av disse ved ALFN.³⁴² Denne forklaringen ble ikke akseptert fra de alliertes side. Kort tid senere henvendte Ratov seg til Thorne og påpekte at noen leire i Norge fremdeles huset sovjetiske borgere. Han mente at dette var personer som ikke hadde fått beskjed om repatriering tilbake til hjemlandet, av årsaker som var ukjente for ham. Sovjetiske offiserer hadde fått vite at: “only citizens of the Soviet Baltic Republics are kept in these camps: Latvians, Estonians, Lithuanians, Ukrainians and White Russians from the Western Soviet Republics”.³⁴³ Dette gjaldt ukrainere og hviterussere som gjorde krav på polsk statsborgerskap, siden de hadde hjemsted i de sovjet-annekterte østlige områder av det tidligere Polen. Thorne måtte være klar over at innbyggerne i disse områdene hadde vært sovjetiske borgere siden 1939. For Ratov var det uforståelig at disse borgerne ble holdt i egne leire og ikke overlevert til sovjetiske myndigheter for repatriering.

Ifølge Ratov skapte de allierte også frykt blant sovjetiske borgere ved å spre anti-sovjetisk propaganda. Han mente de allierte forsøkte å innbille dem at de ville bli møtt med all slags harde represalier fra myndighetenes side ved en eventuell

---

340 PRO, FO371/47904, Translation, Representative of the Plenipotantionry of the SPC of the USSR for the Repatriation of Soviet Citizens. No 3/11/08, 10 August 1945.

341 PRO, FO371/47902, No.012, 10 Jul 45. Translation, Representative of the Plenipotantionry of the SPC of the USSR for the Repatriation of Soviet Citizens.

342 PRO, FO 371/47902. Branch HQ Allied Land Forces Norway. 9th July 1945.

343 PRO, FO 371/47902, No.012, 10 Jul 45. Translation, Representative of the Plenipotantionry of the SPC of the USSR for the Repatriation of Soviet Citizens.

hjemkomst. Dessuten forsøkte de lokale kommandanter fra allierte tropper med alle midler å fjerne de sovjetiske representanter for repatrieringen fra leirene. Dette gjaldt særlig leirene i Trondheim, og liknende episoder var også rapportert fra Nord-Norge, ifølge Ratov.³⁴⁴ Ifølge uttalelser fra sovjetiske borgere som satt i Trondheimsleiren, hadde den engelske administrasjonen benyttet et eget skjema for de som ikke ønsket hjemreise. Under overskriften "Reasons for non-return to the Home-land", ble svaret "For political reasons" registrert for alle personer.³⁴⁵ Til slutt i brevet klaget Ratov på omstendighetene omkring arbeidet med repatrieringen i Sandnes. Representanter fra de allierte hadde ved avreisen møtt de sovjetiske borgerne med spørsmålet "do all of you wish to return to your homeland"? De sovjetiske representantene for repatrieringsarbeidet protesterte mot denne fremgangsmåten, og av den grunn hadde de allierte offiserene erklært at de ville stanse arbeidet med *disputed persons*.³⁴⁶ Ratovs kritikk av de allierte fortsatte videre i repatrieringsarbeidet.

Ratov framholdt fremdeles i august 1945 at det var 6000 sovjetborgere som oppholdt seg i Norge. Dette var *disputed*s. Det ble klart at begrepet "disputed persons" måtte presiseres, for å få klarere regler for hvordan de skulle behandles. Den 18. juli sendte derfor PWX (Prisoner of War Executive) skrevet "PWX administrative instruction no 2", som omhandler "Recovered allied and Disputed Persons". I appendix D, "Instruction on segregating Soviet Disputed Persons from Displaced Persons camp and the Wehrmacht", blir begrepet presisert:

---

344 PRO, FO 371/47902, No.012, 10 Jul 45. Translation, Representative of the Plenipotantionry of the SPC of the USSR for the Repatriation of Soviet Citizens.

345 PRO, FO 371/47902, No.012, 10 Jul 45. Translation, Representative of the Plenipotantionry of the SPC of the USSR for the Repatriation of Soviet Citizens.

346 PRO, FO 371/47902, No.012, 10 Jul 45. Translation, Representative of the Plenipotantionry of the SPC of the USSR for the Repatriation of Soviet Citizens.

A Soviet Disputed Person is an Estonian, Latvian, Lithuanian, Western White Russian, Western Ukranian, Pole from Western White Russia or Western Ukraine, a Bessarabian and Carpatho-Ukranian who is claimed by the Soviet Repatriation Commission and comes from territory incorporated by the USSR after 1st September 1939. This includes Memel citizens, but excludes White Russian political refugees, or persons who left the USSR prior to 1st September 1939. Baltic Germans who were evacuated to Germany under the Soviet-German agreement when the Baltic countries were incorporated in the USSR are not considered Disputed Persons.³⁴⁷

En slik kategorisering av *disputed persons* resulterte i at sovjetiske offiserer besøkte leire for polske *disputed*s i Norge, uten tillatelse. Ved flere tilfeller ble polske statsborgere kidnappet, på grunn av at sovjetiske repatrieringsmyndigheter betraktet disse som sovjetiske borgere. Ved Salvik-leir utenfor Oslo ble en polakk truet med våpen og tvunget inn i en bil. Han klarte å rømme og rapporterte hendelsen til britiske militære myndigheter. To tidligere sovjetiske krigsfanger som hadde deltatt i kidnappingen, ble arrestert av amerikansk MP, da de forsøkte å lete etter polakken. Arrestasjonen skapte problemer, og rundt 20 sovjetiske borgere samlet seg utenfor leiren hvor de to ble plassert. Det ble tilkalt ekstrastykker for å få jaget russerne vekk.³⁴⁸ De to ble ikke utlevert til sovjetiske myndigheter, og Thorne overlot videre avgjørelser til norske myndigheter. En annen polsk statsborger ble ifølge Thornes oppfatning tvunget fra Grünerløkka skole til den sovjetiske leiren på Etterstad 6. juli og repatriert.³⁴⁹ I tillegg mente Thorne at 11 øst-polakker ved Moen-leir i Målselv tilsynelatende frivillig hadde fulgt med til den sovjetiske leiren i Sørreisa.³⁵⁰ Ratov påpekte at disse hendelsene ikke ga

347 RA, FO III 1942–1945, eske 224. Appendix "D" to PWX Administration Instructions No.2. Norwegian Military Mission. Oslo, 2.august 1945.

348 PRO, FO 371/47905. Kidnapping of disputed Pole – GRZYB. 7th September 1945.

349 PRO, FO 371/47904. Summary 19 Aug 45.

350 PRO, FO 371/47904. Summary 19 Aug 45.

Thorne noe grunnlag til protest. Dette viste tvert i mot sovjetiske borgeres ønske om repatriering så raskt som mulig, etter hans oppfatning.³⁵¹ Det var åpenbart liten nytte for de allierte i å ta opp disse spørsmålene på et såpass sent tidspunkt etter at repatrieringen i hovedsak var gjennomført.

Ifølge de alliertes Final Report var antallet *disputed*s 1566 personer fra de tidligere territoriene Latvia, Litauen, Estland og Polen.³⁵² Antallet var med andre ord ikke så høyt som Ratov hadde påstått. For å kunne fastsette det riktige antallet *disputed persons*, ble det på et tidligere tidspunkt gjennomført en *screening* av alle sovjetiske borgere. Ved de ulike avreisestedene i Norge ble hver enkeltperson undersøkt. Den sovjetiske offiseren noterte navn og bosted. Deretter ble navnet kryss-sjekket mot navnelister av både sovjetiske og allierte offiserer. De som mente at deres hjemland ikke var innenfor Sovjetunionens grenser ifølge grenseavtalen av 3. september 1939 mellom Hitler og Stalin, ble stilt spørsmålet: "Vil du returnere til ditt hjemland?". De som svarte ja på dette, ble repatriert. De som svarte nei, ble betraktet som *disputed persons* og sendt til en egen leir, der den enkeltes status ble vurdert av en (egen, alliert/sovjetisk) kommisjon. Som regel ble det en konflikt etter denne prosedyren, og den sovjetiske repatrieringskommisjonen krevde å få overført alle baltere og polakker som hadde hjemsted øst for Curzonlinjen.³⁵³ Dette endret ikke "Force Commanders" (dvs. Thornes) oppfatning om hva som skulle gjøres med de som ikke hevdet å ha sovjetisk statsborgerskap. Disse skulle klassifiseres som *disputed persons*, atskilles fra de andre og holdes under alliert kontroll. Ifølge Final Report fra Allied Land Forces Norway var denne *screening* av de med sovjetisk nasjonalitet en av de vanskeligste administrative

---

351 PRO, FO 371/47904. Translation. No.1/21/08 21 Aug 45.

352 RA, Final Report, Prisoners of War executive, Headquarters Allied Land Forces Norway. H.Q. B.L.F.N. Oslo 14. Dec 45. Det samme antallet oppga også general Andrew Thorne i sin rapport om frigjøringen av Norge. Jf. Thorne, *General Thornes rapport om frigjøringen av Norge*, s. 53.

353 RA, Final Report, Prisoners of War executive, Headquarters Allied Land Forces Norway. H.Q. B.L.F.N. Oslo 14. Dec 45.

oppgavene.³⁵⁴ Uenighetene med den sovjetiske repatrieringskommisjonen bidro dessuten til at arbeidet ikke ble enklere.

Det høye antallet på 6000 gjenværende russere, som Ratov hadde oppgitt, inkluderte også polske borgere. Problemet var at begrepsdefinisjonene var usikre, og de sovjetiske representantene var opptatt av å sikre seg alle borgere de mente var innbyggere i sitt land. Sovjetiske myndigheter inngikk en avtale (16. august 1945) med polske myndigheter som bestemte grensene for deres områder. Avtalen ga en svært detaljert beskrivelse av hvilke byer som tilhørte henholdsvis polsk eller sovjetisk territorium. I appendix B, "Notice to all Polish Citizens in Norway", ble avtalen gjengitt:

From the Lithuanian frontier it follows the old frontier line to the River NIEMAN, north of Grodno, leaving SUVALKI and AUGUSTOW in polish territory. It leaves GRODNO in soviet territory and runs almost due south through the PUSZCA BIELOWESKA, leaving BIALYSTOCK in POLISH territory. It joins the river BUG at BRZESC-and BUGIEM and follows the river to USTILOG. BRZESC and WLODIMIERZ remain in soviet territory. BIALA PODALSKA, WLODAWA, CHELM and HRUBIESZOW are in POLISH territory. From HRUBIESZOW it follows the river BUG via SOKAL to TOMASZOW in Polish territory. RAWA RUSSKA remains in Soviet territory. From south of TOMASZOW it runs in a southerly direction crossing the railway East of PRZEMYSL which remains in Polish territory and continues to the Czechoslovak frontier west of TURKS , leaving SAMBOR, DROHOBYCZ and BORYSLAW in Soviet territory.³⁵⁵

Taloppgavene fra Ratov med hensyn til antallet gjenværende russere var åpenbart for høye og bekrefter hvor vanskelig kategoriseringen kunne være. Foruten om lag 1000–1500 baltere var det også om lag 3000 fra tidligere polske områder,

---

354 Ibid.

355 RA, Final Report, Prisoners of War executive, Headquarters Allied Land Forces Norway. H.Q. B.L.F.N. Oslo 14. Dec 45. Appendix B.

ifølge Ratov. I et brev til Thorne den 10. juli 1945 hadde Ratov gitt uttrykk for hvordan spørsmålene om nasjonal tilhørighet skulle bli løst. Ratov påpekte her at personer fra tidligere polske områder måtte sendes til Polen, hvor polakker og russere skulle avgjøre hvilken nasjonalitet den enkelte tilhørte.³⁵⁶

For Thorne var det viktig å få avviklet arbeidet med repatrieringen. Men Ratov hadde mottatt ordre fra sovjetiske myndigheter om å bli i Norge inntil repatrieringen av alle sovjetiske borgere var gjennomført. Så langt anså Ratov at repatrieringen av de som var bosatt innen Sovjetunionens grenser i 1941, ikke var fullført. Til Thorne skrev han: "I am sure, my dear general, that in the future my work will continue with your full help and consideration, for the sake of our mutual interest".³⁵⁷ Om samarbeidet med Ratov skrev Thorne til War Office i slutten av juli, at til tross for at Ratov i pressen hadde kritisert hans manglende ivaretagelse av sovjetiske statsborgere og "uvennlige" løsning på spørsmålet om *disputed persons*, ga han Ratov positiv omtale. Thorne fremhevet at Ratov var energisk, samarbeidsvillig i arbeidet med evakueringsplanene, og han måtte i stor grad tildeles æren for at repatrieringen av de sovjetiske statsborgerne ble gjennomført så hurtig.³⁵⁸ Ratov hadde også ansvaret for repatrieringen av sovjetiske statsborgere i Danmark. Han ble imidlertid nektet visum til København, og det kom for en dag at han hadde sendt fire repatrieringsoffiserer til byen uten å ha klarert eller informert Thorne om dette. Thorne kalte ham en "unscrupulous go-getter" på grunn av hendelsen, men likevel mente han at Ratov ville kunne gjennomføre repatrieringen i Danmark like vellykket som i Norge.³⁵⁹

---

356 PRO, FO 371/47902, No.012, 10 Jul 45. Translation, Representative of the Plenipotantionry of the SPC of the USSR for the Repatriation of Soviet Citizens.

357 PRO, FO 371/47904, Translation, Representative of the Plenipotantionry of the SPC of the USSR for the Repatriation of Soviet Citizens. No 3/11/08, 10 August 1945.

358 PRO, FO 1038/409/38, BM 24/9881. Headquarters, Allied Land Forces, Norway. Zone 1, B.L.A. 31st July 1945.

359 Ibid.

I oktober 1945 utarbeidet britiske militære myndigheter i Tyskland retningslinjer for "Soviet Repatriation problems". Her ble det påpekt at de var forpliktet til å repatriere alle sovjetiske statsborgere, uansett deres egne ønsker. Dette gjaldt de som var omfattet av nasjonalitetsbegrepet sovjetisk statsborger ifølge grensen per 1. september 1939. De som ikke skulle overleveres til sovjetiske myndigheter, ble listet opp i egne kategorier. Dette gjaldt blant annet latviere, litauere, estlendere, russiske emigranter som var bosatt utenfor Sovjetunionen før 22. juni 1941, og personer med ubestemt nasjonalitet, også de av russisk avstamning.³⁶⁰

Norske myndigheter var svært opptatt av å finne en løsning på om *disputed persons* skulle repatrieres med tvang eller ikke. De var imidlertid ikke villige til å overta ansvaret for noen av de *disputed persons* som den sovjetiske repatrieringskommisjonen krevde hjemsendt med tvang. Britiske myndigheter hadde vært satt under press om "de omstridte personer" og lot seg presse. Den britiske ambassadøren i Norge, Collier, sendte nærmest ilmeldinger til Foreign Office som sendte disse videre til kabinettet. Det var viktig å finne en løsning, siden de innså at nordmennene ikke ville kunne stå mot sovjetisk press. Løsningen kunne derfor være å få overført og evakuert disse til områder som var under britisk og amerikansk innflytelse. Til norske myndigheters lettelse ble 897 overført av allierte myndigheter til britisk sone i Tyskland den 25. oktober. Dagen etter ble 669 sendt til amerikansk sone i Tyskland. Den sovjetiske repatrieringskommisjonen ble informert om at *disputed persons* hadde blitt flyttet til den britiske og amerikanske sonen i Tyskland.³⁶¹ Overfor russerne ble det sagt at

---

360 PRO, FO 1010/51, Guide to Soviet Repatriation problems. PW and DP Division, Control Commission for Germany (British Element) October 1945.

361 RA, Final Report, Prisoners of War executive, Headquarters Allied Land Forces Norway. H.Q. B.L.F.N. Oslo 14. Dec 45.

flyttingen ble gjort av administrative hensyn.³⁶² Med dette var norske myndigheter ikke lenger ansvarlig for de omstridtes skjebne.

Dagen før overføringen av *disputed persons* fra Norge ble gjennomført, sendte generalløytnant Golubev i Moskva brev til Foreign Office. Han henviste her til artikkel 2 i Jalta-avtalen, og ba innstendig om at Foreign Office måtte samarbeide slik at de "so called doubtful cases" blant sovjetiske statsborgere kunne repatrieres til hjemlandet via den sovjetiske sonen i Tyskland.³⁶³ War Office sendte et svar i sakens anledning til Moskva, og de opplyste her at deres repatrieringspolitikk forble uforandret.³⁶⁴ Det betød at en ikke ønsket å tvangsrepatriere de som ikke var ansett for å være sovjetiske statsborgere. Følgelig overlot de denne kategorien (*disputeds*) til allierte soner i Tyskland, der deres videre skjebne ble avgjort av allierte myndigheter. Allied Land Forces Norway, ledet av Thorne, ga i Final Report uttrykk for at de var tilfreds med at de hadde klart å løse de mange kompliserte problemene i arbeidet med repatrieringen av grupper og nasjonaliteter. I rapporten fremhevet Thorne særlig det gode samarbeidet med den svenske generalstab, Rhinarmeen, USFET (United States Forces European Theater) og de nasjonale repatrieringskommisjoner og Liaisons-offiserer.³⁶⁵ Tidlig forskningslitteratur kom frem til at antallet *disputeds* eller med ubestemt nasjonalitet i Vest-Tyskland (angivelig sovjetiske borgere) var 45 000 personer i desember 1945. Av disse hadde om lag 20 000 gjort krav på ukrainsk nasjonalitet, og de resterende hevdet å være kalmuker. Samme kilde påpekte imidlertid at disse tallene bare var omtrentlige

---

362 Einar Kristian Steffenak: "Repatrieringen av sovjetborgere fra Norge 1945", upublisert artikkel fra det 4. krigssymposium i Bergen, mai 2001.

363 PRO, FO 371/47908, From Moscow to Foreign Office, No.4682. 25th October 1945.

364 PRO, FO 371/47908, 83716(C.A.(D.P.)) 8 November 1945.

365 RA, Final Report, Prisoners of War executive, Headquarters Allied Land Forces Norway. H.Q. B.L.F.N. Oslo 14. Dec 45.

beregninger.³⁶⁶ Innen forskningslitteraturen har det vært påpekt at det var en høy prosentandel av nasjonale minoriteter som motsatte seg repatriering.³⁶⁷

Disputed persons som ble sendt til de allierte soner i Tyskland, fikk senere anledning til å slå seg ned i den "vestlige hemisfære".³⁶⁸ I tiden mellom 1. juli 1947 og 31. desember 1951 ble totalt 712 511 personer flyttet fra de vestalliertes okkupasjonssoner i Tyskland. Av disse kom 63,2 prosent fra den amerikanske sonen, 31,5 prosent fra den britiske sonen og 5,3 prosent fra den franske sonen. Mer enn 2/3 valgte oversjøisk utvandring til USA, Australia eller Canada. Bare 15 prosent ble værende i Europa.³⁶⁹ Det betyr at de fleste valgte å etablere seg langt fra hjemlandet.

Hjemkomsten

Utsagn fra nordmenn og allierte som deltok i repatrieringsarbeidet, mer enn antyder at de frigitte krigsfangene møtte en dyster skjebne etter hjemkomsten. I kartleggingen av repatrieringen her er krigsfangenes mottakelse i hjemlandet vurdert på grunnlag av flere ulike kilder, for å kunne gi et nyansert bilde av deres skjebne. Russiske myndigheters rehabilitering av tidligere krigsfanger i dag indikerer at en fra russisk side har ønsket å rette opp den gamle sovjetiske holdningen til tidligere krigsfanger. Men det

---

366 På samme tidspunkt befant det seg henholdsvis 27 000 estoniere, 86 000 latviere, 54 000 litauere og 553 000 polakker i Vest-Tyskland som tilhørte kategorien *disputed*. Jf. Malcolm J. Proudfoot, *European Refugees: 1939–52* (London: 1957), s. 291.

367 Mark R. Elliott, *Pawns of Yalta* (Urbana/Chicago/London: 1982), s. 166.

368 Dette gjaldt for det meste baltere, og folk fra Vest-Ukraina og Hvite-Russland. Jf. Ulrike Goeken: "Von der Kooperation zur Konfrontation. Die sowjetischen Repatriierungsoffiziere in den westlichen Besatzungszonen", i *Die Tragödie der Gefangenschaft in Deutschland und der Sowjetunion 1941–1956*, Klaus Dieter Müller (hrsg.) (Köln: 1998), s. 333.

369 Pavel Polian, *Deportiert nach Hause. Sowjetische Kriegsgefangene im "Dritten Reich" und ihre Repatriierung* (München/Wien: 2001), s. 193.

har vist seg å være en svært tidkrevende prosess. Repatrieringen var i nesten et halvt århundre et tabuisert emne.³⁷⁰

Mange nordmenn som hadde kontakt med de sovjetiske krigsfangene etter frigjøringen, fikk inntrykk av at de var bekymret for hva som ville skje med dem når de kom hjem. Professor, dr.med. Anton Jervell behandlet etter frigjøringen sovjetiske eks-fanger som ble overflyttet til Vestfold sentralsykehus fra en isoleringsleir for tuberkuløse på Mågerø utenfor Nøtterøy. Jervell besøkte i 1963 en tidligere sovjetisk krigsfange, oberst Novobranets, som hadde vært fange i en leir ved Tønsberg. Novobranets hadde ledet en undergrunnsgruppe både i en leir i Würzburg i Tyskland, og deretter i leiren ved Tønsberg. Han ble også medlem av repatrieringskommisjonens stab her i Norge i 1945. På Jervells spørsmål om hva som skjedde med de andre fra fangeleiren i Tønsberg og hvordan selve hjemkomsten hadde vært, svarte ikke Novobranets noe.³⁷¹ Dette bidro til en del spekulasjoner fra norsk side om de repatriertes skjebne.

Det er svært få offisielle dokumenter som tyder på at norske og allierte myndigheter kjente til de tidligere krigsfangenes skjebne. Blant annet inneholder et av general Ratovs mange brev til general Thorne i 1945, klage på uttalelser fra britisk side om at krigsfangene ville bli ille behandlet etter hjemkomsten. Den britiske repatrieringsoffiseren kaptein Reiman skulle ha uttalt følgende i en leir utenfor Tønsberg: "You wish to go to the Soviet Union. There you will all be hung for your deeds, or, under the best of circumstances, you will be sent to Siberia".³⁷² Einar Kristian Steffenak viser til Utenriksdepartementets forklaring på hvorfor Sovjetmakten ønsket å undersøke i hvilken grad frigitte krigsfanger hadde medvirket til den tyske krigsmaskinen. UD mente at denne informasjonen kunne bli brukt mot fangene i hjemlandet, og som skrekk og advarsel for sovjetsoldatene. Hvorvidt krigsfangenes innsats var et

---

370 Ibid., s. 202.

371 Hegge, "Utleveringen fra Norge", s. 224.

372 PRO, FO 371 47905, N-14675.

resultat av tvang, var av mindre interesse.³⁷³ Uttalelser fra norsk side i Wrede-Holms protokoller fra den norsk-sovjetiske kommisjonen et par år etter repatrieringen gir inntrykk av at de kjente til de tidligere krigsfangenes skjebne. Kommisjonens sekretær, Don, mente at sovjetiske myndigheter kanskje ønsket å finne ut om de tidligere fangene hadde klart å gjennomføre sabotasjer under fangeoppholdet; “jfr. de opplysninger som fra forskjellig hold er kommet om den hårde behandlingen som er blitt tidligere russiske krigsfanger til del etter hjemkomsten”.³⁷⁴

Opplysninger i norske aviser på 1950-tallet tyder likevel på at en viss del av krigsfangene som returnerte fra Norge, faktisk ble sendt hjem. Fire sovjetiske krigsfanger fortalte om opplevelsene i Norge og hjemkomsten i *Bergens Arbeiderblad* i 1956. En av fangene ble spurt om hvilken behandling de hadde fått etter hjemkomsten til Sovjetsamveldet, han svarte: “Selv fikk jeg reise til mitt hjemsted og vendte øyeblikkelig tilbake til det normale liv. Det samme skjedde med mine kamerater fra fangenskapet som jeg fremdeles har forbindelse med. Men det er ikke tvil om at en del sviktet ved fronten eller senere i fangeleiren. Noen overga seg til fienden uten kamp, andre var i fangeleiren villig til å selge sjelen til tyskerne. Jeg mener at det er rimelig at deres sak ble undersøkt av myndighetene”.³⁷⁵ Han kunne ikke gi noe svar på hvor mange krigsfanger som tilhørte den sistnevnte gruppen.

Det gis mange ulike svar på hvilken skjebne som ventet de sovjetiske eks-krigsfangene i hjemlandet. Feodor Mezentsev har gitt sin versjon. Den 22. juni 1945 ankom 3000 eks-fanger til byen Pskov. Samtlige av disse ble utsatt for forhør av en statlig undersøkelseskommisjon. Forhenværende “politzen” (sovjetiske krigsfanger som hadde tjenestegjort som tysk politi) ble uten unntak dømt. De som hadde vært i tysk tjeneste som Vlasov-russere, fikk 5 års straffarbeid, og de

---

373 Einar Kristian Steffenak, *Repatrieringen av de sovjetiske krigsfangene (fra Norge i 1945)-forspill og etterspill*, hovedoppgave i historie (Bergen: 1995), s. 221.

374 Sitert Steffenak, *Repatrieringen av de sovjetiske krigsfangene...*, s. 289.

375 *Bergens Arbeiderblad*, 12. mai 1956.

øvrige krigsfangene ble rehabilitert. De som var født i 1905 eller tidligere, ble demobilisert først. Ellers ble det organisert arbeidsbataljoner på 1000 mann hver. Frem til den 20. partikongress 1956 ble ingen tidligere krigsfange tildelt utmerkelser for krigsinnsatsen. Etter dette ble derimot fangeopphold regnet som krigsdeltakelse og alle tidligere krigsfanger ble tildelt medaljer som honnør for innsatsen, men ingen ble opptatt som partimedlemmer.³⁷⁶ Dette ga signaler om bare delvis aksept for statusen som tidligere krigsfange.

Så sent som på slutten av 1980-årene ble tidligere krigsfanger i Sovjetunionen ikke invitert til å snakke med skolebarn, slik andre krigsveteraner fikk anledning til. En krigsveteran med tittelen "helt av Sovjetunionen" mente at krigsfangene ikke burde få treffe skolebarn, for å unngå at yngre generasjoner skulle tro at det var akseptabelt å overgi seg i krig. Selv så sent som i 1988 inneholdt standard søknadsskjema i Sovjetunionen spørsmål om hvorvidt en hadde nære slektninger som var tidligere krigsfanger eller internerte.³⁷⁷ I 1990 trykket avisen *Moscow News* en lengre artikkel med tittel: "Prisoners of war. The tragedy of captivity has not ended even today".³⁷⁸ Artikkelforfatteren påpekte at tidligere krigsfanger etter 1956 ikke lenger automatisk ble behandlet som "fiender av folket", men fremdeles ble de ikke betraktet som "forsvarere av hjemlandet". Og en ting var det som ble bestemt på papiret, noe annet var hverdagslivet for de tidligere krigsfangene. To år tidligere intervjuet forfatteren en krigsveteran og spurte om de tidligere krigsfangene var å betrakte som krigsveteraner. Han fikk til svar: (...) "No they are not veterans. Don't you have anything else to write about? Look how many real soldiers we have..."³⁷⁹ Til tross for at problematikken omkring de tidligere krigsfangene har vært

---

376 Feodor Mezentsev, *I konsentrasjonsleire bak polarsirkelen* (1997). Oversatt fra russisk av Asbjørn Hortman.

377 R.W. Davies, *Soviet History in the Gorbachev Revolution* (London: 1989), s. 112.

378 *Moscow News*, nr. 19 (1990): 8-9.

379 *Moscow News*, nr. 19 (1990): 8-9.

tatt opp til diskusjon ved flere anledninger, påpeker forfatteren at reaksjonene er alltid de samme; det er best å snakke om noe annet.

Viktor Oleksandrovytsj Petrasjevskyj, skriver i et brev datert 6. juni 2001 om oppholdet som krigsfange på Engeløy i Nordland, Balsfjord og Bjerkvik. Om hjemreisen skriver han at han og de andre fangene ble sendt med tog gjennom Sverige til finskegrensen, og videre med skip herfra til den finsk-russiske grensen. De ble deretter sendt videre med tog via byene Vyborg, Leningrad og Moskva og ankom til slutt byen Suslonger (i Marij SSR). I Suslonger ble alle tidligere krigsfanger kontrollert av hva han i brevet kaller "kontraspionasjen". Det 56. infanteriregiment ble dannet, og han ble innrullert her. Allerede i året 1945 ble han demobilisert.³⁸⁰ En annen tidligere krigsfange, Oleksandr Mefodijovytsj Krotsjak, skriver også om mottakelsen i hjemlandet. Han ble sendt av tyskerne til Norge i juli 1942, og repatriert fra Narvik den 15. juni 1945, via Luleå til Finland. Han skriver at da de ankom hjemlandet, ble alle fra Norge kjørt til Suslonger. Her ble alle undersøkt om "hvem som var hva" under fangenskapet. De ble inndelt i tre kategorier. Den første var de som var "rene". Den andre var politimenn, leirkommandanter og tolker som ble dømt og fikk 10 års fengsel. Vlasov-mennene fikk ifølge Krotsjak en uviss skjebne og forsvant sporløst. Ingen fikk vite noe om hva som skjedde med dem. Han selv tilhørte første kategori, og de ble sendt på anleggsarbeid til byen Alapajevsk i Ural. I november 1946 ble han sendt hjem, og fra våren året etter arbeidet han som traktorfører i hjembygda.³⁸¹

Ifølge svensk forskning var det mange blant de 2500 sovjetiske krigsfangene som klarte å rømme til Sverige fra leire i Nord-Norge og Nord-Finland, som ønsket å bli igjen i landet. Men planen var at alle skulle sendes tilbake.³⁸² I et

---

380 Brev fra Viktor Oleksandrovytsj Petrasjevskyj til forfatteren, 6.6.2001, oversatt fra russisk til norsk av Viktor Igorovitsj.

381 Brev fra Oleksandr Mefodijovytsj Krotsjak til forfatteren, 11.6.2001, oversatt fra russisk til norsk av Viktor Igorovitsj.

382 *Upsala Nya Tidning*, 10. april 2001.

notat skrevet av den svenske regjeringen om ingermannlenderne, en flyktningegruppe som i hovedsak til slutt fikk bli igjen i Sverige, ble det redegjort for visse deler av den sovjetiske straffeloven. Blant annet gjaldt det paragrafene om landsforræderi, som for soldater innebar henrettelse ved skyting. Straffen for soldaters "flukt til utlandet" ble som regel satt til ti års straffarbeid, forutsatt at samarbeid med fienden ikke kunne bevises.³⁸³ I en intern rapport fra NKVD datert 26. oktober 1945 ble de repatriertes holdning beskrevet, og her ble det påpekt: "Politisk holdning blant de repatrierte er i hovedsak sunn, med et høyt ønske om å reise hjem – til Sovjetunionen uten forsinkelser. Det er stor interesse for og ønsker om å få nyheter om livet i Sovjetunionen, til å ta del i arbeidet med gjenreisningen etter krigens ødeleggelser og solidaritet med hensyn til sovjetstatens økonomi ble det gitt uttrykk for overalt".³⁸⁴ Det er lett å forstå at dette var den offisielle holdningen de ønsket å presentere på vegne av de frigitte krigsfangene.

Tidligere krigsfanger som skrev i tidsskriftet *Nytt fra Sovjet-Samveldet*, ga uttrykk for at forholdene var gode etter at de kom tilbake. Allerede i november 1946 publiserte tidsskriftet brev fra tidligere sovjetiske krigsfanger. I en artikkel, med tittelen "Brev til venner i Norge", skrev den tidligere krigsfangen Aleksei Nikoforov blant annet om repatrieringen og hva som ventet de tidligere fangene i hjemlandet.³⁸⁵ Han opplyser at totalt 84 775 sovjet-borgere

383 *Upsala Nya Tidning*, 10. april 2001.

384 Sitert etter Zemskov, "K voprosu o repatriacii sovetskich grazdan 1941–1955", s. 8.

385 "Jeg kan forsikre dere at det ble sørget for oss med mat, klær og penger mens våre forhold ble undersøkt i den første tiden etter hjemkomsten. Vi er blitt hjulpet med bolig og bønderne har fått hjelp til å skaffe seg såkorn, husdyr, beite, åkerjord og hus. Jeg vet ikke om et eneste tilfelle hvor folk som har vært i fangenskap er dratt til ansvar for det. Vi har ikke hørt et eneste bebreidende ord, tvert imot har alle som hører hva vi har gjennomgått, vist oss den dypeste samkjensle. Der gjelder både for myndigheter og enkeltmennesker.(...)Jeg vil bare nevne et enkelt eksempel som etter min mening er opplysende nok. I den litauiske Sovjetrepublikken er 443 repatrierte borgere ansatt i ledende stillinger. Tyder det på at vi blir utsatt for forfølgelse eller at ingen har tillit til oss?" (*Nytt fra Sovjet-Samveldet*, nr. 10, 16. november 1946)

ble repatriert fra Norge. Av disse var 77 812 tidligere krigsfanger, 1306 kvinner og 389 barn. Ved grensen ble det tatt rede på den enkeltes hjemsted, og alle ble sendt tilbake dit. Nikoforov, og mange som kom fra samme leir som ham (Bergan-leiren utenfor Tønsberg), ble sendt til Moskva. Kort tid etter, i januar 1947, trykte tidsskriftet flere hilsener fra tidligere krigsfanger i Norge. To eks-fanger som hadde sittet i leir i Narvik og Stavern, sendte hilsninger til nordmenn som hadde hjulpet dem og fortalte litt om hjemkomsten. Israel Levitan, som hadde vært i Narvik, flyttet tilbake til hjembyen Kiev. Byens byråd hadde skaffet ham og hans familie en ny leilighet etter hjemkomsten. Han meldte seg til arbeid igjen etter noen ukers hvile. Levitan hadde også stadig kontakt med en rekke kamerater som hadde sittet i samme leir som ham, og han beskrev hva slags arbeid et par av dem hadde nå.³⁸⁶ Det er tydelig at sovjetiske myndigheter ønsket å presentere et inntrykk av en problemfri tilværelse for de hjemvendte krigsfangene.

Sovjetisk litteratur om annen verdenskrig var opptatt av andre emner enn fangenes skjebne i det tyske riket frem til 1945 og deres tilværelse i Sovjetunionen etter 1945. Inntil midten av 1980-årene var det ikke mulig å diskutere dette emnet offentlig.³⁸⁷ Den russiske historikeren Viktor N. Zemskov publiserte en artikkel i 1990 etter å ha undersøkt primærkilder i russiske arkiv som angikk 4,2 millioner sivile og militære repatrierte til Sovjetunionen. Zemskov var den første som fikk tilgang til dette arkivmaterialet. Følgende oversikt ble gitt over de som var gransket innen 1. mars 1946:

– 6,5 prosent ble overført til “spesialavdelinger” innen NKVD;

---

386 *Nytt fra Sovjet-Samveldet*, nr. 6, 22. januar 1947.

387 Den russiske historikeren Josef A. Brodski har likevel siden begynnelsen av 1970-årene forsøkt å fjerne denne tabuiseringen. Brodski var i etterkrigsårene offiser i Den røde armé og stasjonert ved den sovjetiske militæradministrasjonen i Tyskland. (Ulrich Herbert, *Europa und der “Reichseinsatz”. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945* (Essen: 1991), s. 23).

- 58 prosent ble sendt hjem (6 prosent av denne prosentandelen var medlemmer av deporterte nasjonale minoriteter og de ble sendt til sine landsmenn i deres nyebosetningsområder i Sentralasia og andre steder) (Zemskov 1991)
- 14 prosent ble sendt til militære "arbeidsbataljoner"
- 19 prosent ble innkalt til militærtjeneste.³⁸⁸

Zemskov har med dette materialet bidratt med opplysninger som gir et helt nytt bilde av skjebnen til de repatrierte sovjetiske krigsfangene. Likevel er det flere faktorer en bør være oppmerksom på i tilknytning til dette materialet. Vi må ta i betraktning at repatrierte krigsfanger var en sårbar gruppe, og en god del av dem ble antakelig rammet under de nye utrenskningene mot slutten av 1940-tallet. Det foreligger imidlertid ikke noe tallmateriale på dette. Andelen på 6 prosent som ifølge Zemskov ble sendt "hjem", ble i praksis forvist, siden deres folkegruppe var blitt deportert. Å bli sendt til de militære "arbeidsbataljonene" (14 prosent) må nok også betraktes som en form for straff. Zemskovs tall bekrefter at det var de sovjetiske offiserene som ble hardest behandlet blant de militære. Av 50 400 offiserer som ble frigitt fra fangenskap omkring 1. oktober 1944, ble omlag 20 000 sendt til "storm bataljoner". Dødeligheten var særdeles høy i disse bataljonene. Blant offiserene var plassering i militærtjeneste eller til reservene et unntak, og overføring til NKVD hovedregelen. Alle de repatrierte ble imidlertid sett på med mistenksomhet. En kan ikke si at de repatrierte ble moralsk og psykologisk ekskludert fra samfunnet, men i det første tiåret etter krigen ble de ikke behandlet med aksept fra myndighetene.³⁸⁹ Zemskovs artikkel står i en særstilling i og med at den er skrevet på grunnlag av russiske primærkilder. Likevel har hans materiale og arbeidsmetode møtt kritikk blant annet fra den russiske forskeren V.P. Popov.³⁹⁰ Han

388 Zemskov, "K voprosu o repatriacii soverskich grazdan 1941-1955".

389 Ibid.

390 V.P. Popov, "State Terror in Soviet Russia", *Russian Social Science Review*, vol. 35, no. 5 (1994).

mener at Zemskovs tall er tvilsomme og at de skjuler omfanget av den nasjonale tragedien og essensen i problemene omkring repatrieringen av sovjetiske borgere. I boka *Labour Camp Socialism. The Gulag in the Soviet Totalitarian System*,³⁹¹ påpeker Galina M. Ivanova at Zemskovs arbeid primært er av statistisk og dokumentær art. Ifølge Ivanova bidro Gulag-systemet til at Sovjet-ledelsen kunne "behandle" store mengder mennesker i løpet av kort tid. Ivanova gir ingen nye opplysninger omkring skjebnen til de repatrierte krigsfangene.

Zemskovs resultater avkrefter de verste antakelsene omkring de repatriertes skjebne, men andre russiske forskere gir et annet bilde. På en internasjonal konferanse i Arkhangelsk (1997) om de sovjetiske krigsfangene presenterte flere sovjetiske forskere undersøkelser om repatrieringen. En av de som tok opp spørsmålet omkring repatrieringen og rehabilitering av tidligere krigsfanger, var V.I. Kupets fra Moskva. Om de repatrierte eks-fangenes skjebne, skriver Kupets at mesteparten ble plassert i spessialleire i Russland i seks år. I leirene ble de satt til det hardeste og mest skadelige arbeidet. I 1956 ble de gitt amnesti og fikk mulighet til å reise hjem. Men de fleste sovjetiske tidligere krigsfanger ble ikke kvitt skammens stempel. De ble fremdeles betraktet som forrædere og krigsforbrytere.³⁹² Sammenliknet med Zemskovs materiale fra 1990 gir dette et helt annet bilde. Kupets oppgir ikke hvilke kilder tallmaterialet er hentet fra, men viser til at det ble etablert egne kommisjoner i alle sovjet-republikker, områder og regioner av Sovjetunionen i 1954. Disse kommisjonenes oppgave var å etterforske sakene til både sovjetiske og utenlandske borgere som var blitt dømt i Stalintiden. De hadde myndighet til å foreta fullstendig rehabilitering av hver enkelt. En slik etterforskning ble bare foretatt av de eks-fangene som var i live. Sakene til de som var

---

391 Galina Mikhailovna Ivanova, *Labour Camp Socialism. The Gulag in the Soviet Totalitarian System* (New York: 2000), s. xxiii.

392 V.I. Kupets, "Russian Legislation and Questions of Rehabilitation of the Russian and Foreign Citizens", rapport fra konferanse 1997. Engelsk oversettelse.

blitt henrettet eller døde i leir ble ikke undersøkt.³⁹³ Kupets artikkel tyder på at han baserer sine tall på resultatet av kommisjonenes arbeid.

I de siste bidragene til forskningen omkring repatrieringen er det særlig tallmaterialet som har fått oppmerksomhet. Flere sovjetiske forskere har i den senere tid presentert tallmateriale over antallet sovjetiske statsborgere som av ulike grunner vegret seg mot å bli sendt tilbake til Sovjetunionen. Vladimir Naumov og Leonid Rešin mener at dette gjaldt omlag 450 000 sovjetiske statsborgere, og omtrent 170 000 av dem var tidligere krigsfanger. Ifølge opplysninger fra den sovjetiske regjeringsfullmektigen for repatrieringen befant det seg maksimalt 7 prosent "Russen" blant krigsfangene som forsøkte å unngå repatriering.³⁹⁴ Naumov og Rešin gir en oversikt over de ulike forskriftene om repatriering, kontroll og eventuell straff av tidligere krigsfanger under og etter krigen (frem til 1956). I løpet av krigsårene hadde det militære krigstribunalet gått hardt ut mot overløpere og kollaboratører, noe som resulterte i at 157 000 rødearmister fikk dødsdom i 1941–45. Dette var ikke krigsfanger. Naumov og Rešin påpeker at om lag syv millioner sovjetiske borgere ble løslatt fra Gulag-systemet fra slutten av 1944, og at en del av disse ble sendt til den visse død i straffebataljoner under Den røde armé. Etter registreringen av alle repatriantene ble minst 10 prosent arrestert, og flere millioner ble på ubestemt tid sendt på tvangsarbeid, "in die Sklaverei verkauft", ifølge Naumov og Rešin.³⁹⁵ Dette tallmaterialet virker usikkert og lite nyansert. Dessuten er det et problem at de to forfatterne ikke oppgir hvilke kilder de har brukt. Kort tid senere ble bildet noe avdramatisert ved andre bidrag til forskningen, og fokus lagt på stigmatiseringen av de hjemvendte krigsfangene.

---

393 V.I. Kupets, "Russian Legislation ...", s. 33–34.

394 Vladimir Naumov og Leonid Rešin, "Repressionen gegen sowjetischen Kriegsgefangene und zivile Repatrianten in der UdSSR 1941 bis 1956", i Klaus Dieter Müller (hrsg.), *Die Tragödie der Gefangenschaft in Deutschland und der Sowjetunion 1941–1956* (Köln: 1998), s. 336.

395 Naumov og Rešin, "Repressionen gegen sowjetischen Kriegsgefangene...", s. 349–350.

Et av de siste bidragene i forskningen er Pavel Polians bok *Deportiert nach Hause: sowjetische Kriegsgefangene im "Dritten Reich" und ihre Repatriierung*.³⁹⁶ Polian tar for seg de sovjetiske krigsfangenes skjebne i tysk fangenskap, forberedelsene til repatriering, gjennomføringen av repatrieringen, integreringen av krigsfanger etter hjemkomst og den offentlig diskusjonen (1990-årene) i Sovjetunionen om krigsfanger. Blant annet mener Polian at ordet "repatriant" ifølge eldre språkbruk nesten ble assosiert med begrepet "folkefiende", og sovjetiske myndigheters holdning resulterte derfor i en stigmatisering av de tidligere krigsfangene.³⁹⁷ Han benytter tallmaterialet til Zemskov fra 1990. Det faktum at Polian benytter Zemskovs tallmateriale, tyder på et visst kvalitetsstempel ved sistnevntes arbeid. Zemskovs beregninger vedrørende utrenskningene under Stalin blir dessuten ansett for å være pålitelige av toneangivende historikere både i Vesten og i Russland.³⁹⁸

Så sent som i 1991 kom det en egen lov om rehabilitering av ofrene for politisk undertrykking. Loven omfattet urett som var begått overfor sovjetborgere i løpet av sovjetregimet. Den 24. januar 1995 utstedte president Jeltsin et dekret "angående gjenopprettelsen av sivile rettigheter for sovjetiske borgere – de tidligere sovjetiske krigsfanger og sivile, repatriert i løpet av den store fedrelandskrigen og etterkrigstiden". Dette vedrørte det som hadde skjedd i de første etterkrigsårene. Ved dette dekret ble listen over politiske represalier utvidet ved at også de som var blitt sendt til straffebataljoner, "arbeidsbataljoner" som tilhørte NKO (Folkekommissariatet for forsvar) og NKVD, de som hadde vært satt til spesielt anstrengende og vanskelig arbeid, ble tatt med.³⁹⁹ Dekretet tilsa at tidligere krigsfanger både skulle betraktes som krigsdeltakere og som ofre for nasjonalsosialismen. Også sivile sovjetiske tvangsarbeidere opplevde at det tok over 50 år før de fikk

---

396 Polian, *Deportiert nach Hause...* (München/Wien: 2001).

397 Ibid., s. 186.

398 Åsmund Egge, "Hva vet vi om "overdødelighet" og terrorofre i Sovjetunionen i 1930-årene?", *Nordisk Østforum* (1998): 53–65.

399 V.I. Kupets, "Russian Legislation ...", s. 33–34.

tilbake rettighetene som borgere. Vladislav Spirov ble som 10-åring sendt til fangeleir i Kirkenes januar 1944, og han fikk tilbake disse rettighetene og kunne reise fritt først i 1996. Men ifølge forsker Pavel Polian oppfattet de tidligere krigsfangene dekretet av 24. januar 1995 som resultatløst. Deres holdning var at de nok en gang ble bedratt og diskriminert.

Kapittel 6

Konklusjon

Sovjetiske krigsfanger og tvangsarbeidere kan karakteriseres som et glemt emne i etterkrigstidens historieskrivning i Norge. Den internasjonale forskningen omkring en fangekategori som de sovjetiske krigsfangene har skapt økt bevissthet om denne gruppen som ofre for tysk terrorpolitikk og den militære deltakelsen i denne. En skulle tro at dette ville påvirke vårt lands okkupasjonsforskning og resultere i fremstillinger som inkluderte en gruppe ofre som de sovjetiske krigsfangene. Det skulle imidlertid gå en stund før landets historikere lot seg påvirke av internasjonal historieforskning på dette feltet. 1990-årene er blitt karakterisert som en fase i forskningen om norsk okkupasjonshistorie hvor det ble åpnet opp for å trekke frem nye sider og aktører fra krigsårene. Med dette var konsensus-syndromet fra etterkrigstidens historieskrivning brutt, og aktører som tidligere ble betraktet som fremmede i den nasjonale kontekst, fikk innpass i norsk okkupasjonshistorie. Representasjonene av disse fremmede, som sovjetiske krigsfanger og sivile tvangsarbeidere var fragmentariske, men selve oppmerksomheten omkring dem la grunnlaget for senere fremstillinger.

For å forstå hvorfor nettopp de sovjetiske krigsfangenes skjebne helt fra starten var mye mer knyttet til den nasjonalsosialistiske ideologien enn hva tilfellet var for andre kategorier krigsfanger, er Hitlers *Weltanschauung* avgjørende. Den ideologiske krigen mot Sovjetunionen var knyttet til nazistenes langsiktige mål, og Wehrmacht ble en aktiv

deltaker i oppfyllelsen av disse. På flere felt er det mulig å trekke paralleller til utryddelsen av de europeiske jøder. Motivene for felttoget i øst var: Utryddelse av det "jødisk-bolsjevikske" ledersjiktet, underkastelse av den slaviske befolkningen, erobring av et kolonirike og germanisering av dette, opprettelsen av et autarkisk kontinent under tysk herredømme. De tre sistnevnte motiver hadde tilknytning til målsetningen for okkupasjonen av Sovjetunionen. Det første ble realisert parallelt med felttoget. For å gjennomføre dette ble Wehrmacht den sentrale deltaker, og særlig tre ordrer viser at de var integrert i den nasjonalsosialistiske utryddelsespolitikken. Disse ordrene var Barbarossa-Erlaß og Kommissarbefehl, samt Wehrmachts retningslinjer den 4. juni 1941 for de tyske troppene i Sovjetunionen. Den første ordren opphevet rettssikkerheten som skulle beskytte både sivilbefolkning og krigsfanger mot overgrep fra okkupantenes side. Ordren var å skyte enhver som viste tegn til motstand, og med dette ble mord legalisert i krigen mot Sovjetunionen. Den andre ordren betød en systematisk likvidering av politiske kommissarer i de okkuperte deler av Sovjetunionen. Den tredje ordren var en oppfordring til soldatene om å gå hardt ut mot all motstand. Med denne ordren var også den nasjonalsosialistiske raseoppfatning aktivisert, ved at særlig de asiatiske soldater ble erklært som forbrytere. Wehrmacht viste ideologisk lojalitet ved gjennomføringen av ordrene. Det var også et ønske at krigen ble kortvarig, slik at Wehrmacht kunne bruke ressursene til å styrke deres stilling innen den nasjonalsosialistiske staten. Det totale antallet sovjetiske krigsfanger i var svært høyt og faglitteraturen oppgir et tall på 5,7 millioner fanger i løpet av årene 1941–45.

Hensikten med å transportere sovjetiske krigsfanger til Norge var først og fremst å utnytte deres arbeidskraft. Den stadig økende deporteringen av sovjetiske krigsfanger i årene 1941–45 vitnet om en nærmest uutømmelig ressurs for arbeidskraft til tyske prosjekter i Norge. Størsteparten av de sovjetiske krigsfangene som ankom Norge, ble sendt hit med skip via Stettin i Tyskland. Opplysninger om antallet krigsfanger som oppholdt seg i samleleire og underleire på de

ulike tidspunkt, kan bare fastsettes omtrentlig. Årsaken til dette er flyttingen av fanger etter hvert som arbeidsoppdrag ble ferdige, et økende antall fanger på grunn av nye forsendelser og flyttingen av sovjetiske krigsfanger fra Finland til Nord-Norge høsten 1944. Fram til desember 1944 var det ifølge tyske talloppgaver totalt sendt 74 560 sovjetiske krigsfanger til Norge. En ytterligere tilførsel av 9758 fanger i 1945 viser at totalt 93 318 sovjetiske krigsfanger ble sendt til landet i årene 1941–45. På grunn av en del bevegelse i fangemassen eksisterte det flere ulike talloppgaver over krigsfangene ved frigjøringen. Et visst antall av de sovjetiske krigsfangene her i landet var tatt til fange ved Murmanskfronten. Kildematerialet gir ikke noe eksakt tall på hvor mange, men det er åpenbart at antallet overløpere blant fangene i dette området var omfattende, og disse ga tyske styrker verdifull informasjon om Den røde armés planer.

Utfra et rasjonelt hensyn skulle en tro at beslutningen i oktober 1941, om å bruke sovjetiske krigsfanger som arbeidskraft i tysk krigsindustri, innebar en endring i den tyske holdningen overfor denne fangekategorien. Men det viste seg at avgjørelsen ikke endret synet på og holdningen overfor disse krigsfangene. Fra dette tidspunktet ble det avgjørende å holde dem i live for å kunne utnytte deres arbeidskraft, men generelt ble de ikke behandlet på noen måte som tilsa at de representerte en verdifull ressurs for den tyske krigsøkonomien. Sentralt ble det gitt ordre om å forbedre forholdene for de sovjetiske krigsfangene ved å høyne matrasjonene. Men dette ble gjennomført på et altfor sent tidspunkt, og ikke i tilstrekkelig omfang, til at situasjonen ble bedre for størsteparten av krigsfangene. Sovjetiske krigsfanger ble sendt hit til landet allerede før avgjørelsen om å utnytte fangenes arbeidskraft ble tatt. Til tross for vedtaket skjedde det ingen forbedring av forholdene for de sovjetiske krigsfangene sentralt som kunne ha nevneverdig virkning for krigsfangene som ble sendt til Norge. Det resulterte i at en viss andel av fangene som ble sendt hit, var i en elendig helsetilstand ved ankomsten. Først våren 1942 ble det gitt flere ordrer sentralt om forbedring av forholdene for denne

fangekategorien. Etter rasjonalitetshensyn og behovet for fangenes arbeidskraft burde forholdene ha forbedret seg, men dette var ingen selvfølge. Avgjørende for sovjetiske krigsfangers tilværelse her i landet synes å ha vært om det politiske synet på sovjetiske krigsfanger var sterkere enn idéen om en rasjonell utnyttelse av fangenes arbeidskraft blant de ansvarlige på lavere plan i leiradministrasjonen. Med dette var det tilfeldighetene som rådet og ble avgjørende for den enkelte krigsfanges situasjon i leirene.

OKW var ansvarlig for alle krigsfanger i tysk varetekt, bortsett fra de som ble tildelt Luftwaffe eller Kriegsmarine. I Norge hadde Wehrmachtbefehlshaber Norwegen ansvaret for organiseringen av krigsfangene, men også her hadde Luftwaffe og Kriegsmarine ansvaret for de kontingenter med krigsfanger som ble tildelt dem. Innen Wehrmacht ble det opprettet en rekke stillinger og institusjoner for organisering av krigsfangevesenet i Tyskland. Deretter ble dette krigsfangesystemet overført til de enkelte land hvor sovjetiske krigsfanger var plassert, deriblant Norge. Innenfor Wehrmacht i Norge ble Luftwaffe og Kriegsmarine bare tildelt et mindre antall krigsfanger.

Etter ordre fra Hitler ble krigsfangevesenet omorganisert i slutten av september 1944. Hovedårsaken til omorganiseringen var ønsket om å forhindre flukt blant krigsfangene. Som undersøkelsen viser, var et stadig økende antall flyktede sovjetiske krigsfanger også i Norge blitt et problem for Wehrmacht. Omorganiseringen resulterte i at hele krigsfangevesenet ble underlagt SS. Dette medførte at Kriegsgefangener Bezirkskommandant for Norge ble underlagt Der Höhere SS-und Polizeiführer Nord, men alle stillingene innen krigsfangevesenet her til lands beholdt det gamle ansvarshierarkiet. Omorganiseringen skapte frykt for at denne integrasjonen av SS i krigsfangevesenet skulle føre til at forholdene for alle kategorier krigsfanger ble ytterligere forverret. Likevel ga dette lite endringer i forholdene og heller ikke så store endringer rent forvaltningsmessig, når det gjaldt krigsfangeleirene i Norge. Årsaken til dette var trolig tregheten i endringen av de to organisasjonssystemene. Forklaringen på

høye dødstall etter omorganiseringen er ikke at krigsfangesystemet ble underlagt SS, men snarere flyttingen av sovjetiske krigsfanger fra Finland til Nord-Norge under svært harde klimatiske forhold, og slitsomme arbeidsforhold der de etter hvert ble plassert. Organiseringen på lavere plan ble noe mangelfull på grunn av endringene i krigsfangesystemet. Tilbaketrekkingen fra Finland skapte forvirring og hindret kommunikasjonen, noe som ga vanskelige arbeidsforhold for Kriigsgefangenen Bezirkskommandant i Norge. Resultatet var at han mistet oversikten over antallet krigsfanger. Det faktum at Wehrmacht ønsket å overta ansvaret for krigsfangevesenet så sent som april 1945, viser at de betraktet dette som en viktig arbeidsoppgave.

Kriigsgefangenen Bezirkskommandant ble etablert i Oslo først ett år etter at de første sovjetiske krigsfangene ble sendt til Norge. Det at stillingen kom på et såpass sent tidspunkt, må ha påvirket arbeidsforholdene for Bezirkskommandanten. Ifølge instruksjonen skulle han fungere som et forbindelsesledd mellom OT og Wehrmachtbefehlshaber Norwegen, men plasseringen i Oslo tilsier at han hadde liten påvirkning på avgjørelser som ble tatt på hver enkelt arbeidsplass for sovjetiske krigsfanger. Dessuten skapte den stadige flyttingen av krigsfangene etter hvert som arbeidsoppdrag ble fullført, en lite oversiktlig situasjon og Bezirkskommandanten hadde ikke full kontroll over situasjonen. Omorganiseringen representerte en ytterligere forverring av arbeidsforholdene og bekreftet at flyttingen av krigsfangene fra Nord-Norge og sørover, samt overføringen av krigsfanger fra Finland til Nord-Norge, skapte vanskeligheter, og det ser ut til at Bezirkskommandanten mistet oversikten over og kontrollen med de sovjetiske krigsfangene.

De ulike Stalag i Norge, som sorterte under Wehrmacht, fungerte som depot og arbeidsplass for sovjetiske krigsfanger. Syke fanger kunne også bli plassert her. Stalag hadde bare administrativt ansvar for krigsfangene og ingen myndighet til å gi ordrer vedrørende fangene. Deres oppgave var bare å kontrollere krigsfangenes levetilstand. OT hadde ansvaret for utnyttelsen av arbeidskraft og innkvartering av sovjetiske

krigsfanger som sorterte under de ulike arbeidsbataljonene tilhørende organisasjonen. Et særtrekk ved krigsfangesystemet i Norge var den stadige etableringen av nye leire etter hvert som ulike prosjekt tilknyttet infrastrukturen ble fullført. Wehrmacht hadde ansvaret for bevoktning og disiplin, forpleining og bekledning, medisinsk hjelp og rettslige forhold. Det var følgelig Wehrmacht som hadde det formelle overordnede ansvaret for de sovjetiske krigsfangene. Når det gjelder forholdet mellom Stalag (Wehrmacht) og arbeidsbataljonene (Organisation Todt) utgjorde OT til en viss grad en egen autonom maktblokk, men var avhengig av Wehrmacht med hensyn til vaktmannskap og leirutrustning. Stalag-systemet ble sentralt ved tildelingen av, og oversikten over, vaktmannskapene. Egne vaktbataljoner til bevoktning av krigsfanger, Landeschützenbatailloner, skulle bare brukes til vaktoppgaver og ikke annet arbeid. I siste instans var det kommandanter og ledere for disse vaktbataljonene som fikk ansvaret for å overholde bestemmelsene gitt av OKW ved sjefen for krigsfangevesenet. Av den grunn fikk de det avgjørende ansvaret for forholdene omkring behandling, sikring, forpleining og bekledning av de sovjetiske krigsfangene.

Overføringen av det store antallet sovjetiske krigsfanger til Norge representerte for nordmennene et brutalt møte med tysk krigsfangepolitikk. En brutal krigshverdag som i utgangspunktet utviklet seg på Østfronten, med mishandling og utsulting av sovjetiske krigsfanger, ble overført hit til landet. Genèvekonvensjonen av 1929 hadde som mål å sikre krigsfangers rettigheter, men Tyskland mente at de ikke var bundet av den i behandlingen av sovjetiske krigsfanger, fordi Sovjetunionen aldri hadde ratifisert avtalen. Med det ble problemene omkring krigsfangene under annen verdenskrig i større grad av ideologisk art enn hva tilfellet hadde vært under første verdenskrig. Dette resulterte i en holdning i det tyske krigsfangesystemet sentralt at de ikke var bundet av reglene i avtalen vedrørende behandlingen av de sovjetiske krigsfangene. Den samme holdningen ble etter hvert overført til krigsfangesystemet i Norge. Beskrivelser av innkvartering,

forpleining og bekledning av sovjetiske krigsfanger i Norge viser at leirforholdene og behandlingen av krigsfangene varierte i de ulike leirene over hele landet. Forholdene var særlig harde for de som ble evakuert fra Finland og Finnmark til Troms høsten 1944. Et stort antall av krigsfangene var allerede i en elendig helsetilstand ved ankomsten til Norge, og disse fikk ikke den nødvendige hjelpen de hadde behov for. Dødeligheten var lav i enkelte leire, mens i andre leire døde et høyt antall fanger som følge av elendige forhold når det gjaldt innkvartering, forpleining og bekledning. En ytterligere forklaring på den slette ivaretagelsen av sovjetiske krigsfanger, er mangelfull planlegging. Det at tilfældigheter fikk så store følger for krigsfangenes tilværelse, skyldtes at krigsfangesystemet i Norge ikke var forberedt på å motta et så stort antall krigsfanger. Først sommeren 1943 ble det gitt ordre om å forbedre forholdene for sovjetiske krigsfanger i Norge, da man på tysk side innså at krigens lange varighet ville resultere i et stadig økende behov for arbeidskraft. Det var viktig at de sovjetiske krigsfangenes helse og arbeidsevne ikke ble svekket, noe som gav utsikter til en bedre behandling.

Isolert sett var dødeligheten på 13 prosent blant de sovjetiske krigsfangene et høyt tall, men sett i forhold til skjebnen for denne fangekategorien ellers i Vest- og Øst-Europa var ikke dødstallene så skremmende høye her i landet. Som vi vet, var dødsprosenten for sovjetiske krigsfanger på 29,3 prosent i Finland og hele 85,7 prosent i det okkuperte Polen høsten 1941 til 15. april 1942. Likevel representerte den store massen av sovjetiske krigsfanger, og dødeligheten blant dem, en annen side ved krigens virkelighet enn hva en ellers hadde vært vitne til her i landet siden krigen startet. Tyskernes skremmende råskap og brudd på menneskerettigheter hva angikk de sovjetiske krigsfangene i Norge var mange. Ikke minst vitner problemene til Krigsgravtjenesten med å kartlegge de nøyaktige dødstall over sovjetiske krigsfanger i alle landsdeler om tilintetgjørelse av kildemateriale på tysk side, samt en svært liten respekt for menneskeliv, ved at krigsfanger er blitt kastet i fellesgraver eller knapt nok gravlagt. Alt dette har komplisert rekonstruksjonen av dødstallene.

Tallmaterialet blir følgelig basert på beregninger og vil ikke kunne fastsettes i detalj. Ifølge krigsgravtjenestens materiale døde mellom 13 600–13 700 sovjetiske krigsfanger i Norge.

Bruk av sovjetiske krigsfangers arbeidskraft innen OT i Tyskland var særlig knyttet til rustningsindustrien og byggingen av Reichsautobahn. Ledelsen sentralt i OT var opptatt av at de sovjetiske krigsfangene skulle arbeide i egne isolerte kolonner, for å forhindre at de fikk kontakt med andre arbeidere eller krigsfanger på arbeidsplassene. Også i Norge var OT opptatt av å hindre kontakt mellom nordmenn og krigsfanger. Organiseringen av sovjetiske krigsfangers arbeidsinnsats i Norge innen OT skulle så langt det var mulig følge Stalag-systemet i de ulike områder for å unngå flytting av leirene.

De sivile sovjetiske arbeiderne fikk bedre behandling enn krigsfangene fra Den røde armé. De sivile tvangsarbeiderne fikk bedre forpleining og innkvartering enn krigsfangene. Men på samme måte som de militære fangene har de vært under streng bevoktning, og de har hatt svært liten mulighet til å hjelpe egne landsmenn i krigsfangeleirene. I tilfeller hvor slike forsøk på hjelp har vært registrert, er det rapportert om arrest av tvangsarbeidere, men det foreligger ingen informasjon om eventuell straff for slike handlinger. Hensikten med å holde sivile tvangsarbeidere og sovjetiske krigsfanger strengt atskilt, var fra tysk side å forhindre eventuelle sabotasjeaksjoner eller flukt.

De allierte hadde hovedansvaret for repatrieringen, mens norske myndigheter hadde ansvaret for alle sivile utlendinger, også de sovjetiske. Norske myndigheter fikk imidlertid ansvaret for forpleining av frigitte sovjetiske krigsfanger og vaktholdet ved leirene i den korte tiden etter frigjøringen og frem til de allierte overtok administrasjonen av de tidligere krigsfangeleirene. Hjelppearbeidet viste seg å være ressurskrevende, og i Nordland fylke etablerte svensk Røde Kors et sykehus på Fauske, og de påtok seg også ansvaret med å forsyne samtlige leirer i Nordland fylke med diettmat, i den grad dette lot seg gjøre. Vaktholdet over de frigitte krigsfangene var ikke problemfritt og bar gjerne preg av

vilkårlighet. Dette resulterte blant annet i slagsmål mellom sovjetiske eks-fanger og tyske soldater, samt at frigitte krigsfanger ved noen tilfeller bega seg ut av leirene og streifet omkring uten noen form for kontroll fra myndighetenes side. Sovjetiske krigsfanger som hadde vervet seg til Vlasov-arméen, hadde etter sovjetiske myndigheters oppfatning gjort seg skyldig i landssvik.

Tolkningen av hvem som kunne anses som sovjetborger, skapte problemer for repatrieringen i flere land. Sovjetiske og allierte myndigheters oppfatninger var ulike med hensyn til hvem som kunne karakteriseres som "disputed person", eller hva som skulle gjøres med dem som erklærte at deres hjem ikke lå innenfor Sovjets grenser per 3. september 1939. Det at disse ble spurt om de ønsket å reise tilbake til hjemlandet, var en fremgangsmåte som de sovjetiske representanter for repatrieringen i Norge mislikte sterkt. De allierte var opptatt av å unngå at denne gruppen ble tvangsrepatriert. Britiske og amerikanske myndigheter var dessuten opptatt av å sikre repatrieringen av egne borgere som befant seg i områder kontrollert av Den røde armé. General Andrew Thorne (SHAEF) var åpenbart fornøyd med at repatrieringen av det overveiende flertallet sovjetiske borgere ble gjennomført så hurtig, og ga lederen av den russiske repatrieringskommisjonen, Ratov, mye av æren for dette. Det er først med avklaringen omkring *disputed*s at uenighetene mellom de to blir tydelige. Ved den raske repatrieringen av sovjetborgere fra Norge hører vi lite om motvilje fra eks-fangenes side, og bruk av tvang fra de allierte. På grunnlag av undersøkte kilder ser det ut til at langt de fleste ønsket å reise hjem, og at de tok det for gitt at de ville bli hjemsendt. Spørsmålet om tvangsrepatriering gjorde seg gjeldene først etter at repatrieringen av de fleste frigitte sovjetiske krigsfangene var gjennomført og problemene omkring *disputed*s skulle avgjøres.

Av et antall på om lag 80 000 frigitte sovjetiske krigsfanger var antallet *disputed*s på 1566 personer. Det at tallet ikke var høyere, var en faktor som påvirket repatrieringsarbeidet sommeren 1945, slik at dette kunne gjennomføres raskt og

uten problemer for de allierte. Problemene i andre land der de allierte hadde ansvaret for repatrieringen, hadde blant annet sammenheng med det store antallet sovjetiske krigsfanger som hadde gått over i tysk tjeneste. Andelen av sovjetiske krigsfanger i tysk tjeneste i Norge lar seg ikke tallfeste, men i forhold til det høye antallet krigsfanger her i landet var andelen lavere enn hva tilfellet var i andre områder der de allierte hadde ansvaret for repatrieringen. Etter at mesteparten av de frigitte krigsfangene var hjemsendt, grep norske myndigheter inn og forhindret tvungen repatriering av en del personer. Repatrieringen av de såkalte *disputeds* skapte vanskeligheter for allierte myndigheter, og til de norske myndigheters lettelse ble denne kategorien med tidligere krigsfanger sendt til den britiske og amerikanske sone i Tyskland, der deres videre skjebne ble avgjort av allierte myndigheter.

Bibliografi

Kilder

Arkiv

- BA Bundesarchiv, Koblenz
BA/MA Bundesarchiv/Militärarchiv,
Freiburg
PRO Public Record Office, London
RA Riksarkivet, Oslo
SAT Statsarkivet, Trondheim og
Tromsø
UD Utenriksdepartementets arkiv,
Oslo
OM Ofoten Museum, Narvik

Brev

- Brev fra Viktor Oleksandrovytsj Petrasjevskyj til forfatteren,
6. juni 2001, oversatt fra russisk til norsk av Viktor
Igorovitsj.
Brev fra Oleksandr Mefodijovytsj Krotsjak til forfatteren, 11.
juni 2001, oversatt fra russisk til norsk av Viktor
Igorovitsj.

Aviser og tidsskrift

- Adresseavisen*, 13. juni/23. juni/17. juli/24. juli 1945.
Aftenposten, 22. mai/6. juni 1945.
Arbeiderbladet, 28. mai 1945.
Bergens Arbeiderblad, 12. mai/13. juni 1945.
Farsunds avis, 15. juni/3. juli 1945
Lofotposten, 12. juli 1945.
Moscow News, nr. 19. 1990.

Nordlys, 23. mai 1945.

Nytt fra Sovjet-Samveldet, nr. 2, 21. desember 1946 /nr.

10,16. november 1946/nr. 6, 22. januar 1947/5. juli 1947.

Rana Blad, 23. juli 1987.

Tromsø, 25. mai/12. juni/23. juni/28. juli 1945.

Upsala Nya Tidning, 10. april 2001.

Litteraturliste

Bacon, Edwin: *The Gulag at War* (New York: 1994).

Bengtson, John Robert: *Nazi War Aims. The Plans for the
Thousand Year Reich* (Illinois: 1962).

Bethell, Nicholas: *The Last Secret* (Edinburgh: 1974).

Bethell, Nicholas: *Den siste hemmelighet* (Oslo: 1975).

Bohn, Robert: "Det tyske Reichskommissariatet i Norge
1940–1945", i i S.U.Larsen (red.) *I Krigens Kjølvann* (Oslo:
1999).

Brodski, Josef A: "Timor und andere.Sowjetische
Zwangarbeiter im Widerstand und ihr Schicksal nach der
Befreiung", i Ulrich Herbert, *Europa und der
"Reichseinsatz". Ausländische Zivilarbeiter,
Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938-
1945.* (Essen: 1991).

Broszat, Martin: *The Hitler State* (London/New York: 1996).

Bullock, Allan: *Hitler and Stalin.Parallel Lives* (Oxford:
1991).

Dallin, David J. & Nicolaevsky, Boris I: *Slavearbeid i Sovjet-
Russland* (Oslo: 1948).

Datner, Szymon: *Crimes against Pows. Responsibility of the
Wehrmacht* (Warszawa: 1964).

Denkiewicz-Szczepaniak Emilia: "Polske OT-rvangsarbeidere
og krigsfanger i Norge under annen verdenskrig", *Historisk
tidsskrift*, nr. 2 (1997).

*Den norske regjerings virksomhet. Fra 9. april 1940 til 22.
juni 1945. Undersøkelleskommisjonen av 1945.*

Departementenes meldinger. Oslo 1948.

Dülffer, Jost: "Albert Speer – Management für Kultur und
Wirtschaft", i R.Smelser/R.Zitelmann (Hrsg.), *Die Braune
Elite. 22 biographische Skizzen* (Darmstadt: 1990).

- Egge, Åsmund: "Hva vet vi om "overdødelighet" og terrorofre i Sovjetunionen i 1930-årene?", *Nordisk Østforum* (1998).
- Elias, Norbert: *The Germans* (Cambridge: 1996).
- Elliott, Mark R: *Pawns of Yalta* (Urbana/Chicago/London: 1982).
- Genferkonvensjonen av 27. juli 1929 om behandling av krigsfanger, Oslo 1945.
- Gerlach, Christian: "Verbrechen deutscher Fronttruppen in Weißrußland 1941–1944", i Karl Heinrich Pohl (Hg.), *Wehrmacht und Vernichtungspolitik* (Göttingen: 1999).
- Goeken, Ulrike: "Von der Kooperation zur Konfrontation. Die sowjetischen Repatriierungsoffiziere in den westlichen Besatzungszonen", i Klaus Dieter Müller (hrsg.), *Die Tragödie der Gefangenschaft in Deutschland und der Sowjetunion 1941-1956* (Köln: 1998), s. 333.
- Gyllenhaal, Lars & James F. Gebhardt: *Slaget om Nordkalotten* (Rosvik: 2001).
- Halder, Franz: *Kriegstagebuch, Bd III, Der Rußlandfeldzug bis zum Marsch auf Stalingrad (22.6.1941–24.9.1942)*. Bearbejdet von Hans-Adolf Jacobsen (Stuttgart: 1964).
- Hanski, Raija: *Behandlingen av krigsfångar under vinter-och fortsättningskriget* (Åbo: 1990).
- Hegge, Per Egil: "Utleveringen fra Norge", tilleggs-kapittel i Nicholas Bethell, *Den siste hemmelighet* (Oslo: 1975).
- Heller, Mikhail & Nekrich, Aleksandr: *Utopia in power. The History of the Soviet Union from 1917 to the present* (New York: 1986).
- Herbert, Ulrich: *Europa und der Reichseinsatz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945* (Essen: 1991).
- Herbert, Ulrich: *Hitlers foreign workers. Enforced foreign labour in Germany under the third Reich* (Cambridge: 1997).
- Hitler, Adolf: *Mein Kampf*. Dansk oversettelse (1925/27, 1989).
- Hjeltnes, Guri: *Norge i krig. Hverdagsliv*, bd. 5 (1986).
- Ivanova, Galina Mikhailovna: *Labour Camp Socialism. The Gulag in the Soviet Totalitarian System* (New York: 2000).

- Jacobsen, Hans-Adolf: "Kommsiarbefehl und Massenexekutionen sowjetischer Kriegsgefangener", i *Anatomie des SS-Staates*, bd. 2 (Freiburg: 1965).
- Khorkov, A.G.: "Sovjetiske krigsfanger i tyske fangeleire under Den annen verdenskrig", *Norsk Militært Tidsskrift* (1991).
- Kjeldstadli, Sverre: *Hjemmestyrkene. Hovedtrekk av den militære motstanden under okkupasjonen* (Oslo: 1959).
- Kogon, Eugen: *SS-staten* (Oslo: 1981).
- Koch, Birgit: "De sovjetiske, polske og jugoslaviske krigsfanger i tysk fangenskap i Norge 1941–1945", hovedoppgave i historie (Oslo: 1988).
- Kreyberg, Leiv: *Kast ikke kortene* (Oslo: 1978).
- Kupets, V.I.: "Russian Legislation and Questions of Rehabilitation of the Russian and Foreign Citizens", rapport fra konferanse 1997.
- McCauley, Martin: *The Soviet Union 1917–1991* (New York: 1993).
- Menger, Manfred, Fritz Petrick og Wolfgang Wilhelmus: *Expansionsrichtung Nordeuropa. Dokumente zur Nordeuropapolitik des faschistischen deutschen Imperialismus 1939 bis 1945*. (Berlin: 1987).
- Mezencev, Feodor: *I konsentrasjonsleir bak Polarsirkelen*, norsk oversettelse v. Asbjørn Hortmann (1997).
- Milward, Alan S: *The Fascist Economy in Norway* (Oxford: 1972).
- Naumov, Vladimir & Leonid Rešin: "Repressionen gegen sowjetischen Kriegsgefangene und zivile Repatrianten in der UdSSR 1941 bis 1956", i Klaus Dieter Müller (hrsg.), *Die Tragödie der Gefangenschaft in Deutschland und der Sowjetunion 1941–1956* (Köln: 1998).
- Ofstad, Harald: *Vår forakt for svakhet. En analyse av nazismens normer og vurderinger* (Oslo: 1971).
- Otto, Reinhard: *Wehrmacht, Gestapo und sowjetische Kriegsgefangene im deutschen Reichgebiet 1941/42* (München: 1998).
- Petersen, Joachim: *Hitlers Polar Eisenbahn* (Podzun-Pallas-Verlag, 1992).

- Polian, Pavel: *Deportiert nach Hause. Sowjetische Kriegsgefangene im "Dritten Reich" und ihre Repatriierung* (München/Wien: 2001).
- Popov, V.P: *State Terror in Soviet Russia*, i *Russian Social Science Review*, vol. 35, nr. 5 (1994).
- Proudfoot, Malcolm J: *European Refugees: 1939–52* (London: 1957).
- Riste, Olav: "London-regjeringa" Norge i krigsalliansen 1940–1945, bd. 2 (Oslo: 1979).
- Rosas, Allan: *The legal status of prisoners of war. A study in International Humanitarian Law Applicable in Armed Conflicts* (Helsinki: 1976).
- Rudjord, Kåre: *Listaboka IV*. (Farsund: 1987).
- Rød, Knut og Johan Julnes: *Aukra gjennom tidende. Krigsår og fredsfeiring*, (Aukra: 1995).
- Schilling, Dag Fr. Chr. og Kåre Ottersen: *Barnhjertighetsfronten. Norges Røde Kors under krigen 1940–1945* (Oslo 1995).
- Schulte, Jan Erik: *Zwangsarbeit und Vernichtung: Das Wirtschaftsimperium der SS*. (Schöningh: 2001).
- Seidler, Franz W: *Die Organisation Todt. Bauen für Staat und Wehrmacht 1938–1945* (Koblenz: 1987).
- Skodvin, Magne: *Norsk Historie 1939–1945* (Oslo: 1991).
- Solsjenitsyn, Aleksander: *Gulag-arkipelet*, bd. 1–7, norsk utgave (1976).
- Steffenak, Einar Kristian: "Repatrieringen av sovjetborgere fra Norge 1945", upublisert artikkel fra det 4. krigssymposium i Bergen, mai 2001.
- Streit, Christian: *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die Sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945* (Stuttgart: 1978).
- Sørli, Rune og Tore Dyrhaug: *Vestfold under krig og okkupasjon* (Tønsberg: 1984).
- The Halder Diaries, The Private War Journals of Colonel General Franz Halder* (Colorado: 1976).
- Thorheim Eiliv: Notat, Krigsgravtjenesten, mars 2002.
- Thorne, Andrew: *General Thornes rapport om frigjøringen av Norge* (Oslo: 1955).

- Tolstoy, Nikolai: *Victims of Yalta* (London: 1977).
- Tolstoy, Nikolai: *Stalin's Secret War*, 2. utg. (London: 1982).
- Ueberschär, Gerd R: "Dokumente zum 'Unternehmen Barbarossa' als Vernichtungskrieg im Osten", i (Hrsg) Gerd Ueberschär og Wolfram Wette, *Der Deutsche Überfall auf die Sowjetunion* (Frankfurt am Main: 1999).
- Vogt, Wolfgang: "KrGefBauPiBtl", februar 2001.
- Zemskov, V.N.: "K voprosu o repatriacii sovetskich gra_dan 1941-1955" [Problemene ved repatrieringen av de sovjetiske borgere 1944-1951], *Istoriya SSSR*, nr. 4 (1990).
- Ziemke, Earl F: *The German Northern Theatre of Operations 1940-1945* (Washington: 1959).
- Zitelmann, Rainer og Ronald Smelser: *Die Braune Elite I* (Darmstadt: 1990).

Årbøker

Årbok for Rana-B.32, 1999

Årbok for Sørfold, 1995